

Patronqmob: Orta Çağ Gürcü Krallığı'nda Feodaliteye Genel Bir Bakış
Ayşe Beyza Ercan

Miras Dil Kavramı ve Miras Dil Konuşucuları
Yusuf Şen

Pragmatism of the Ideological State: Main Aspects of Armenian Policy of Iran
Elnur Kelbizadeh

Victimization Discourse in Armenia: Turkey as the Other
Sabina Jahanli

Alexander Bekovich-Cherkassky: An Imperialistic East Asian Journey
Samantha Rogers

Отражение фонетических особенностей шапсугского диалекта в русско-черкесском словаре Л.Я. Люлье
Саида Абрегова-Немлиоглу / Saida Abregova Nemlioğlu

Çeçenistan Savaşı ile İlgili Yanlış Algılar - Oryantalizmin Etkisi
Fareed Shafee, Çev. Abdullah Cinkara

Çerkes Teavün Mektebi Müdürü Ahmed Cavid Paşa'nın Osmanlı Memur Sicil Kaydı
Bekir Yılmaz

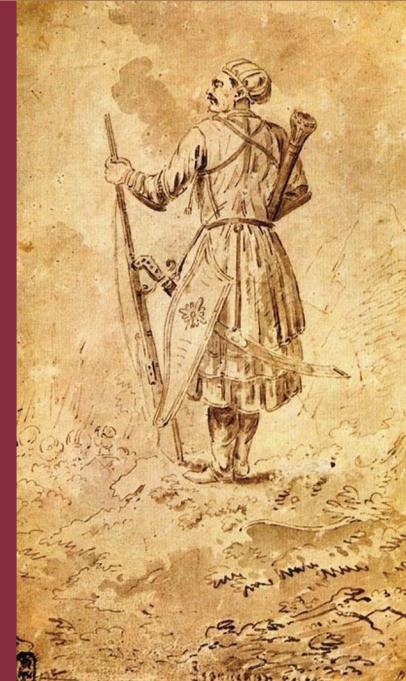
Kitap İncelemesi: Оружие и обычаи войны у черкесов. Рецензия на монографию А.С. Мирзоева
Самир Хотко / Samir Khotko

Kitap Tanıtımı

KAFKASYA ÇALIŞMALARI

Sosyal Bilimler Dergisi

Yıl:7 • Sayı:13 • Mayıs 2022

KAFKASYA ÇALIŞMALARI • JOURNAL OF CAUCASIAN STUDIES

JOCAS

Vol:7 • Number:13 • May 2022

JOURNAL OF CAUCASIAN STUDIES

13

ISSN 2149-9527

ISSN 2149-9527 • E-ISSN 2149-9101

KAFKASYA ÇALIŞMALARI
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Journal of Caucasian Studies
Журнал «Кавказоведческие
исследования»

CİLT/ VOLUME 7 • SAYI/ ISSUE 13
MAYIS / MAY 2022

Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi
Journal of Caucasian Studies (JOCAS)
Журнал «Кавказоведческие исследования»

Yıllık Uluslararası Hakemli Dergi / Peer-Reviewed Annual International Academic Journal / Международный рецензируемый научный журнал

ISSN 2149-9527 • E-ISSN 2149-9101

Cilt/Volume/Год 7 • Sayı/Issue/Вып. 13 • Mayıs/May/Май 2022

<http://www.dergipark.gov.tr/jocas>

E-mail: jocasdergi@gmail.com

Kafkasya Çalışmaları - Sosyal Bilimler Dergisi uluslararası hakemli bir dergidir. Yılda bir kez mayıs ayında yayınlanır. Yayın dili Türkçe, İngilizce ve Rusçadır. Makale yazım ve yayın ilkeleri internet sayfasında yer almaktadır.

The Journal of Caucasian Studies (JOCAS) is a peer-reviewed annual international academic journal, published in May. The publication languages are Turkish, English and Russian. Author guidelines and editorial policies on submission of manuscripts can be found on the website.

Научный журнал «Кавказоведческие исследования» выходит раз в год в мае месяце. Языки журнала – турецкий, английский и русский. Порядок опубликования статей изложен на веб-странице журнала.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner and Editor in Chief / Отв. редактор

Murat Topçu-Papşu

Editörler / Editors / Редакторы

Murat Topçu-Papşu, Jade Cemre Erciyes

Kapak Resmi / Frontispiece / На переплете:

Alexander Bekovich-Cherkassky. Drawing by F.A. Vasilev, 1710.

Baskı-Cilt / Printed by / Типография

Depoprint Dijital Bas. ve Renk San. ve Tic. Ltd. Şti
Huzur Mh., Seyrantepe Oto Sanayii, Ahmet Bayman Cd., No 5, Sarıyer, İstanbul

Papirüs Yayınları

Caferağa Mh., Albay Faik Sözdener Cd., İskele İş Hanı No 7/15. Kadıköy, İstanbul

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / JOCAS IS INDEXED IN / İNDEKSY
HAUÇNOĞO CİTİROVANIYA

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi

Scientific Publication Index

Idealonline

Scientific Indexing Services

Eurasian Scientific Journal Index

Türk eğitim indeksi

Türk Eğitim İndeksi

ResearchBib

Academic Researches Index

INTERNATIONAL
Index Copernicus

J-Gate

Open Academic Journals Index

International Institute of Organized
Research (I2OR)

Directory of Research Journals Indexing

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакционная коллегия

Cahit ASLAN, Assoc. Prof, Çukurova University, Turkey

Zeynel Abidin BESLENEY, Dr, JOCAS, UK

Georgy CHOCHIEV, Dr, V.I. Abaev North-Ossetian Institute for Humanitarian and Social Studies of VSC of RAS and the Government of North Ossetia-Alania, Russian Federation

Jade Cemre ERCİYES, Dr, Asst. Prof, Istanbul Aydın University, Turkey

Lars Funch HANSEN, Dr, Malmö University, Sweden & University of Copenhagen, Denmark Center for Caucasus Studies at Øresund Un.

B. George HEWITT, Prof, School of Oriental and African Studies, University of London, UK

Anzor KUSHHABIEV, Dr, Russian Academy of Sciences Socio-Political Research Center, Russian Federation

Madina PASHTOVA, Asst. Prof, Erciyes University, Turkey

Seteney SHAMI, Prof, Arab Council for the Social Sciences, Lebanon

Madina TLOSTANOVA, Prof, Linköping University, Sweden

Murat TOPÇU-PAPŞU, Asst. Prof, Istanbul Okan University, Turkey

Sufian ZHEMUKHOV, Dr, George Washington University, USA

Danışma Kurulu / Board of Advisers / Научный совет

Ayla BOZKURT APPLEBAUM, Dr, University of California, USA

Chen BRAM, Dr, Hebrew University, Israel

Önder DUMAN, Assoc. Prof, Ondokuz Mayıs University, Turkey

Marat GUBZHOKOV, Assoc. Prof, Republican Institute of Humanitarian Studies of Adyghea, Russian Federation

Madina HAKUASHEVA, Prof, Institute For Humanitarian Studies Of The Kabardino-Balkarian Republic

Samir KHOTKO, Assoc. Prof, Adygean Republican Institute of Humanitarian Researches Named after Kerashev, Russian Federation

Ayhan KAYA, Prof, Istanbul Bilgi University, Turkey

Bekir KOÇ, Prof, University of Ankara, Turkey

Margarita KOLEVA DOBREVA, Asst. Prof, Institute of Balkan Studies at the Centre of Thracology, Bulgaria

Sergey PAZOV, Prof, U.D. Aliev Karachaevo-Cherkessk State University, Russian Federation

Valery SOKUROV, Candidate of Historical Sciences, Psychological Institute Russian Academy of Education, Russian Federation

Alexandre TOUMARKINE, Prof, Institut National des Langues et Civilisations Orientales (INALCO), France

Ömer TURAN, Prof, Middle Eastern Technical University, Turkey

Karina VAMLING, Prof, Malmö University, Sweden

İÇİNDEKİLER / CONTENTS / СОДЕРЖАНИЕ

- 1-24 Patronqmobə: Orta Çağ Gürcü Krallığı'nda Feodaliteye Genel Bir Bakış [Patronqmobə: An Overview of Feudalism in the Medieval Georgian Kingdom]
Ayşe Beyza Ercan
- 25-44 Miras Dil Kavramı ve Miras Dil Konuşucuları [The Concept of Heritage Language and Heritage Language Speakers]
Yusuf Şen
- 45-64 Pragmatism of the Ideological State: Main Aspects of Armenian Policy of Iran [İdeolojik Devletin Pragmatizmi: İran'ın Ermenistan Politikasının Ana Hatları]
Elnur Kelbizadeh
- 65-86 Victimization Discourse in Armenia: Turkey as the Other [Ermenistan'da Mağduriyet Söylemi: Öteki Olarak Türkiye]
Sabina Jahanli
- 87-122 Alexander Bekovich-Cherkassky: An Imperialistic East Asian Journey [Aleksandr Bekoviç-Çerkasski: Emperyalist Bir Doğu Asya Yolculuğu]
Samantha Rogers
- 123-154 Отражение фонетических особенностей шапсугского диалекта в русско-черкесском словаре Л.Я. Люлье [Reflection of The Phonetic Features of The Shapsugh Dialect in L.Y. Lyulie's Russian-Circassian Dictionary]
Саида Абрегова-Немлиоглу / Saida Abregova Nemlioglu
- 155-180 Çeçenistan Savaşı ile İlgili Yanlış Algılar - Oryantalizmin Etkisi [Misperceptions about the Conflict in Chechnya: The Influence of Orientalism]
Fareed Shafee, Çev. Abdullah Cinkara
- 181-190 Çerkes Teavün Mektebi Müdürü Ahmed Cavid Paşa'nın Osmanlı Memur Sicil Kaydı [Ottoman Civil Servant Registry of Ahmed Cavid Pasha, Director of Circassian Teavün School]
Bekir Yılmaz
- 191-204 Kitap İncelemesi / Book Review
Оружие и обычаи войны у черкесов [Weapons and Customs of War among the Circassians]
Самир Хотко / Samir Khotko
- 205-224 Kitap Tanıtımı / New Publications

Patronqmoba: Orta Çağ Gürcü Krallığı'nda Feodaliteye Genel Bir Bakış

Ayşe Beyza Ercan*

Özet

Gürcü tarihi hakkındaki çalışmalar tarihsel bağlar dolayısıyla Avrasya Türk dünyası tarihinin aydınlatılması konusunda önem arz etmektedir. Ancak, Gürcü dilinin zorluğu Türkiye literatüründe yapılacak çalışmaları sınırlandırmaktadır. Özellikle Gürcistan Orta Çağı'nı çalışan bir araştırmacının karşılaştığı sorunlardan en önemlisi bazı kavramlar hakkındaki bilgilerin kısıtlı olmasından ileri gelmektedir. Gürcü Krallığı, Orta Çağ döneminde feodal bir yapı arz etmiş, hatta feodal monarşi ile yönetilmiştir. 10. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar Toreli (Gamrekeli) ailesi, 11. yüzyılda Bagvaşi ailesi, 12. yüzyılda Orbeliani ailesi ve ardından Mhargrdzeli ailesi ve 13. yüzyılda Cakeli ailesi Orta Çağ Gürcistan'ının kendisinden en çok bahsettiren soylu ailelerinden bazıları olmuşlardır. Bu ailelerden Mhargrdzeli hariç diğer ailelerin hepsinin krallık için mücadele ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu bağlamda bu çalışma ile önce Orta Çağ Gürcistan Krallığı'ndaki feodal yapı açıklanmaya çalışılacak ve 9-13. yüzyıllar arasındaki Gürcü feodal düzeni hakkında genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Feodalizm, Gürcü Krallığı, Mhargrdzeli, Cakeli.

Patronqmoba: An Overview of Feudalism in the Medieval Georgian Kingdom

Abstract

Studies on Georgian history are important in illuminating the history of the Eurasian Turkic world due to the historical ties between Georgia and the Turkic peoples. However, the difficulty of the Georgian language diminishes the articulation of the studies to be carried out in Turkish literature on the topic. In particular, the most visible of the problems faced by a researcher studying the Middle Ages of Georgia is the scarcity of

---

* Ayşe Beyza Ercan, Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi, Ardahan İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. E- mail: aysebeyzaercan@ardahan.edu.tr

(Received/Gönderim: 05.03.2022; Accepted/Kabul: 26.04.2022)

knowledge regarding certain concepts of Georgian history. The Georgian Kingdom was a feudal organisation during the Middle Ages and was even ruled by a feudal monarchy. From the 10th to the 14th century; the Toreli (Gamrekeli) family, the Bagvashi family in the 11th century, the Orbelian family in the 12th century, and then the Mkhargrdzeli family along with the Jaqeli family in the 13th century were some of the most notable princely families of medieval Georgia. It is reasonable to conclude that all but the Mkhargrdzeli of these families struggled to take control of the Kingdom of Georgia. In this context, the feudal structure in the medieval Kingdom of Georgia will be elucidated first and then the Georgian feudal order between the 9th and 13th centuries will be examined.

Keywords: Feudalism, Georgian Kingdom, Mkhargrdzeli, Jaqeli.

GİRİŞ

Feodalizm Batı Roma'nın yıkılışı ile başlayan, Orta Çağ boyunca devam eden, Avrupa'da monarşik yapıların ortaya çıkmasıyla birlikte etkisini yitirmeye başlayan bir sistemdir (Aydoğdu, 3). Orta Çağ'da bilinmeyen ve kullanılmayan "feodalizm" terimi 17. ve 18. yüzyıllardan itibaren kullanılmaya başlanmış olmakla birlikte kavram olarak Orta Çağ'a atfedilmektedir. Feodalizm, tarihi ve hukuki açıdan erken Orta Çağ'da ortaya çıkmış olan bir idarî ve sosyal kurumu ifade için kullanılmaktadır (Albertoni, 211-212).

Feodalite terim olarak ilk defa Fransız Henri de Boulainvilliers (1658-1722) tarafından ortaya atılmıştır. Eski Fransız rejimine karşı olumsuz tavırlarını göstermek amacıyla Boulainvilliers ve Montesquieu bu terimi kullanmışlardır. Feodalite kavramı bu iki düşünürün etkisiyle yayılmış, 18. yüzyıl yazarları için diğer bütün yönlerinden önce bir yönetim biçimi olarak algılanmıştır. Kısacası feodalizm toprak mülkiyeti üzerine dayalı ekonomik rejim ve toplum yapısıdır (Ülgen, Orta Çağ Avrupasında..., 4). Feodalizm, feodalite veya feodal sistem dediğimiz bu terim, Latince "hizmet karşılığı verilmiş mülk" anlamına gelen *feudum* veya *feodum* kelimesinden türemiştir. Feodal güç ise merkeze bağımlı olan toprak sahiplerini ifade etmektedir (Aydoğdu, 3).

Feodalizm, Avrupa Orta Çağ tarihi için kamusal otoritenin çöküşünü temsil etmektedir. Batı Avrupa'da 9. yüzyıl boyunca feodal sistemin ortaya çıkış sebebinin aslında toplumun tamamının kırsal medeniyete geri dönüşünün siyasal plandaki yansıması olarak görebilmek mümkündür (Pirenne, 16). Feodalizm, 10.

yüzyıla gelindiğinde belirli bir şekil almış ve sonraki üç yüzyılda gücünün zirvesine ulaşmıştır. Bahsi geçen bu düzen yaklaşık 400 yıl boyunca emeğin faaliyetlerine bir tür çerçeve sağlamıştır (Boissonnade, 119). 11-14. yüzyıllar arasında Avrupa'da ekili alanların genişlemesi köylünün görelî olarak zenginleşmesine neden olmuştur. Köylülerden alınan vergiler ve kiralarla iyi eğitilmiş ve güçlü ordular kurulabilmiştir. Bunun en belirgin örneği de zırhlı süvariler olan şövalyelerdir. Avrupa'da şövalyeliğin ortaya çıkışıyla birlikte feodalizm oldukça saygın bir hâl almış ve onun temel dayanağı olmuştur. Merkezî otoritenin zayıf olduğu, teşkilatlanmış bir devlet yapısının olmadığı bölgelerde hükmetme vazifesini feodal güçler üstlenmiştir. Belli bir toprak parçası üzerine hâkim olan güçlü kişiler daha az toprağa sahip olanların koruyuculuğunu üstlenmişlerdir. Bu şekilde feodal bey, vasal ve toprağa tabi olan serflerle birlikte feodalizm oluşmuştur. Anlaşılabacağı üzere feodalizm, bey ile vasal arasında karşılıklı hak ve görev ilişkisine dayanmaktadır. Feodal beyler onlara bağımlı ve bağılı olan vasallarını birçok açıdan korumalı, adaleti sağlamalı, toprağın işlenmesi ve ürünün toplanmasını sağlamalı, bunlara ek olarak çıkan toprak anlaşmazlıklarını çözmelidir. Buna karşılık olarak vasal da onlara hizmet etmeli, vergisini vermeli ve diğer yükümlülüklerini yerine getirmelidir (Sander, 73; Ülgen, Orta Çağ Avrupasında..., 7). Avrupa feodalizmi doğal yapısına tam anlamıyla 9. ve 10. yüzyıllarda ulaşmıştır (Ülgen, Orta Çağ Avrupasında..., 5).

Voltaire, feodalizm "... dünyanın dörtte üçünde, farklı yönetimler altında var olmuş, çok eski bir biçimdir" derken bu sözüyle aslında bizim çalışmamızın da argümanını oluşturmuştur. Zira Avrupa feodalizmi dışında Mısır, Aka, Çin ve Japon feodaliteleri gibi feodal yapıların varlığı buna örnektir (Ülgen, Orta Çağ... Kölelik..., 102). Bu çalışmada da literatürde kendisine özel bir alan bulamamış Gürcü feodal devlet yapısı genel hatlarıyla incelenecektir.

Feodalizm denildiğinde ilk olarak akla Orta Çağ Avrupası gelse de Doğu toplumlarının da feodal düzenleri vardır. Avrupa ve Doğu feodalizminin de birbirinden ayrılan ve ortak olan özellikleri mevcuttur (Şahin, 1). Bu minvalde, Gürcü feodalizmi ile Batı Avrupa feodal düzeninin birbirine benzer özelliklerinin olduğunu söylemek

gerekir. Zira Gürcü feodal sistemi de Batı Avrupa feodal düzeni gibi devlet ve sosyal yapının bir parçası olarak varlığını sürdürmüştür (Cavakhishvili, 70).

Orta Çağ Gürcistan Feodalizmi

Orta Çağ Gürcü feodalizmi, yukarıda anlatıldığı üzere Avrupa feodalizmi ile bazı ortak özellikleri bulunan, ancak *sui generis* özellikler ihtiva eden Ermeni feodalizmi ile daha benzer bir devlet yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kafkasya çalışmalarıyla tanınan Forsyth, Gürcistan'ı tanıtırken feodal yapısını da içine katacak şekilde tanımlama yapmaktadır.

“Ermenistan gibi erken bir dönemde Hristiyanlığı kabul eden Gürcüler İran'ın “katmanlı feodalizmi” ve Roma ile Bizans'ın “ayrıcıklı aristokrasileri”ne tabi bir oluşum olarak kendisi de 11. yüzyıla gelindiğinde Avrupa feodalizminin tipik birçok özelliğini gösteren hiyerarşik bir devletti.” (Forsyth 153)

Batı Avrupa'da feodalizmin ortaya çıktığı 8-9. yüzyıllarda Transkafkasya'da da “feodal” olarak tanımlanan bir toprak mülkiyeti ve siyasî örgütlenme sistemi ortaya çıkmıştır.¹ Batı Avrupa'da olduğu gibi feodalizm Gürcistan'da da patroni/batoni (lord) ve qma (vasal) arasındaki hiyerarşik ve kişisel ilişki ile karakterize edilmiş ve lordlar vasallardan daha üst bir sınıfta yer almışlardır (Tuite, 1). Gürcüce *patronqmobā* (პატრონობა) olarak tanımlanan feodalizm, *patron* – efendi/lord ile *qma* - köle kelimelerinin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Feodalizm 10-13. yüzyıllarında Gürcistan devlet ve sosyal yapısı için önemli bir kavramdır. Kelime köken olarak Yunanca ve Asurcada kullanılmaktadır. Yakın ilişkileri sebebiyle Gürcülerin bu kavramı Bizans'tan aldığını düşünmemiz mümkündür. Ancak bu görüşe de şüpheyle yaklaşmakta fayda vardır. Zira Gürcistan'daki bu yapının karşılığı Bizans'ta tam anlamıyla bulunmamakla birlikte Bizans'ta

---

¹ Suny, feodalizm kavramının zaten kendi içerisinde oldukça karışık bir kavram olduğunu, ancak Gürcistan'ın Orta Çağ dönemini çalışan bilim insanlarının 8-18. yüzyıllar arası Gürcü Krallığı'nı karakterize eden sosyopolitik hiyerarşi ve bağımlılığı tanımlamak amacıyla Batı Avrupa'da kullanılan “feodalizm” kavramını tercih ettiklerini iddia etmektedir (Suny, 42).

var olan yapının karşılığında da “patron” kelimesi kullanılmamaktadır. Aslında patron kelimesi çeşitli anlamlarda kullanılan bir terimdir. İlk başlarda bu terim, “koruyucu, bakıcı” anlamlarında kullanılmıştır (Cavakhishvili, 48, 76).

Batı Avrupa’da vasal veya serf anlamında kullanılan kelimeler Gürcü Krallığı’nda *patroni* ve *qma* olarak isimlendirilmiş, bu nedenle de Gürcü dilinde feodalizm için kullanılan kelime *patronqmoba* olmuştur (Lang, 116-117). Kraliçe Tamara (1184-1203) dönemiyle birlikte Gürcistan feodal sistemi en ileri dönemini yaşamış, hatta Gürcü Krallığı’nda yaşanan tüm feodal terimler Batı feodalizmi ile birebir örtüşmüştür. Tamara dönemine gelindiğinde “patronqmoba” sona ermiş ve feodal yapı “batonqmoba” denilen yeni bir ilişki ağına dönüşmüştür (Jokhadze, 132).

Gürcü Kroniği’ne göre Gürcistan’da feodalizm kurumunun ortaya çıkışı aslında MÖ 4. yüzyılda Kartli’nin ilk kralı olan Kral Parnavaz² dönemine denk gelmektedir. Kral Parnavaz, kendi yönetimi altındaki krallıkta çeşitli düzenlemeler yapmış ve bu düzenlemeler sonucunda da Gürcü feodal sistemi içerisinde yer alan ve bir nevi valilik görevi anlamına gelen “eristav” atamaları gerçekleştirmiştir. Buna göre Gürcü Krallığı’na ait ilk yönetici atamaları da bu döneme denk gelmektedir. Parnavaz bir *spaspat* (kumandan) ile sekiz eristav tayini yapmıştır. Bu eristavlar sırasıyla İmereti bölgesi yani Kutaisi’nin doğusuna, Kaheti’ye, Berduc’dan Tiflis’e, Samşvilde’ye, Tsunda’ya yani Cavaheti’ye, Ardahan ve Göle civarına, Ahıska bölgesinin batısına, Klarceti’ye ve İç Kartli bölgelerine atanmışlardır (Brosset, Gürcistan Tarihi..., 23-24; Ercan, Orta Çağ’da..., 174).

Gürcistan dışında tarihsel bağları olan ve bu dönemde siyaseten birlikte hareket edilen Abhazya’da da feodalizmin izlerini görmek mümkündür. Bugün Abhazya’da savunma amaçlı kullanılan mimari eserler, yani kale ve gözetleme kuleleri ile feodal ailelere ait mimari yapılar varlıklarını korumaktadırlar. Örneğin, Anakopia Kalesi ve Sohum’da bulunan Bagrati Kalesi bunlara birer

---

² Kral Parnavaz Gürcü tarih yazıcılığında genel olarak bir kahraman olarak ele alınmaktadır. Onun varlığı yalnızca Parnavaz’ın soyundan gelen Gürcü kralı olarak 5. yüzyıldan bir Ermeni vakanüvis tarafından doğrulanmaktadır. (Rayfield, 23; Ercan, Orta Çağ’da..., 173).

örnektir. Yine Abhazya'daki feodal aileler arasında en bilineni 11. yüzyılda adından söz ettiren Şarvaşidze ailesi (Gujejani, 14) olmakla birlikte, Marşania, Jvanisdzes ve Basilidze aileleri isimlerinden oldukça söz ettiren feodal ailelerden olmuştur. Bu aileler ağırlıklı olarak Lıhni, Bedia, Anuhva ve Merheul bölgelerinde hüküm sürmüşlerdir (Gamakharia ve Akhaladze, 65). Bu ismi geçen yerlerle birlikte Pitiunt, Nikopsiya, Mokva vb. yerler de Abhazya ekonomisi ve kültüründe önem arz eden yerleşim birimleri olmuşlardır. Feodal Abhazya'da 10. yüzyıldan itibaren yazışma ve ibadet dili olan Yunancanın yanı sıra Gürcücenin yaygınlaştığı görülmüştür (Abhazya Tarihi, 92-93). Zannımızca Abhaz-Gürcü Krallığı'nın III. Bagrat (960-1014) döneminde birleşmesinden sonra Gürcüce Abhazya'da da etkili olmuş, Kartvel bölgesindeki Gürcü feodal yapısı artık siyasî olarak birlikte hareket edilen Abhazya'nın da bir sistemi hâline gelmiştir.

Gürcü kraliyet sarayında, erken feodal zamanlardan beri varlığı kesin olan ve *darbazi*³ olarak adlandırılan bir temsil organı vardır. Kral bu temsil organıyla birlikte ülkeyi yüksek mevkili görevliler, saray mensupları ve valiler aracılığıyla yönetmiştir. Zamanla dönemin yasasına göre kral tarafından, kraliyetin mülkleri ve eristavların mülkleri olarak topraklar iki farklı kısma ayrılmıştır (Lordkipanidze, Georgia..., 160). Arazi mülkiyeti ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte, Gürcistan'da yeni arazi mülkiyeti biçimleri ortaya çıkmıştır. Halk arazileri özel arazilerden ayrılmıştır. Gürcü feodalizmi Orta Çağ toplumuna özgü bir hiyerarşiye dayanmıştır. Gürcistan'daki feodal toplumun ana sınıfları; yönetici feodal bey, toprak sahipleri ve bağımlı köylüler olmuşlardır. Feodal mülkiyetin yanında, yalnızca köylülerin ve zanaatkârların mülkiyeti vardır.

---

³ Darbazi, Gürcü Krallığı'nda en yüksek devlet konseyidir. Tamara döneminde feodal beylerin çıkartmış oldukları iç karışıklıklardan ötürü darbazinin yetkileri genişletilmiştir (Lordkipanidze, Georgia..., 116, 138). V. Giorgi (1314-1346) döneminde ortaya çıkan *Garigeba Khelmts'ip'is Karisa* (Gürcistan Kraliyet Nizamnamesi) isimli hukuki belgede darbazinin yetkileri ayrıntılı şekilde verilmiştir (Mikaberidze, 307, 696). Darbazi bunun dışında kelime anlamı olarak, piramit şeklinde olan ve tepesinde pencere ve baca olarak kullanılan kubbeli evlere de verilen bir isimdir (Bilge, 491).

Bahsi geçen bu dönemde Gürcistan'a ait olan feodal düzen üç farklı aşamadan geçmiştir. 8. yüzyılda başlayıp 11. yüzyıla kadar devam eden birinci aşama, sınıflı bir toplumun yaratılmasıyla alakalı olmuştur. 9. yüzyılın başlarında, Gürcistan'da geleneksel toprak mülkiyeti biçimleri kurulmuştur (Suny, 42).

Ancak eyalet sınırları giderek genişledikçe ve ülkenin karşı karşıya olduğu sorunlar arttıkça, eski yönetim sistemi artık yeni gereksinimleri karşılayamaz hale gelmiştir. Bu durum neticesinde de devlet sistemini değiştirmek ve iyileştirmek zorunlu hale gelmiştir. Bu değişiklikler hem Gürcü kraliyet yönetiminin inisiyatifleriyle hem de feodal soyluların ısrarı üzerine yapılmıştır (Lordkipanidze, Georgia..., 160-161). 10. yüzyılda Gürcü feodalizmi iki sınıftan oluşmuştur. Bunlardan ilki baskın feodal sınıf olan asiller diğeri ise sömürülen feodal sınıf olan köylülerdir. Bu sınıflar arasındaki mücadeleler yüzyılın en karakteristik özelliklerini taşımıştır. Köylüler feodal beylere bağımlı olmuşlar ve bu sınıf bahsi geçen dönemlerde feodal beyler tarafından büyük oranda sömürülmüştür. İş gücünün yanı sıra köylülerin nakit kira, vergi vb. gibi feodal beylere ödedikleri ağır maddi yükümlülükleri de bulunmuştur (Narkvevebi, 1). Gürcistan feodal ekonomisinin artan vergi yükümlülükleri ve vergi dinamikleri nedeniyle köylünün bir sömürüye maruz kaldığını ifade etmek de yanlış olmayacaktır (Chikobava, 176).

Gürcü feodal egemenliğinin ikinci dönemi ise 11. yüzyılda başlamaktadır. Özellikle 1008 tarihinde Abhaz Krallığı ile Gürcü Krallığı'nın birleşmesiyle⁴ birlikte birleşik Gürcü feodalizminin temeli 11. yüzyılın başlarında atılmıştır.⁵ Bu yüzyıl feodalizmin

---

⁴ Abhaz-Gürcü Birleşik Krallığı Kartlis Tskhovreba'ya göre, III. Bagrat'ın babası Gurgen'in 1008 tarihinde ölmesinin ardından kurulmuştur (Brosset, Gürcistan Tarihi..., 259- 260). 978 tarihi de birçok araştırmacıya göre Abhaz-Kartvel (Gürcü) Krallığı'nın kuruluşu olarak görülmektedir (Abhazya Tarihi, 75). Buna rağmen, zannımızca Anonim Gürcü Kroniği'nde ifade edilen 1008 tarihini kabul etmek daha doğru olacaktır. Bu konu için ayrıca bkz: (Ercan, XI. Yüzyıl Gürcistan..., 251-252).

⁵ Gürcistan'da monarşinin ve feodalizmin çok eski dönemlere dayandığını iddia eden Gürcü tarihçiler mevcuttur. Örneğin,

zirvesi olarak kabul edilmektedir. İlgili dönemde toprak ilişkilerinin esas olarak düzenlenmesi sonucunda birbirleriyle kan bağı olan soylu aileler özel mülkler edinmişlerdir. Bu ve buna benzer sebeplerden ötürü, 11. yüzyıl Gürcü feodalizminin klasik dönemi olarak kabul görmektedir (Suny, 42; Lordkipanidze, 15). Gürcü Krallığı'nda feodal ilişkilerin gelişmesi 11. ve 12. yüzyıllarda gerçekleşmiştir (Lordkipanidze, Georgia..., 160). Özellikle IV. David (1089- 1125) ile başlayan süreçte IV. David'in 12 Ağustos 1121 yılında Didgori galibiyetine kadar başkentlik yapan Kutaisi'nin 1122 yılı itibariyle başkent konumunu kaybetmesi feodal yapıyı da etkilemiştir. Zira yeni başkent Tiflis olmasıyla feodal yapının merkezi de doğrudan Tiflis'e kaymıştır. IV. David krallığa yeni bir düzen getirmiş ve böylece Gürcü Krallığı'nda bir nevi reform hareketleri başlamıştır. Yapmış olduğu düzenlemelerin biri de Gürcü feodal monarşisinin kurucusu olmasıdır (Silogava ve Shengelia, 11).

Osmanlı İmparatorluğu'nun tımar sisteminde olduğu gibi Gürcü feodalizminde de toprak sahiplerinin Gürcü Krallığı ordularına savaş zamanında asker temininde bulunduğu bilinmektedir. Örneğin, IV. David'in nüfusun oldukça azalması sonucunda Kıpçakların ülkeye getirilmesi ve ordunun güçlendirilmesi konusunda çeşitli çalışmalar yaptığı malumdur. IV. David'in ordusu sadece Kıpçak askerlerinden değil, düzenli askerlerden ibaret muhafızlar ile toprak sahiplerinden sağlanmış feodal askerlerden oluşmuştur (Forsyth, 155). Ancak belirtilmelidir ki, IV. David'in Kıpçak başbuğu Atrak'ın kızı ile evlenerek akrabalık tesis etmesi sonucunda Gürcistan'a getirilerek yerleştirilen 40.000 kişilik Kıpçak ordusu ve aileleri feodal beylerle herhangi bir bağlantıya sahip olmadan doğrudan IV. David'e bağlı kalmışlardır (Lordkipanidze, Georgia..., 89). Ayrıca, 1118 yılından itibaren gelmeye başlayan bu Kıpçak grupları, IV. David ve Gürcistan Krallığı ordularının sadece Selçuklulara karşı savaşında değil, feodal beylerle mücadelelerinde de gerekli desteği sağlamışlardır

---

Muskhelishvili Gürcü feodalizmini 4. yüzyıla kadar götürür ve yüzyıllar arası bazı sınıflandırmalar yapar. Bu sınıflandırmaya göre 10. yüzyılı feodalizmin temelinin atıldığı yüzyıl değil, aksine gelişmiş feodal ilişkilerin ilk dönemi olarak tasnifler (Muskhelishvili, 163).

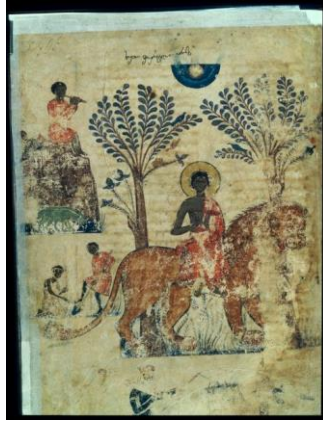
(Kıldıroğlu, 228). IV. David ve III. Giorgi dönemlerinde yükselişte olan Gürcü feodalizmi Tamara döneminde meyvelerini vermeye başlamıştır. İlgili yerde de bahsedildiği üzere feodal Gürcistan, 12. yüzyılın sonlarında ve 13. yüzyılın başlarında askerî, siyasî, ekonomik ve kültürel gücünün zirvesine ulaşmıştır (Lordkipanidze, Essay on..., 168).

Batı Avrupa'daki feodalizm ile Gürcü feodalizmi arasında benzerliklerin çoğuna ek olarak aralarında temel bir fark vardır. Batı Avrupa'da feodal bey koruyucu olarak topraklarının en yüksek valisi olup, vergi toplama hakkı bulunurdu. Hem ceza hukuku hem de medeni hukuk ve mahkemelerden sorumlu olan feodal beyin kararı son karar olarak görülür ve geri alınamazdı (Cavakhishvili, 71). Gürcü feodalizminin Avrupa feodalizminden farklı özelliği ise savaş esirleri ve köleler dışında diğer bireylerin feodal beyin yani patronun mülkiyeti altında olmamaları, hatta bu anlamda özgür olmalarıdır. Kartli/Gürcü Krallığı'nda "akraba" olmak ve birinin "oğlu" veya "kan akrabası" olmak kişinin sosyal özgürlüğünü garanti etmekteydi. İlerleyen yüzyıllarda ise feodalizm şekil değiştirmeye başlamıştır. Örneğin, 11. yüzyılda toprak işleyen özgür köylü çok daha fazlayken 12. ve 13. yüzyıllarda serfliğin getirilmesiyle çoğu insan özgürlüğünü yitirerek köleleşmeye başlamıştır (Jokhadze, 132). Tüm bunların dışında, Gürcistan'da Roma hukukunun entelektüel ve hukuki etkileri tamamen bulunmadığından, Gürcü feodalizmi hiçbir zaman bir teorik çerçeve geliştirememiştir. Sonuç olarak, Fransız toplumunun aksine Gürcü toplumu din adamları, savaşanlar ve çalışanlar olarak üç bölüme kesin bir şekilde ayrılmamıştır (Sunny, 43).

Orta Çağ Gürcü Feodal Sisteminde Sosyal Yaşam

Feodalizmin temel özelliklerinden biri tarım tekniklerinin durağanlığıdır. Bu dönemde tarım aletleri büyük bir değişikliğe uğramamış, ancak geç feodalizm döneminin başlangıcında Gürcülerin başlıca tarım aleti olan *erkvani* önemli ölçüde geliştirilerek büyük Gürcü sabanı *gutani* ortaya çıkmıştır. Köylüler *gutani* ile toprağı *erkvaniden* daha derin sürebilmiş ve bu saban aracılığıyla köylünün nispeten sert toprakları işlemesi sağlanmıştır. Görünüşe göre, *gutani* Gürcistan'da 19. yüzyılın ortalarına kadar

kullanılmış ve hatta feodal dönemde ortaya çıkan bu tarım aleti Gürcülerin komşuları Ermeniler, Osetler, Çeçenler, İnguşlar arasında da yayılmıştır. Bunun dışında feodal dönemde tarımsal alanda farklı gelişmeler de yaşanmıştır. Ormanlarda ve bozkırlarda yabancı arıların bolluğu nedeniyle, arıcılık eski bir meslekti ve feodal Gürcistan'da yaygındı. Balmumu üzerindeki çeşitli vergilendirmeler de bu mesleğin yaygınlığının bir göstergesidir. İpek böcekçiliği o dönemde feodal Gürcistan ekonomisinde yaygın bir geçim kaynağı olmuştur. Birçok bölgede ipek böceği yetiştirilmiştir. Bunun dışında, köylüler keten ve yün iplik eğirmekle uğraşmışlar, hatta kadınlar bu ipliklerden kaba kumaşlar dokumuşlardır (Lordkipanidze, 28, 31). Anlaşılabacağı üzere feodal Gürcistan'da tarımsal alanda çok yönlü bir çalışma ortamı var olmuştur.

12-13. yüzyılda Gürcistan'daki tarım faaliyetlerini gösteren bir minyatür
(Dundua ve Phipia: 32).

Gürcü feodalizminde Avrupa feodalizminde olduğu gibi kalenin işlevi önemlidir. Daha önceleri savunma işlevi gören kaleler, feodal düzenle birlikte sosyal bir statüye evrilmiştir. Kaleler, kendisine vasal durumda olanları yönetmek için kıdemlilerin ana aracı haline gelmiştir. Yani kalede oturan feodal bey bölgenin sahibi, efendisi olarak görülmüştür. Kaheti bölgesindeki feodal yapılanmadan örnekle, Gürcü feodal sisteminde de kalelerin siyâsî gücün, idarî

gücün, asaletin ve zaferin birer işareti olduğunu söylemek mümkündür (Chikobava, 74).

Orta Çağ'daki Gürcü feodal yapısı genellikle soylular üzerinden yürümüştür. Sosyal piramidin tepesinde kral (*mepe*) ve ardından oğulları vardır (Mikaberidze, 157). Kral otokratik yetkilere sahip olarak devletin başında yer almıştır. Kralın bu yetkileri nasıl, nerede, ne zaman ve ne ölçüde kullandığı tamamen onun kişisel niteliklerine bağlı olmuştur (Lordkipanidze, Georgia..., 160). Sosyal bölünmedeki ikinci katman, belirgin unvanlara sahip olan, vali veya vezir olarak hizmet veren ve büyük toprak mülklerine ve serflere sahip olan büyük soylulara (*didebuli*) ait olmuştur. Didebulilerin genellikle kaleleri, kendi birlikleri ve kendi vergi sistemleri vardır. Didebuliler, kale ve manastırlara sahip olanlar ve bu tür mülklere sahip olmayanlar olarak alt gruplara ayrılmıştır. Üçüncü ve son katman ise miras yoluyla bir mülke sahip olan daha küçük derecedeki soylulardan (*aznaurni mtsireni*) oluşmuştur (Mikaberidze, 157). Bu sınıftakiler kral, prens ve kiliseye bağlı olanlar olarak üç farklı gruba ayrılmıştır (Bilge, 491). Aznavurların çoğu asalet statülerini devralmış, ancak birkaçı krala adanmış hizmet yoluyla asalet kazanabilmiştir. Bu süreç de kısa bir zaman içerisinde büyük asiller ile imtiyazlar ve mülkler için mücadele eden yeni yetkilendirilmiş eşraf arasında rekabete yol açmıştır. Bunun sonucunda da Orta Çağ'ın sonlarında, büyük soylular ve küçük soylular arasındaki ilişki, *tavadinin* devlet daireleri üzerinde tekel sahibi olduğu ve küçük soyluların itaatkâr hale geldiği ve onların *qma* ya da köleleri olarak kabul edildiği özel bir *patronqmoba* sistemine dönüşmüştür (Mikaberidze, 157).

Soylular taştan yapılmış iki üç katlı ev ve savaş kulesinden oluşan malikânelerde yaşarken, toprak sahibi köylülerin konutları çitle çevrili ahşap bir iki katlı evler olmuştur. Bunlar dışında ev yapması yasak olan bir sınıf daha vardır ki, onlar da evlerinin yarısı toprak altında olan yaşam alanlarında yaşamaya çalışmışlardır (Bilge, 491).

Orta Çağ Gürcü Feodal Aileleri ve Faaliyetleri

Kafkasya genelinde olduğu gibi Gürcistan'da da aile mefhumu oldukça önem taşımaktadır. Gürcü tarih yazıcılığında Orta Çağ'da

adından sıklıkla söz ettiren ve belli eyalet ya da daha doğru ifadeyle bölgelerin yöneticisi olan ailelere birçok araştırmacı gibi “feodal aile” tanımlaması yapmak doğru olacaktır. Zira bu ailelerin üyeleri dönemin siyasî ve sosyal konularında ağırlıklarını koyan ve siyasete yön veren yetkili kişiler olmuşlardır. Orta Çağ Gürcistan Krallığı’nın belli başlı feodal ailelerinden Bagvaşi 11. yüzyılda yükselişteyken, III. Giorgi dönemine, yani 12. yüzyıla gelindiğinde Orbeliani ailesinin etkinliği görülmektedir. Güney Gürcistan’da aynı dönemde Cakeli (Jakeli) ailesinin varlığından mutlaka bahsetmek gerekir. Özellikle 12. yüzyıl sonu 13. yüzyıl başından itibaren, yani Kraliçe Tamara’ya denk gelen dönemde ise Mhargrdzeli ailesinin yükselişini görmekteyiz. Makale konusunun dışına çıkmamak adına çok ayrıntıya inmeden bahsedilecek bu aileler Orta Çağ Gürcü Krallığı’nın sadece iç politikasında değil dış politikasında da zaman zaman etkin güç olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Özellikle belirtmek gerekir ki, Gürcü Krallığı’nda gerçekleşen taht değişimleri sırasında aşağıda bahsedilecek feodal beyler başta olmak üzere makale kapsamına alınmayan feodal güçler de merkezî otoritedeki iktidar boşluğundan yararlanarak zaman zaman ayaklanmışlardır. Hemen her kral değişiminin akabinde görülen bu durum Gürcü tarihinin kronik özelliklerinden biri hâline gelmiştir. Burada kısaca örnek vermek gerekirse, IV. David’in 1125 yılında ölmesinden sonra tahta çıkan oğlu Demetre döneminde de, Tamara’nın tahta çıktığı dönemde de feodal beyler ayaklanma başlatmışlardır. Çalışmamızın kapsamı içerisinde yer alan 9-13. yüzyıllar arasında feodal beylerin çıkarmış oldukları bu isyanlar krallığı uğraştırmış ve birçok açıdan yıpratmış olsa da başarıya ulaşan bir isyanın olduğunu söylemek mümkün değildir.

11. yüzyılda kendisinden oldukça bahsettiren Bagvaşi ailesinden Liparit Bagvaşi (IV. Liparit)⁶ Kldekari bölgesinde eristav-eristav olarak görev yapan tanınmış bir ailenin temsilcisi olup bu dönemin en güçlü kişilerinden biridir (Tavadze, 29, 43). Tarih sahnesine 9. yüzyılda çıkan ve Gürcistan tarihinde özel bir yere sahip olan Bagvaşi ailesi Birleşik Abhaz-Gürcü Krallığı’nın

---

⁶ IV. Liparit’in Orbelianiler ile bağlantısı olduğu hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Bkz. Brosset, Gürcistan Tarihi..., 347, Kaffenberger, 10.

kurulmasında rol oynamıştır (Narimanishvili, 272). 11. yüzyılda, Liparitler güçlerinin zirvesine ulaşmışlar ve bir yüzyıl boyunca Bagrat Krallığı'nın büyüyen gücüne karşı feodal yapının liderleri olarak kalabilmeyi başarmışlardır (Toumanoff, 180). 1060'lı yıllarda Sultan Alp Arslan'ın Selçuklu orduları Gürcistan'a akınlar düzenlemeye başlayınca kadar krallığın iç ve dış politikasındaki en önemli konu Liparit ve onun Bizans İmparatorluğu ile ilişkileri olmuştur (Ercan, XI. Yüzyıl'da..., 2020). Bu feodal bey bahsi geçen dönemde IV. Bagrat (1027-1072) yönetimindeki Gürcü Krallığı'nı oldukça uğraştırmıştır. Liparit Bagvaşi, Gürcü Krallığı'nda söz sahibi olmak istemiş, IV. Bagrat ile başta iyi giden ilişkilerinin bozulması üzerine de IV. Bagrat'a karşı Bizans ile müttefik olmuştur. Bizans İmparatorluğu içerisinde önemli konumlara gelmiş, hatta imparator tarafından kendisine yüksek bir askerî unvan olan "protostrator" unvanı verilmiştir (Tavadze, 43). Bizans ordusu saflarında defalarca Gürcü Krallığı'na karşı savaşmış, Selçuklularla 1048 yılında yapılan Pasinler/Hasankale savaşında Tuğrul Bey'e esir düşmüştür.⁷ Liparit Bagvaşi'nin 11. yüzyıl Bizans-Gürcü ve Selçuklu ilişkilerinde kilit isim olmayı başardığı görülmektedir. Liparit Bagvaşi'nin soyundan gelenler de daha sonra farklı krallıklarda birkaç ailenin vasalı olmuşlardır (Chikobava, 175).

Kökenleri çok daha eskiye dayanan, ancak 1170-1190 yılları arasında adından çokça söz ettiren Toreli ailesinden Gamrekeli de bu dönemin feodal beylerinden biridir. Gamrekeli Toreli, Ahılkelek ve Tori eristavi olarak görev yapmıştır. Özellikle Kraliçe Tamara döneminde güçlenen Gamrekeli Toreli, Tamara'nın tahta çıkışının akabinde meydana gelen karışık ortamı lehine çevirerek Gürcü yönetiminde önemli kademelere gelmiş, daha sonra Sargis Mhargdzelî'nin vefatıyla Tamara tarafından *amirsapalar* rütbesine yükseltilmiştir (Kartlis Tskhovreba, 242; Brosset, Gürcistan Tarihi..., 365).

1177 yılına gelindiğinde Gürcistan'ın güçlü feodal ailelerinden biri olan ve Ermeni kökenli oldukları bilinen Orbeliani ailesinin faaliyetleri ve özellikle isyan hareketleri görülmeye başlamıştır. Kral III. Giorgi'nin (1156-1184) yeğeni Demetre/Dimitri tahtı ele

---

⁷ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Ercan, The Byzantine... ve Ercan, XI. Yüzyıl Gürcistan...

geçirmek üzere giriştiği isyan hareketinde Samtshe, Heret ve Kahet bölgelerinden grupların ve Orbelianilerin desteğini almıştır. III. Giorgi Tiflis üzerinden Demetre ve ordularına saldırdığında, müttefikleri Orbeliani ve Sargis Mhargrdzeli Demetre'yi terk etmişlerdir (Brosset, Gürcistan Tarihi..., 354- 355; Step'annos Orbelean's..., 198). Her ne kadar Anonim Gürcü Kroniği'nde bu isyanın Kıpçakların yardımıyla bastırıldığı yazmasa da III. Giorgi döneminde Gürcü Krallığı bünyesine dâhil edilen Kıpçak nüfusunun ve özellikle Kıpçak Kubasar'ın yardımıyla bu isyanın bastırıldığını da belirtmek gerekmektedir (Step'annos Orbelean's..., 199).

Gürcü Krallığı'nın gücünün zirvesinde olduğu Kraliçe Tamara döneminde Mhargrdzeli ailesi ön plana çıkmıştır. Daha III. Giorgi döneminde babaları Sargis Mhargrdzeli ile birlikte adından söz ettiren Mhargrdzeli ailesi, Tamara döneminde Ivane ve Zakaria kardeşlerin askerî başarılarıyla birlikte hızla yükselişe geçmiştir. Tamara tarafından Ivane Mhargrdzeli'ye Selçukluların ve diğer komşu ülkelerin kullandığı "atabeg" unvanı verilmiş, böylece Ivane Mhargrdzeli hem askerî hem de siyasî anlamda Tamara ile birlikte adından sıklıkla söz ettiren bir isim olmuştur (Kartlis Tskhovreba, 275-324). Gürcü Krallığı'na hizmetleri olan bu aileden Zakaria Mhargrdzeli, Gamrekeli Toreli'den sonra amirsapalar rütbesini alarak bu görevi devam ettiren kişi olmuştur (Rayfield, 110).

Yine özellikle 12-13. yüzyıllarda kendilerinden çokça söz ettiren, ancak kökenleri 9-10. yüzyıla kadar dayanan Cakeli/Jakeli ailesi Güney Gürcistan'ın önemli feodal ailelerinden bir diğeridir. Cakeli ismi Kura nehrinin bir kolu olan ve Posof civarında bulunan Cak suyundan ileri geldiği için bu köklü ailenin faaliyet alanları içerisinde bugün Türkiye sınırlarında bulunan Ardahan ve civarı da bulunmaktadır. Cakeli unvanı ilk olarak Tuharis'i'nin eristavı I. Beşken ve Kuvel'in eristavı, Beşken'in oğlu olduğu düşünülen Murvan'ın isimlerinde görülmektedir. 11-12. yüzyıllarda, krala karşı düzenlenen feodal isyanların bazılarında Cakelilerin de yer aldığı görülecektir. 1050'li yıllarda Beşken Cakeli, yukarıda ismini zikrettiğimiz IV. Bagrat'a karşı savaşan Liparit Bagvaşi'nin yanında yer almıştır (Şoşaşvili, 546). 11. yüzyılda Cakeli ailesinden Murvan Cakeli o dönemde Gürcistan Krallığı topraklarına dâhil olan Ardahan'ın eristavlığını üstlenmiştir (Muskhelishvili, 639). 13.

yüzyıla gelindiğinde ise, Gürcistan'a gerçekleşen Moğol istilâlarından sonra Cakeli ailesi Güneybatı Gürcistan'ın tamamına, yani o zamanki Samtshe-Saatabago Atabegliği'ne⁸ hükmetmiştir. II. Sargis Cakeli (1306-1334) V. Giorgi tarafından mezkûr bölgeye ilk atabeg olarak atanmış ve Samtshe Atabegliği 13-14. yüzyıllar arasında güçlü bir siyasî teşekkül olarak varlığını sürdürmüştür. Cakeli ailesinin ikametgâhı ise başlangıçta Cak Kalesi iken ilerleyen zamanlarda Ahıska olmuştur (Lekveishvili, 21). Samtshe Atabegi II. Sargis'in 1334 yılında ölümünün ardından Samtshe Atabegi Sargis'in oğlu Kvarkvare'ye, Kral V. Giorgi tarafından atabeg unvanı ihdas edilmiştir. Ardından Ardahan dâhil İspir, Ardanuç, Kalmaki ve bugün Gürcistan sınırları içerisinde dâhil olan Klarceti ile Samtshe Bölgesi'ne Atabeg Kvarkvare'nin akrabaları olan eristavların yerleşmesi sağlanmış ve bu bölgeler de merkeze bağlamıştır (Brosset, Histoire de la..., 647-648; Ercan, Orta Çağ'da..., 181, 189).

Gürcistan'da 13. yüzyılın ilk yarısı başlayan Moğol egemenliği 14. yüzyılın ikinci yarısına kadar Gürcü Krallığı üzerinde etkili olmuş ve feodal sistem bu süre zarfında duraklamıştır. Fakat Moğol egemenliğinin bitmesinin akabinde 15. yüzyıl itibariyle feodal yapı tekrardan kurulmuş ve birkaç yüzyıl daha devam etmiştir.

Orta Çağ Gürcü Feodal Yapısındaki Bazı Terimler

Metin içerisinde de sıklıkla geçen ve Orta Çağ Gürcistan'ında çoğunlukla karşılaşılan, feodal yapıyı temsil eden bazı kelimelerin açıklamalarını bu başlık altında ayrıntılarıyla izâh etmek yerinde olacaktır.

Mepe: Gürcü feodal hiyerarşisinin zirvesinde *primus inter pares* (eşitler arasında birinci) olarak kral bulunmaktadır. Mepe Gürcüce "kral" anlamına gelmektedir (Taumonoff, 217-218). Kraliçe ise "Dedopali" terimiyle anılmaktadır. Gürcü tarih

---

⁸ 1268 senesinde kurulan bu atabeglik Gürcü tarih yazıcılığında prenslik olarak adlandırılmakla birlikte Samtshe-Saatabago Atabeg/Atabegler Yurdu anlamına gelmektedir (Kırzioğlu, 12). Yunus Zeyrek de M. Fahrettin Kırzioğlu gibi, Atabegliğin 1267 senesinde Hristiyan Kıpçaklar tarafından kurulduğunu iddia etmektedir (Zeyrek, 9). Aynı şekilde Kıldıroğlu da Kıpçaklar'ın böyle bir siyasî yapı kurduklarını ifade etmiştir (Kıldıroğlu, 228).

yazıcılığında yapmış olduğu icraatlar nedeniyle kadın hükümdarlar arasında sadece Tamara “kral” ya da “krallar kralı” olarak anılmaktadır. Bununla birlikte Gürcü tarih yazıcılığı dışındaki bilimsel literatürde kendisiyle alakalı “kraliçe” ve “kraliçeler kraliçesi” ifadelerine rastlayabilmek mümkündür.

Didebuli: Ağırlıklı olarak 11. ve 12. yüzyılda Gürcistan Krallığı'nın asil ve soylu feodal aristokratları için kullanılan bir terimdir (Lordkipanidze, Georgia..., 178). Didebuliler *eristavi*, *mtavari* ve *tavadi* olarak tanımlanan yüksek soyluları içermektedir (Bilge, 491).

Patroni: Lord, efendi anlamına gelen bu kelime Gürcü feodalizmini oluşturan “patronqma” kelimesini türetmiştir (Suny, 340).

Batoni: Benzer anlama gelen *patroni* kelimesinden türeyen Batoni daha geç dönem feodalizmi için kullanılan bir kavram olup lord (efendi) anlamına gelmektedir. Bazı Gürcü kaynaklarında Kaheti'nin ilk kralları da bu unvanı kullanmışlardır (Toumanoff, 216).

Mtavari: 11 ile 14. yüzyıllar arasında, *mtavari* ve *tavadi* unvanları *eristavi* ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır. Bu terim bir nevi “dük” anlamına gelmektedir (Suny, 42-43, 340; Allen, 239).

Tavadi: Etimolojik olarak *tavadi*, Gürcüce “baş” anlamına gelen *tavi*'den türetilmiştir (Allen, 246-247, Ercan, The Byzantine..., 340). Başlangıçta soylu ailelerin reisleri yani didebulilerin reisleri için kullanılan bir kelimeyken daha sonra asil olan ayrı bir sınıfa tanımlamak amacıyla kullanılmaya başlanmıştır (Mikaberidze, 698). Ancak bazen Gürcü metinlerinde *tavadi* ile birlikte *mtavari* ve *eristavi* unvanlarının eş anlamlı kullanıldığı görülecektir. Aslında bunların hepsi ilgili yerlerde de bahsedildiği üzere üst soylu aileler için kullanılan terimlerdir (Kartlis Tskhovreba, 209).

Satavido: Tavadilerin özel mülkü anlamına gelmektedir (Suny, 341).

Aznavor/Aznauri: Gürcü tarih yazıcılığında sıklıkla karşılaşılan bu terim başlangıçta özellikle 5-12. yüzyıllar arasında tüm soylular için kullanılırken daha sonraki dönemlerde küçük toprak sahipleri ve savaşçıları tanımlamak amacıyla yani küçük soyluları ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Aznavur kelimesinin kendisi Gürcüce

değildir, ancak kelimenin kökeni hala tartışılmaktadır; bazı dil bilimciler bu kelimeyi Farsça azat (özgür olan) terimine bağlamışlardır (Mikaberidze, 156, Lordkipanidze, Georgia..., 178).

Erismtavari: Erismtavari kelimesi iki farklı sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşan bir kelimedir. "Eris" - "halkın" demek iken "mtavari" ise baş, şef, önder anlamına gelmektedir. Yani erismtavari "halkın başı/halkın önderi" anlamına gelmektedir. Avrupa feodalizminde düke karşılık gelmektedir. Dük Avrupa feodalizminde bir soyluluk kavramı olarak tanımlanabileceğine göre, erismtavari de Gürcü feodalizmi açısından bir soyluluk kavramıdır demek tarihsel sürece bakıldığında çok da yanlış olmayacaktır. Zaten bu unvan, Gürcü tarih yazıcılığında erismtavari didebuli olarak anılan yüksek soylu sınıfa mensup bireylere verilen bir unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Erismtavari kelimesinden türeyen "Eristavtamtavari" ise "eristavların başı" anlamına gelir ki, "eristavlar" arasında ilk sıradadır (Chkhartishvili, 38).

Eristavi: Bu terim Orta Çağ Gürcü kaynaklarında en çok kullanılan kelimelerden biri olup, bölgenin valisi anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca dük anlamına da gelmektedir. Eristavlar, kendilerine ait olan idarî birimlere sahip kişilerdir. Bu bölgelerde de hem askerî hem sivil otorite sahibi kişilerdir. Yani o bölgenin ordu komutanlığını da üstlenen iktidar sahibi kişileri olarak bilinmektedirler. Eristavt-eristavi ise yine sıklıkla karşılaşılan bir terim olmakla birlikte daha büyük bölgenin valisi olanlara verilen feodal Gürcü Krallığı'na ait bir terimdir (Lordkipanidze, Georgia..., 178; Narkvevebi, 2). Orta Çağ Gürcistanı'nda eristavilerin, kimi zaman merkezî otoritedeki boşluktan yararlanarak topraklarını büyüttüğüne dair örnekler de sıklıkla rastlanmaktadır.

Atabeg/ Atabagi: Selçuklu devlet teşkilatında melik hocası olan atabeg, Selçuklulardan Gürcülere geçmiş bir terimdir. Terim Selçuklulardan alınmış olsa da Gürcistan Krallığı'ndaki işleyişi bakımından feodal bir görünüm arz etmektedir. Gürcü Krallığı'nda bu terim ağırlıklı olarak kralın danışmanı olarak kullanılmıştır (Lordkipanidze, Georgia..., 178). Gürcü Krallığı'nda ilk atabeg unvanına sahip olan kişi Kart'lis Tskhovreba'ya göre loane Ahaltzihel'dir. Gürcülerin altın çağı olarak kabul gören Kraliçe Tamara (1184-1203) dönemine denk gelen süreçte Türklerin yoğun

olarak yaşadığı bölge olan Kars'ın Gürcüler tarafından ele geçirilmesinden sonra Tamara şehrin muhafazasını Ioane'ye vermiş ve kendisini atabeg, Gürcü tarih yazıcılığındaki kullanımıyla emirler emiri olarak ilân etmiştir (Brosset, Gürcistan Tarihi..., 404). Bu terim 13. yüzyıl itibarıyla Gürcü Krallığı içerisinde kullanılmaya başlanmıştır. Ancak bundan daha ziyade köklü ve soylu bir aile olan Mhargrdzeli ailesinden Ivane Mhargrdzeli'ye verilen "atabeg" unvanı daha çok bilinmektedir. Hatta birçok kaynakta da kendisi Gürcü Krallığı'nın ilk atabeg unvanına sahip kişisi olarak tanıtılmaktadır. Ivane Mhargrdzeli bu unvanı kardeşi Zakaria Mhargrdzeli öldükten sonra Tamara'nın kendisine sorması üzerine Tamara'dan talep ederek elde etmiştir. Bu unvanı 1207-1227 yılları arasında kullanmış, daha sonra Mhargrdzeli ailesinden veraset yoluyla atabeglik kurumu devam etmiştir. Örneğin, Ivane'nin oğlu Avag babasının ölümünden sonra atabeg ve bunun dışında mtavari unvanını almıştır (Müverrih Kiragos, 23; Genceli Kiragos, 57-60). Avag Mhargrdzeli de bu unvanı 1227-1259 yılları arasında taşımıştır. Bu şekilde de bir nevi feodal monarşik bir yapı ortaya çıkmıştır. Atabeg Avag'ın Moğolların Gürcistan'a gelişlerinde Moğol-Gürcü antlaşmasını yapan kişi olması da bize atabeglik kurumunun 13. yüzyıldaki gücünü göstermektedir.

Amirspasalar: Aslında Orta Çağ Gürcü askerî sistemi ile ilgili olan bu terim savaş zamanı kraliyet ordularının başkomutanı ve devlet bayrağının taşıyıcısı anlamına gelmektedir. Feodal Gürcü Krallığı'ndaki en yüksek askerî konumdaki kişi bu unvanı taşımaktadır. Bu terim 11. yüzyılda başlayan Selçuklu akınlarıyla birlikte Gürcistan'da kullanılmaya başlanmıştır. Bu kurumun, IV. David ya da III. Giorgi döneminde kurulduğu öne sürülmektedir. Amirspasalar komutasındaki askerî kuvvetler, kraliyet bölgesindeki askerî birlikte, kraliyet muhafızları, feodal beyler ve paralı askerleri içeren müfrezelerden oluşmuştur. Amirspasalar barış zamanında orduyu savaşa hazırlıklı tutup eğitimini denetlerken, savaş zamanında kral orduyu komuta etmiyorsa başkomutanlık görevleriyle ilgilenmiştir. Ayrıca, kraliyet meclislerinde kraldan sonra konuşma yetkisine sahip olduğu için Gürcü Krallığı'nda önemli bir konum olduğunu anlamaktayız. Bu terimi feodalizm ile eşleştiren durum, bu unvanın sıklıkla feodal ailelere verildiğinin

fark edilmesiyle alakalıdır. Örneğin, ilgili yerlerde bahsettiğimiz, Ivane Orbeli (Orbeliani/Orbelyan), Sargis Mhargrdzeli, Gamrekeli Toreli, Zakaria Mhargrdzeli ve Cakelilerin bu unvanı sırasıyla taşıdıkları bilinmektedir. Zira 13. yüzyılın başında bu unvan Ivane ve Zakaria kardeşler arasında bölünmüş ve onların soyundan gelenlerle devam etmiş, 1334 senesinden itibaren ise Cakelilere geçmiştir. Hatta bu dönemde söz konusu unvan *atabag-amirsapalar* olarak kullanılmıştır (Mikaberidze, 123).

Mandaturtukhutsesi: Saray muhafızlarından ve protokol işlerinden sorumlu baş nazıra verilen bir unvandır (Lordkipanidze, Georgia..., 163). Feodal Gürcü Krallığı yönetimi arasında feodal beyler de bulunmaktaydı. Mhargrdzeli ailesinin fertleri buna sadece bir örnektir.

Qma/ Kma: Qma terimi özellikle 11-12. yüzyılda kullanılmıştır (Mamulia, 25). Başlangıçta belirli bir yaşa gelene kadar belli haklardan yararlanamayan ailenin en küçük ferdi anlamına gelirken ilerleyen süreçlerde hizmetçiler sınıfı içerisinde bir statüyü ifade eden terim haline gelmiştir. Bir patronun qma'sı olmak feodal hiyerarşide bir dizi hak ve sorumluluğu da beraberinde getirmiştir. Ancak hiyerarşide yükseliş de mümkün olmuştur. Örneğin, bir qma önce askerlik hizmeti ve arazinin kullanımı karşılığında kendi payını ve ücretini arazinin geçici kiracısı olmak kaydıyla almış ve daha sonra arazinin sonsuza kadar sahibi olmuş, yani toprak sahibi olabilmiştir (Jokhadze, 133). Zaman zaman ise "qma" vasa'l'a da denk gelen bir feodal terim olarak karşımıza çıkmaktadır (Lordkipanidze, Georgia..., 178).

Gleghi: Köylüleri ifade etmek için kullanılan bir kelimedir (Lordkipanidze, Georgia..., 16, 178).

Azati: Efendisi tarafından serbest bırakılan serfler için kullanılan Gürcü feodal yapısına ait bir terimdir (Sunny, 339).

SONUÇ

Feodalizmin ortaya çıkış tarihi olan 9. yüzyıl Gürcistan'ın da Avrupa ile paralel zamanlarda bu kurumla karşılaştığı bir dönemdir. Feodal yapı Gürcü Krallığı içerisinde 10. yüzyılın sonlarında gelişmiş, 11. yüzyılda ise klasik dönemini yaşamıştır. Yani Avrupa dünyasında feodalizm 9. ve 10. yüzyıllarda bir sosyal olgu

halindeyken, Gürcü Krallığı'nda 10-13. yüzyıllar içerisinde zirve noktasına ulaşmıştır. Özellikle mezkûr yüzyıllar Gürcü halkının tarihinde önemli bir dönemi kapsamaktadır.

Gürcü feodalizmi Orta Çağ toplumuna özgü bir hiyerarşiye dayanmıştır. Feodal sistemde tüm sosyal yapı lord-vasal ilişkisi üzerinden ilerlemektedir. Yani özgür insan yoktur, herkes bir şekilde birbiri ile ilişki içerisinde. İşte buradan hareketle metin genelinden anlaşılacağı üzere Avrupa ve Gürcü feodalizminde ortak noktalar mevcut olduğu gibi birbirinden farklı özellikleri olduğu da görülecektir. Feodal beyler ve köylü sınıfı ya da lordlar ve vasallar Avrupa feodalizminde de Gürcü feodalizminde de kendisini gösterirken, Gürcü feodalizminin Avrupa feodalizmi kadar düzenli ve organize olmadığı da kendisini fark ettirmektedir. Bunun dışında Gürcü feodalizmi birçok alanda soyut kaldığı için bu sistemi somut bir zemine oturtmak da zorlaşmaktadır. Ancak buna bir devlet ve yönetim sistemi demek yanlış olmayacaktır.

Çalışma boyunca fark edildiği kadarıyla, Gürcü feodal düzeninde merkezî otorite mevcuttur. Feodal beyler, genellikle krala bağlı olarak hareket etmişler ve kraliyette önemli mevkilere kral vesilesiyle ulaşmışlardır. Fakat buna rağmen kraliyet tahtını kapmak için çeşitli mücadele ve isyan hareketlerine de girişmişlerdir. Çalışma esnasında, Orta Çağ feodal Gürcü Krallığı'nın yönetiminde söz sahibi olan başlıca aileler genel hatlarıyla anlatılmıştır. Burada not etmek gerekir ki; özellikle bu feodal aileler zaman zaman Gürcü merkezî otoritesine yani krallığa karşı çeşitli faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bahsettiklerimiz içerisinde sadece Mhargrdzeli ailesinin krallık ile yakın ilişkileri olduğunu ve diğer feodal ailelerden bu yönüyle ayrıldığını söylemekte de fayda vardır.

Kaynakça

Albertoni, Giuseppe. "Feodalizm", *Ortaçağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*. ed. Umberto Eco, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Tarih. 2014. 211-216.

Allen, W.E.D. *A History of the Georgian People from the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, Routledge, 1971.

Aydoğdu, Murat. "Ortaçağ Feodal Mülkiyet Anlayışı ve Osmanlı Hukukundaki Osmanlı Toprak Sisteminin Türk Hukukundaki Tarımsal

- İşletmelerin Mirasçılara Özgülenmesine Etkileri". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 17.2 (2015): 1-26.
- Bilge, Sadık Müfit. "Gürcüler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ek-1. (2020): 490-493.
- Boissonnade, P. *Life and Work in Medieval Europe*, Routledge, 2003.
- Brosset, Marie. *Histoire de la Géorgie*, Imprimerie de L'académie Impériale des Sciences, 1849.
- Brosset, Marie. *Gürcistan Tarihi, (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. çev: Hrand D. Andreasyan. Not./Yay: Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2003.
- Cavakhishvili, Ivane. *Kartuli Samartlis Istoria*, Vol: 2. Tplisis Universitetis Gamotsema, 1928.
- Chikobava, Akaki. *Ganvitarebuli Feodalizmis Genezisi Sakartveloshi da Mastan Dakavshirebuli Istoriul-Geograpiuli Aspektebi*. Ivane Cavakhishvili Saxelmtsipo Universiteti Ph.D. Dsertatsia, 2019.
- Chkhartishvili, Mariam. "Two Verbal Portraits of Erismtavari Stephanos I Discussing Principles and Practices of History writing in Medieval Georgia", *Temporis Acti Studia in Memoriam*. Vol. II, curavit I. A. Biliarsky, Ius, Imperium, Potestas Litterae Ars et Archaeologia. (2018): 37-68.
- Dundua, Teo ve Phiphia, Natia. *Feudal Georgia Revisited Selected Epitomae*, Tbilisi, 2007.
- Ercan, Ayşe Beyza. "The Byzantine Empire in the Kingdom of Georgia's Foreign Policy in the 11th Century", *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6.11 (2020): 331-344.
- Ercan, Ayşe Beyza. "XI. Yüzyıl Gürcistan Kralları ve Gürcistan'ın Siyasi Durumuna Genel Bir Bakış", *Avrasya University Faculty of Economics and Administrative Sciences International Online Conference on Social Sciences Researches Proceedings Book*, 2020. 250-265.
- Ercan, Ayşe Beyza. "Orta Çağ'da Ardahan". *Ardahan Değerlemeleri 3 Değerler, Potansiyeller ve Yaklaşımlar*, Ed. İhsan Kurtbaşı, Nobel Akademik Yayıncılık, 2021. 169-196.
- Forsyth, James, *Kafkasya*, çev. Timuçin Binder, Ayrıntı Yayınları, 2013.
- Gamakharia, Jemal ve Akhaladze, Lia. *Problems of History, Politics and Culture of Abkhazia, Georgia*, Levan Titmeria, Tbilisi, 2016.
- Genceli Kiragos. *Moğol İstilası 1220-1265*. Terc. Mahmut Kemal Bey, Günümüz Türkçesi'ne Not: Fuat Hacısalihoglu, İlhan Aslan, Post Yayın Dağıtım, 2018.

- Gujejiani, Rozeta. "Historical- Ethnographical Survey of Dali Svaneti/ Kodori Gorge/Zemo (upper) Abkhazia": https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=9a93a8fa-c31b-f8de-82f4-b0442b45cacb&groupId=252038, 28 Şubat 2022.
- İlk Çağlardan Günümüze Abhazya Tarihi*, ed. Lakoba S., Varonov, Y. Sagaria B. vd. Çev. Uğur Yağanoğlu, Csa Global Publishing, İstanbul, 2014.
- Jokhadze, Avtandil. "Nobleman Became Enthroned". *Kadmosi* 9 (2017): 132-155.
- Kaffenberger, Thomas. "Church of the Holy Cross in Manglisi", *Tao-Klarjeti: History and Heritage of Movable and Immovable Monuments, Chubinashvili Centre*. (2020): 7-19.
- Kartlis Tskhovreba A History of Georgia*. Foreword by Roin Met'reveli, Artanuji Publishing, 2014.
- Kıldıroğlu, Mehmet. "XII. Yüzyıldan Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Gürcistan Kıpçakları", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41. (2020): 228-245.
- Kırzioğlu, Fahrettin. "Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti-I (1268-1578)". *Bizim Ahıska Dergisi*, 4.10. (2011): 12-17.
- Lang, David Marshall. *The Georgians*, Thames and Hudson, 1966.
- Lekveishvili, S. "Numizmatika da Bonistika". *Batumi Khariton Akhvledianis Sakhelobis Acaris Muzeumi Muzemis Matsne* 8 (2016): 16-29.
- Lordkipanidze, Mariam. *Georgia in the 11th-12th Centuries*, Ganetleba Publishers, 1987.
- Lordkipanidze, Mariam. *Essays on Georgian History*, Metsniereba, 1994.
- Mamulia, Guram. *Patronqmob*. Gamomtsemloba Metsniereba, 1987.
- Mikaberidze, Alexander. *Historical Dictionary of Georgia*, The Scarecrow Press, 2007.
- Muskhelishvili, Davit. *Fodalizmis Khanis Saqartvelos Istoriis Periodiizatsiisatvis (IV-X saukuneebshi)*, Sakartvelos Metsnierebata Erovnulli Akademiis Matsne, Istoriis, Arkeologiis, Etnografiisa Khelovnebis Istoriis Seria No: 2, 1980.
- Muskhelishvili, Davit. "Kvelistskhe". *Kartuli Sabcota Entsiklopedia*. 10 (1986): 639.
- Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, 2009.

- Narimanishvili, Goderdzi. "Bagwashi House in Trialeti", *Bagwashi - Collection of Scholarly Articles*, Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscript, Tbilisi. (2021): 272.
- Pirenne, Henri. *Ortaçağ Avrupası'nın Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Çev. Uğur Kocabaşoğlu, İletişim Yayıncılık, 2013.
- Rayfield, Donald. *Edge of Empires: A History of Georgia*, Reaktion Books, 2012.
- Sander, Oral. *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, 2009.
- Saqartvelos Istoriis Narkvevebi Tomi III Chamokalibebuli Feodalizm Xana Saqartvelo XI - XV Saukuneebshi*, ed: Zurab Ankebadze, Viktor Gucua, Sabcota Saqartvelo, 1979.
- Silogava Valeri, Shengelia Kakha. *History of Georgia From the Ancient Times Through the "Rose Revolution"*, Caucasus University Publishing House, 2007.
- Step'annos Orbelean's History of the State Sisakan*, çev. Robert Bedrosian, New Jersey, 2012-2015.
- Suny, Ronald Grigor. *The Making of the Georgian Nation*, Indiana University Press, 1994.
- Şahin, Büşra. "Ortaçağ Yazınsal Ürünlerinde Toplumsal Cinsiyetin İzleri", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Tarih Dergisi*, 4.1. (2021): 1-18.
- Şoşiaşvili. N. "Jakelebi". *Kartuli Sabcota Entsiklopedia*. 11, (1987): 546.
- Tavadze, Leri. "Protostratori VIII-XII Saukuneebis Bizantiasa da Saqartvelosi", *Ivane Javaxishvilis Saxelobis Tbilis Saxelmwifo Universitetis Saqartvelos Istoriis Institutis Sromebi* 11 (2016): 19-43.
- Toumanoff, Cyrill. "The Fifteenth-Century Bagratids and the Institution of Collegial Sovereignty in Georgia". *Traditio* 7 (1951): 169-221.
- Tuite, Kevin. "Real and Imagined Feudalism in Highland Georgia". *Amirani* 7 (2002): 1-21.
- Ülgen, Pınar. "Ortaçağ Avrupasında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış". *Mukaddime* 1 (2010): 1-17.
- Ülgen, Pınar. *Orta Çağ Avrupa'sında Kölelik*, Yeditepe Yayınevi, 2020.
- Zeyrek, Yunus. *Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri*. 2001. http://www.ahıska.org.tr/kitap_muhteviyat/ahıska%20bolgesi%20ve%20ahıska%20turkleri.pdf 16 Şubat 2022.

Miras Dil Kavramı ve Miras Dil Konuşucuları

Yusuf Şen*

Özet

Bu makalenin amacı son yıllarda geniş bir coğrafyada akademik bir çalışma alanı olarak da ortaya çıkan miras dil kavramının önemini ve bu alandaki çalışmaların ülkemizde miras diller alanında gösterilen çabaları destekleme konusunda yapabileceği katkıları incelemektir. Miras dil kavramı, Kanada'da uzun yıllar sadece yerli dillerini ifade etmek için kullanıldıktan sonra, son yıllarda daha yaygın ve daha kapsayıcı olarak yerli dillerinin yanı sıra baskın bir dilin yanında varlığını sürdürmek durumunda olan bütün diller için kullanılmaya başlanmıştır. Bu geniş tanım ile miras dil grubunu oluşturan en büyük dil grubu göç veya iltica sonucu baskın dillerin yanında yaşamak durumunda kalan miras diller olmuştur. Günümüzde büyük ölçüde yerli, göçmen veya mülteci halkların dilleri ile ilgili eğitim-öğretim çabaları ve dilbilimsel çalışmalar, uygulamalı dilbilim alanı içinde yeni bir disiplinlerarası alan olarak ortaya çıkmakta olan miras dil ve miras dil konuşucuları başlıkları altında çalışılmakta ve tartışılmaktadır. Bu alanda son yıllarda yoğun olarak ortaya konan çalışmalar ve bilgi birikimi miras diller açısından oldukça zengin olan Türkiye'de miras dillerin farklı kurumlarda öğretimi, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan birçok miras dilin tekrar canlılık kazanması çabalarını ve miras dillerin ve bu dilleri konuşanların dilbilimsel olarak incelenmesi çalışmalarını destekleyecek veriler sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: miras dil, dil aşınımı, dilin yeniden canlandırılması, baskın diller, tehlike altındaki diller

The Concept of Heritage Language and Heritage Language Speakers

Abstract

The aim of this article is to discuss the importance of the concept of heritage language, which has been emerging as a new academic field of study in a wide geography in recent years, and to explore the opportunities these studies offer to support the efforts in the field of

---

* Yusuf Şen, Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü. E-mail: yusufsen@duzce.edu.tr

(Received/Gönderim: 22.05.2022; Accepted/Kabul: 31.05.2022)

heritage languages in our country. The concept of heritage language has been used in Canada for many years only to refer to indigenous languages, but in recent years it has been used widely and more comprehensively for all languages that have to survive alongside a dominant language. With this new definition, immigrant and refugee languages make up the largest heritage language group. Today, educational efforts and linguistic studies related to the languages of indigenous, immigrant or refugee peoples are studied to a large extent under the topic of heritage languages, which is emerging as a new interdisciplinary area within the field of Applied Linguistics. These studies and information accumulated in the study of heritage languages have the potential to inform the teaching of heritage languages at different educational institutions, the attempts to revitalize endangered languages and the linguistic study of the heritage languages and the speakers of these languages in Turkey, which is one of the heritage language rich countries.

Keywords: *heritage language, language attrition, language revitalization, dominant languages, endangered languages*

Giriş

Düzce Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi'nde Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü altında Çerkez Dili ve Edebiyatı ile Gürcü Dili ve Edebiyatı anabilim dallarını açma sürecinde öğretim programları oluşturulurken, Çerkez Dili ve Edebiyatı anabilim dalında öğretim üyeleri arasında ortaya çıkan, Çerkes dilinin bu bağlamda anadili mi, yabancı dil mi, yoksa ikinci dil olarak mı değerlendirilmesi gerektiği tartışması bu makalenin konusu olan miras dil kavramının önemini somut biçimde ortaya koymaktadır. Program oluşturma sürecinde ortaya çıkan bu tartışma bir dil programı oluşturmada dikkat edilmesi gereken konulardan biridir. Çünkü bu soruya verilecek cevap eğitim-öğretim programının içeriği, bu içeriğin öğrencilere nasıl aktarılacağı, kullanılacak materyaller ve programın çıktılarının neler olması gerektiği gibi konuları belirlemede önemli rol oynar. Yapılan değerlendirmelerde programın büyük ölçüde Çerkes dili miras konuşucuları tarafından, diğer bir deyişle Çerkes etnik kimliği veya kültürü ile bir şekilde ilişkili öğrenci adayları tarafından tercih edileceği varsayıldığından, bu hedef kitle açısından Çerkes dili bu tanımların hiçbirine tam olarak uymuyordu. Genel olarak Türkiye bağlamı düşünüldüğünde,

programa gelmesi beklenen öğrencilerin sahip olacakları tahmin edilen Çerkes dili becerileri, dile maruz kalma süre ve biçimleri bu dili onlar için anadili olarak görmeyi zorlaştırıyordu. Diğer taraftan yabancı dil ifadesi, tanımından öte bir dile olan uzaklığı çağrıştırmaması açısından bu bağlam için garip bir ifadeyd ve içinde bulunulan toplum tarafından kullanılmayan bir dili kültüründen uzak okul veya kurs gibi sınırlı ortamlarda öğrenme türünü ifade ediyordu. İkinci dil ifadesi ise bir dilin, o dilin yaygın olarak kullanıldığı toplum içerisinde görece yoğun bir dil girdisinin mevcut olduğu bir ortamda dil öğrenim biçimini ifade ediyordu ve bu tanım da Düzce veya Türkiye bağlamında Çerkesçenin oldukça sınırlı hale gelmiş kullanımı düşünüldüğünde sorun teşkil ediyordu.

Programın açılmasıyla kabul edilen öğrencilerin sadece Çerkes dili miras konuşucularından oluşmadığı, Çerkeslikle etnik veya kültürel bağı olmayan, Çerkes diliyle daha önce hiçbir teması olmamış öğrencilerin de bu programı seçtiği görüldü. Bu durum programla ilgili planlamaların daha dikkatli şekilde yapılması gerektiğini gösterdi. Programa kabul edilen öğrenci profili açısından Çerkesçe, en azından eğitime başlangıç aşamasında bazı öğrenciler için ikinci veya yabancı dil, diğer öğrenciler için ise miras dil durumundaydı. Çerkesçenin miras dil olduğu öğrenci grubu, beklendiği gibi pek benzeşmeyen tipik bir miras dil konuşucuları profili ortaya koyuyordu. Bu öğrenci grubu daha önce hiç Çerkesçe duymamış öğrencilerden; çok az sayıda Çerkesçe sözcük bilen, miras dil konuşucularında oldukça yaygın gözlemlendiği biçimiyle (Polinsky 5) algısal becerilere sahip ancak üretken becerilere sahip olmayan, yani Çerkesçeyi anlayıp konuşamayanlardan; Çerkesçe bilen ancak okur yazar olmayan öğrencilerden ve Çerkesçe bilip belli ölçüde de okur yazar olanlar gibi dille ilişkileri oldukça farklı niteliklerde olan öğrencilerden oluşuyordu (Nemlioglu-Nemerko 6). Ancak bu öğrencilerin hepsinin ortak yanı Çerkes dilinin bu grup için bir miras dil olduğu, diğer bir deyişle bu öğrenci grubunun Çerkes diliyle etnik veya duygusal bir bağının olduğu ve bu dille ilişkilerinin miras dil kavramı dışında yaygın olarak kullanılan ifadelerle ifade edilemiyor olmasıydı. Bir diğer açıdan da Çerkesçe bu öğrenci grubu için kimlikleri açısından da anlamlı bir yere sahipti.

Çerkesçe söz konusu öğrenci grubu için anadili, ikinci dil veya yabancı dil tanımlarına uymuyordu, ancak bu miras dil öğrencilerinin programa gelene kadar Çerkesçeye maruz kalma biçimleri incelendiğinde, bu öğrencilerin de Çerkesçeye bir anadili, ikinci dil veya yabancı dil biçiminde farklı şekillerde maruz kaldıkları görünüyordu. Hatta bazı öğrenciler ilginç bir şekilde Çerkesçeye hayatlarının farklı dönemlerinde bu üç şekilde de maruz kalmışlardı. Küçükken evde doğal olarak bu dile maruz kalmış, ancak dil edinimini tam olarak tamamlayamamış veya dil aşınması sonucu ortaya çıkan gerilemeyle daha sonra kendi çabasıyla kurslara katılmaya çalışmış olanların yanı sıra, yetişkinliğinde bu dilin daha yoğun olarak konuşulduğu ortamlarda (Adıgey Cumhuriyeti gibi) bulunmuş öğrenciler vardı. Bu durum miras dil öğrencilerinin bir taraftan anadili, ikinci dil ve yabancı dil öğrencileri ile nasıl farklılaştığını gösterirken, diğer taraftan da miras dil edinim ve öğreniminin anadili, ikinci dil veya yabancı dil edinim ve öğrenim tartışmalarıyla kesiştiği noktalara işaret etmektedir. Miras dil ile diğer alanlardaki bu farklılık ve benzerlikler nedeniyle, miras dil konuşucularının dil edinme süreçleri ve dil becerileri ile miras dil öğrenme bağlamları, miras dil alanından daha eski disiplinler olan *anadil edinimi* ve *yabancı dil edinimi* alanlarındaki çalışmalar ile sık karşılaştırmalar içermektedir (Montrul 15-16).

Çerkez Dili ve Edebiyatı programına öğrenci kabulünden sonra bir hocanın dile getirdiği bir durum, miras dil kavramını özgün kılan ve miras dil bağlamında sık gözlenen bir yönü daha ortaya koyuyordu. Programda Çerkesçeye doğrudan ve yoğun olarak maruz kalmamış, ancak evinde, akrabaları, büyükbaba ve büyükannelerinin yanında bu dilin kullanımını ara sıra da olsa görmüş ve duymuş Çerkes dili miras konuşucuları, öğrencilerin oldukça önemli bir kısmını oluşturuyordu. Bu öğrencilerin bazıları Çerkes dilinde sınırlı bir yetkinliğe sahipti, ancak bu dilin sosyal olarak kullanım şekillerine, yani bu dilde farklı yaşta ve cinsiyette insanların birbirlerine konuşma ve hitap tarzlarından, söz alma ve izin alma gibi bu dilin sosyal hayattaki kullanım biçimlerine, yani bu dilin sosyodilbilimsel yetisine (Hymes 271) aşına idiler. Diğer bir deyişle bu öğrencilerin bu dile ilişkin sosyodilbilimsel yetileri bu

dildeki dilbilimsel yetilerinden daha yüksekti ve bu dili edinme süreci bu öğrenciler için bir nevi var olan sosyal örüntülere dilbilimsel yapılar oluşturma süreci anlamına geliyordu.

Miras diller ve miras dil öğrencileri açısından diğer bir özgün durum da miras dillerin miras dil konuşucularının kimlikleriyle yakın ilişkisidir. Etnik, kültürel ve tarihi bağlar yanında, miras diller büyük ölçüde miras dil konuşucularının çocukken evde veya yakın çevrelerinde maruz kalarak büyüdükleri diller durumundadırlar. Bu durum genelde dil ve kimlik arasındaki ilişkiyi miras diller için daha da kritik hale getirmektedir (Leeman ve Rabin 483). Miras dil ve kimlik arasındaki bu yakın ilişki bir taraftan bireylerin miras dile ve kültüre karşı tavırlarıyla paralellik göstererek miras dil öğrenme çabalarını ve motivasyonunu olumlu etkilerken, diğer taraftan miras dil becerilerini kazanma ve iletme süreçlerini, miras dil öğrencileri için kimliklerini de belli ölçüde yeniden keşfetme ve tekrar oluşturma süreci haline getirmektedir (He 71). Bu durum miras dil öğrenme sürecini yabancı dil veya ikinci dil öğrenme süreçlerinden nitelik olarak farklılaştırırken, miras dil öğrenme süreciyle anadili edinme sürecinin benzerlik gösteren bir yönüne işaret etmektedir. Anadili edinme süreci aynı zamanda bir kimlik edinme sürecidir ve bu yönüyle dil çok daha anlamlı bir araç haline gelir. Anadili edinim süreciyle miras dil öğrenme arasındaki bu paralellik, miras dil öğrenme süreçlerinde, özellikle öğrencilerin motivasyonu, dil öğretme yöntem ve materyalleri gibi değişkenler açısından önemli çıkarımlar sunan bir durumdur.

Miras dil konuşucularının miras dili anadili edinme süreçlerine benzer şartlarda, doğal ortamda çevrelerinden duyarak öğrendikleri durumlarda, tek dilli anadili konuşucularına nazaran dil yetilerinde gösterdiği sınırlılık, istikrarsızlık ve yıllar içinde dillerinde ortaya çıkan dil aşınması dilbilim açısından önemli bulgular niteliğindedir (Montrul 3-4, Polinsky, Heritage 22-28). Dilbilimin bugüne kadar dil edinimi ve dil yetisiyle ilgili sadece tek dilli ortamlarda anadilini edinmiş kişileri veri olarak kullanmış olması sonucu ortaya çıkmış bazı genel dilbilim kabulleri, miras dil konuşucularının dilbilgisi yetileri incelendiğinde doğrulanmamaktadır (Benmomoun ve Montrul 167, Scontros ve Fuchs 2). Özellikle miras dile çocuk yaşlarda yoğun biçimde maruz

kaldıktan sonra genellikle okul yaşlarında baskın dile geçen çocuklarda gözlemlenen tamamlanmamış dil edinimi (Montrul; Polinsky) veya o dili tek dilli olarak konuşan kişilere göre farklı olan dil yetisi (Kupsich ve Rothman 10) ve yetişkinlerde görülmesi beklenmeyen dil yapılarında zamanla yaşanan kayıplar (Polinsky 22), miras dil edinme ortamlarında dil ediniminin tamamlanmasının gerçekleştiği yaş ve yetişkinlikte dil yapılarının kararlı hale gelmesiyle ilgili iddiaları tartışılır hale getirmiştir. Yetişkin miras dil konuşucularında gözlemlenen dil yapılarında aşınma, özellikle miras bir dil varlığını baskın bir dilin yanında sürdürmek dışında bir seçeneğe sahip değilse, diğer bir deyişle başka bir coğrafyada bir halkın veya ülkenin kullanım yaygınlığı ve nüfus açısından daha yaygın bir dili değilse çok daha kritik bir duruma işaret etmekte ve bireysel bazda ortaya çıkan dil aşınmasının bir dil değişimine de dönüşmesi durumuna işaret etmektedir. Bu yönüyle de miras dil kavramı baskın dillerin yanında yaşamak durumunda bulunan bu dillerin sürdürülebilirliği, kullanımlarının canlandırılması ve yok olma tehlikesine karşı neler yapılması gerektiği gibi konularının da araştırıldığı bir alan durumundadır.

Miras dil kavramı ve ortaya çıkmakta olan bu araştırma alanının, göçmen hareketlerinin çok yoğun yaşandığı, göçmen ve mülteci dilleri yanında yerli miras diller açısından da oldukça zengin olan Türkiye’de miras dil alanında gerçekleştirilen araştırma ve eğitim-öğretim çalışmalarında yeterince değerlendirilmemesi, bu konulardaki tartışmaların niteliğiyle ilgili soru işaretleri ortaya çıkarmaktadır. Avrupa’nın farklı ülkelerinde yaşayan Türk göçmenlerinin dil kaybı, dil becerileri ve dil eğitim programlarıyla ilgili çok sayıda akademik çalışma farklı dillerde bu kavram altında yürütülürken, bu kavramın Türkiye’de ve Türkçede kullanım alanı bulmaması ilginç bir durumdur. Türkiye bağlamında miras dillerin resmi, özel, STK ve miras dil topluluklarının kendi çabalarıyla gerçekleştirilen eğitim-öğretim süreçlerinde ve kaybolma tehlikesi altındaki miras dillerle ilgili yapılan çalışmalarda bizzat miras dil kavramının kullanılması bu topluluklar ve araştırmacılar açısından kimliklere yapılan vurgu nedeniyle olumlu tavır geliştirmeye neden olma potansiyeline sahiptir. Diğer taraftan miras dil kavramının

kullanımıyla dünyada miras dil alanında yapılan çalışmalara ulaşım daha hızlı olacak ve bu alandaki birikimden faydalanma fırsatı artacaktır. Miras dil kavramının Türkiye’de ve Türkçede kullanım kazanması ve bir alan olarak çalışmalara kaynaklık etmesi Türkiye’de sınırlı bir kullanıma sahip sosyodilbilim ve sosyodilbilimin alt disiplinleri olan ve miras dille yakından ilişkili iki dillilik, çok dillilik, dil kaybı, dillerin yok olması ve dillerin canlandırılması gibi kavramlarla, sosyodilbilimin dil öğretimi açısından önemi gibi konuları da daha çok gündeme getirecektir.

Miras Dil Kavramı

Miras dil kavramı iki veya daha çok dilin temasının veya karşı karşıya gelmesinin gerçekleştiği durumlarda ortaya çıkan bir olgudur. Dil teması farklı dil kullanan ve birbirlerinin dilini konuşabilen veya konuşamayan insanların iki ülke sınırının karşılıklı iki tarafında veya özellikle çok dilli toplumlarda aynı toplum içinde yana yana yaşamak ve iletişimde bulunmak durumunda kaldıkları durumun adıdır (Wardough 82-83). Dillerin karşı karşıya gelme durumu özellikle göç, sömürgeleştirme veya ülkelerin işgali sonucu ortaya çıkmaktadır.

Miras dil kavramı genel anlamıyla belirli bir ülkede çoğunluğu oluşturan toplumun dili dışındaki o toplumun geneli için işlevselliği olmayan dilleri (Valdez 411) kastetmek için kullanılır. Bu tanımdan hareketle baskın dil de, bir ülke veya bölgede karşı karşıya gelmiş iki dilden daha geniş işleve ve yaygınlığa sahip olan genellikle daha büyük sosyal grubun kullandığı dildir. Bu tanımdaki işlev, bu dillerin farklı kullanım alanlarındaki varlığıyla ilgilidir. Diller için ev, eğitim hayatı, işyeri, okul, resmi kurumlar, dini alanlar vb. farklı kullanım alanlarını oluşturur ve dillerin bu alanların ne kadarında kullanıma sahip olduğu da dillerin işlevselliğiyle ilişkilidir (Holmes 21). Miras dil ve baskın dil farkı bu farklı kullanım alanlarında hangi dilin kullanıldığıyla da ilgilidir ve miras dil kavramını bu dil kullanım alanları açısından tanımlayanlar da olmuştur. Rothman (165), miras dili, çocukların büyürken evde veya hemen yakın çevrelerinde konuşulan, daha geniş toplum kesimi tarafından kullanılmayan dil olarak tanımlar. Rothman’a göre bu nedenle miras dil, yakın çevreyle etkileşim sonucu ortaya çıkan doğal girdi

sonucu edinilir. Miras dillerin ortaya çıktığı sınırlı sosyal bağlam miras dillerin edinimini, kullanımını ve sürdürülebilirliğini anlamak açısından önemlidir.

Miras dil kavramı Kanada'da uzun yıllar yerli dillerini ifade etmek için kullanıldıktan sonra, son yıllarda yaygın bir şekilde daha kapsayıcı bir anlamda, yerli dilleriyle birlikte baskın bir dilin yanında varlığını sürdürmek durumunda olan bütün diller için kullanılmaya başlamıştır. Ancak ABD'de özellikle 1999 yılında miras dil konusunda gerçekleştirilen *First Heritage Languages in America* başlıklı konferanstan sonra, 2000'li yılların başından itibaren miras dil kavramı yaygınlık kazanmaya başlamış ve 2002 yılında *Journal of Heritage Languages*'ın yayın hayatına başlamasıyla miras dil kavramının ve alanın tekrar ve daha iyi betimlenmesi çalışmaları başlamıştır (Wiley 595).

ABD'de miras dil kavramı göçmen, mülteci ve yerli dillerin yanında, bir zamanlar belli bölgelerin sömürgeci dili niteliğindeki İspanyolca gibi diller için de kullanılmaktadır. Bu yönüyle miras dil kavramının altına oldukça farklı sayıda ve nitelikte konuşucuları olan dillerin girdiği görülmektedir. Bir yanda konuşucu sayısı oldukça sınırlı, yok olma tehlikesi altında bulunan ve bazıları tekrar canlandırılmaya çalışılan yerli diller, diğer yanda İngilizceden sonra ABD'deki en büyük dil grubunu oluşturan İspanyolca ve dünyada anadili olarak en çok konuşulan Çince gibi ABD'deki göçmen dillerinin hepsinin miras dil tanımı altına girmesi, bu tanımın genişliğinin ve bu başlık altında yapılan çalışmaların odaklarının ne kadar farklı olabileceğini göstermektedir.

Miras dillerin farklı canlılıkta ve farklı nicelikte konuşucu sayısına sahip olmalarının yanı sıra dillerin sürdürülebilirliği açısından da miras dil tanımı içindeki dilleri iki farklı kategoride değerlendirmek doğru olacaktır. ABD'de Çince, İspanyolca, Rusça, Japonca ve Avrupa'da Türkçe gibi miras diller başka bir coğrafyada ulus devletlerin dili olarak baskın dil konumundadırlar ve yüksek sayıda konuşucuları vardır. Bir ulus devlet veya sosyal çoğunluk dili olarak bu diller için her zaman bir temel konuşucu modeli vardır. Buna karşılık yerli dillerin çoğu ve bazı göçmen dilleri varlıklarını sadece miras dil olarak sürdürme durumundadırlar. Bu dillerde konuşucuların dillerinde gözlemlenen aşınmaların dile bir kayıp

veya değişim olarak yansıması muhtemeldir. Amerika kıtasında ve Avusturalya'daki bütün yerli diller bu durumdadır ve bu durum bu dilleri baskın dillere kayma ve dil aşınması nedeniyle yok olma tehlikesi altına sokmaktadır. Diğer taraftan, hiçbir ülkede çoğunluk veya ulus dili olmayan birçok miras dil birden fazla ülkede miras dil durumundadır. Çerkesçenin Türkiye'de ve Rusya'nın Kafkasya cumhuriyetlerinde miras dil olarak varlığını sürdürmek durumunda olması, Kürtçenin bölgemizde birden çok ülkede miras dil olarak bulunması bu durumlara örnektir.

Varlığını bir veya birden çok bağlamda sadece miras dil olarak sürdüren diller tahmin edilebileceği gibi dil aşınımı ve dil değişimine karşı daha savunmasızdırlar. Bu dillerin dil aşınımı açısından dezavantajı, baskın bir dille yaşayan ikinci nesilden itibaren tek dilli temel dil konuşucularına sahip olmamaya başlamasıdır. Diğer bir deyişle baskın dilin toplumda daha da yaygınlaşması sonucu bütün miras dil konuşucuları iki dilli hale geldiğinde, baskın dili daha iyi olan ve miras dili aşınımına açık miras dil konuşucuları ortaya çıkmaktadır. Bu durum özellikle miras dilde dilin canlı kullanımının ve okuryazarlığın olmadığı durumlarda dil aşınmasına karşı miras dilleri savunmasız kılan bir durumdur. Okuryazarlık oranının oldukça düşük olması miras dillere özgü bir durumdur (Polinsky 74). Miras dil konuşucularının okuryazar olmamasının yanında miras dillerinin birçoğunun bir yazı dilinin olmaması bu durumu daha da kritik hale getirmektedir. Yazı dilinin olmaması bu dillerde konuşma dilinin daha da hızlı aşınması sonucunu doğurmakta ve dil konuşucularının özellikle dilin karmaşık yapılarından uzaklaşıp, biçim eklerini düşürdükleri bir dile kaymalarına neden olmaktadır (Montrul, Current... 4).

Miras dil kavramının ABD'de yaygınlaşması sürecinde bu kavramın anlamından kaynaklanan olumsuz çağrışımlarına da dikkat çekilmiş ve bazı araştırmacılar özellikle Avustralya'da kullanılan *topluluk dili* kavramını miras dil kavramıyla beraber kullanmayı tercih etmişlerdir (Wiley 596-597). Miras dil kavramı ile ilgili olarak, Baker ve Jones bu kavramın çoğunluk tarafından kullanılan baskın bir dilin yanında gelecekte çok geçmişe, çağdaşıktan çok geleneğe işaret ettiğini belirtmiş ve bu kavramın dili daha çok eski kültürler, gelenekler ve ilkel zamanlarla

ilişkilendirdiğini savunmuşlardır. Bu araştırmacılara göre bir dili miras dil olarak nitelemek onun modern, teknolojik bir toplumun uluslararası bir dili olmadığı izlenimini vermektedir (509).

Aynı konuda Garcia, ABD’de Dominik Cumhuriyetinden 17 yaşındaki bir kız için miras dil kavramının “... çok eski, büyükannem gibi” çağrışımlarına dikkat çekmekte ve İspanyolcanın bu tanımın aksine kendisinin her gün evde, sokakta ve mahallede kullandığı bir dil olduğunu söylemesini not etmektedir (602). Ancak Garcia, Cummins’in savunduğu gibi, çok farklı çocukların tek dilli homojen bir eğitim sistemine maruz kaldığı ABD’de miras dil kavramının çocukları, anne babaları ve eğitimcileri İngilizce dışında dilleri de eğitimin bir parçası haline getirme konusunda iknada kullanılabilecek bir ifade olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda *miras dille eğitim* kavramının, bugüne kadarki uygulamalarıyla başarısız bulunan iki dilli programlar veya ikili programlar yerine kullanılıyor olmasının olumlu bir durum olduğunu savunmaktadır. Diğer taraftan Peyton ve Ranard, ABD’de azınlık dilleri yerine bu kavramın yaygınlaşmasını, ülkelerin kültürel ve dilsel olarak hızla çeşitlendiği dünyamızda azınlık ifadesinin anlamını kaybedip herkesin bir azınlık gruba ait olduğu bir durumun ortaya çıkıyor olmasıyla açıklamaktadır. Peyton ve Ranard, kültürel çeşitliliğin en yüksek olduğu yerlerden biri olan Los Angeles’ta bugün anadili İngilizce olan beyaz ırktan birinin de birçok kişi gibi azınlık grubu mensubu olduğunu ve bu nedenle bu kavramın kullanılabilirliğini kaybettiğini savunmaktadır (17). Hornberger’a göre de azınlık dili, göçmen dili, etnik dil, yabancı dil ve ikinci dil kavramları yerine ABD’de akademisyen ve eğitimciler daha nötr ve kapsayıcı bir kavram olarak miras dil kavramını kullanmaya başlamışlardır (102). Bu arada, ABD’de miras dil kavramının yaygınlaşmaya başladığı yıllarda topluluk dilleri ve azınlık dilleri gibi farklı kavramların kullanıldığı Avusturalya ve Avrupa’da da miras dil kavramının günümüzde nasıl yaygınlık kazandığı yapılan akademik yayınlarda kendini göstermektedir.

Miras dil ifadesi kavram olarak dile tarihi, kültürel ve etnik referansla bağlılığı çağrıştırması açısından kimlik olgusuyla ilişkilendirileceği için bu dillere olan ilgiyi arttırıcı bir etkide bulunma potansiyeline sahiptir. Bu ilgi, bu dillere karşı olumlu tavır

geliştirilerek, bu dilleri öğrenmeye teşvik edici bir etki ortaya çıkarıp yok olma tehlikesi altındaki dillerin öğrenilmesi ve canlandırılması çabalarını arttırabilir. Miras diller bağlamında yaygın bir uygulama olan, bu dillerin miras dil toplulukları tarafından okul dışı programlarla miras dil öğrencilerine aktarılıyor olması ve bu programların genellikle Yeni Zelanda'da başlayan *dil yuvaları* uygulamalarında olduğu gibi, toplulukların yaşlıları ile gençlerinin bir araya getirilerek yürütülüyor olması, miras dil kavramıyla kültür ve kimlik kavramlarının yakın ilişkisini ve miras dil aktarımının aynı zamanda bir kültür ve kimlik aktarımı olduğunu göstermektedir (Gessner ve Tracey 40-42). Ayrıca başarılı miras dil programları faaliyetlerinin büyük ölçüde miras dil toplulukları tarafından yürütülüyor olması da anlamlıdır.

Miras diller konusunda yakın çevremizde, Avrupa'nın farklı ülkelerinde, özellikle Almanya'da yaşamakta olan Türk göçmenlerin miras dilleri Türkçeyi öğrenme ve koruma durumları ile Türkçedeki becerilerinin miras dil olarak Türkçe kavramı altında yapıyor olması sevindiricidir. Birçoğu üçüncü nesil Türkler üzerine yapılan araştırmalarda bu kavram sevindirici bir şekilde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu bağlamda, 2020 yılında yayımlanan daha çok Almanya'da miras dil olarak Türkçe konuşucularının dil becerileri ve dil kullanım biçimlerine odaklanan *Studies in Turkish as a Heritage Language* (Bayram) kitabı anılmaya değerdir. *Miras Dil Olarak Türkçe Üzerine Çalışmalar* kitabı İsveç'te yaşayan Türk çocukların yancümler kurma biçimlerini irdeleyen bir çalışmayı da içermektedir.

Dünyanın farklı bölgelerinde miras dil kavramının yaygınlık kazanması ve özellikle ABD'de miras dillerin eğitim ve öğretiminin tekrar güçlü bir şekilde gündeme gelmesi, küreselleşen dünyada çok dilliliğin ve miras dillerin önemini anlaşılması ve geçmişte yapılan hataların düzeltilmesi çabaları olarak savunulmaktadır (Valdez 37). Günümüzde miras dil grubunu oluşturan en büyük dil ve dil kullanıcı grubu göç ve iltica sonucu baskın dillerin yanında yaşamak durumunda kalan halkların dilleridir. Savaşlar, baskılar ve ekonomik sebeplerle günümüzde de yoğun biçimde gündemde olan göçmen ve sığınmacı halkların ve özellikle çocukların dil ve eğitim hakları konusu (Fishman 85) ve miras dillerin, kritik dillerde

ihtiyaç duyulan yetkin dil konuşucusu ihtiyacını karşılama potansiyeli taşıması miras dilleri kıymetli bir ulusal kaynak haline getirmekte (Montrul 3-4) ve miras dillerin korunması çabalarını desteklemenin önemini göstermektedir.

Miras Dil Konuşucuları

Dar anlamda miras dil konuşucuları doğuştan itibaren özellikle ev ortamında miras dile maruz kalan konuşucular olarak tanımlanırken, daha geniş anlamda miras dil konuşucuları doğuştan itibaren dile maruz kalmış olmasa da bir dille etnik, tarihsel, kültürel veya duygusal bağı olan ve bu dili tekrar öğrenmek ve canlandırmak çabası içinde olan kişileri de kapsamaktadır (Polinsky 4). ABD bağlamında Valdez dar miras dil konuşucusu tanımı yapmakta ve evde İngilizce dışında bir dile maruz kalmış olmayı ve dili konuşmayı veya en azından anlamayı ve bu biçimde bir iki dilli birey olma biçimini miras dil konuşucusu tanımı olarak sunmaktadır (1). Valdez'e göre miras dil konuşucusu olmak iki dilli olma durumudur ve bu nedenle miras dil konuşucuları miras dilleri daha zayıf olan iki dilli konuşucular olarak da tanımlanabilirler. Miras dil konuşucusu ifadesi her ne kadar miras dili konuşmayı varsayıyor olsa da, literatürde bu ifade miras dilinde algısal ve üretken becerilere sahip kişiler yanında bir şekilde bir miras dille ilişkili kişileri ifade etmek için de kullanılmaktadır. Miras dil konuşucusu tanımındaki bu esneklik, miras dil konuşucusu olarak tanımlanmak için bu dilde belli ölçüde beceri sahibi olmak mı, yoksa bu dile etnik, tarihi veya kültürel bir bağ duymak mı gereklidir sorusunun cevabının kritik sonuçlarının olmasından kaynaklanmaktadır (Wiley 30). Çünkü bu sorunun cevabı bazı kişilerin miras dil konuşucusu olarak dışlanmasını gerektirecektir. Miras dil kavramı tanımına giren dillerin çeşitliliği ve konuşucu sayısı açısından farklılığı göz önüne alındığında bazı dillerin miras dil konuşucusu olarak dil becerilerini öne çıkarması anlaşılabilirken, sınırlı sayıda konuşucusu kalmış ve dil girdisine ulaşımın zor hale geldiği dillerde miras dili konuşucusu tanımını daha çok dille belirli bir bağa sahip olarak tanımlamak bu dillere ilgi duyabilecek potansiyel kişi sayısını kısıtlamamak açısından makul

görülmektedir. Bu konuda yapılan tartışmalara bu dillere ilgi duyan kişiler açısından bakmak doğru olacaktır.

Miras dil konuşucusu tanımlarından da anlaşılacağı üzere, bu tanımın içine birçok açıdan oldukça farklı özelliklere sahip kişiler girmektedir. Miras dil konuşucularının dar anlamdaki tanıma göre ortak özelliği, baskın dil yanında evde bir miras dile maruz kalıp, bunun sonucunda iki dilde sınırlı da olsa beceri sahibi olmaktır. Geniş anlamdaki tanıma göre ortak özellik, yaygın olarak konuşulan baskın dil yanında etnik veya kültürel bir bağ hissedilen bir dile sahip olma bilinci ve bu dili tekrar öğrenme, araştırma, canlandırma faaliyetlerine katılma isteği olabilir (Fishman 69). Bu ikinci gruba giren kişilerin birçok dilin tekrar canlandırılması faaliyetinde önemli öncü rol oynadıkları görülmüştür (Polinsky 4). Bu tanımlamalar da gösteriyor ki farklı şartlar altında olsalar da miras dil konuşucularının tek ortak özelliği baskın bir dilin yanında tarihsel bir bağ hissedilen başka bir dilin konuşucusu olmak veya olma isteği duymaktır.

Genel olarak iki dilli miras dil konuşucularının çocukluk döneminde geliştirdikleri dil becerilerini yaşamları boyunca sürdürdükleri varsayılır. Ancak miras dil konuşucularının dil becerilerinin yaşamları boyunca nasıl iniş çıkışlar yaşadığı bu dil konuşucuları hakkında gözlemlenen önemli bir bulgudur (Polinsky 6-7). Genel olarak bireyler miras dillerine en yoğun olarak çocukluk dönemlerinde maruz kalırlar ve bu dönemde bu dilde becerileri yüksektir. Ancak çocuklar büyüyüp baskın dile daha çok katılmaya başlayıp miras dildeki girdiye ulaşım azalınca, miras dilleriyle sürdürdükleri etkileşimle de doğru orantılı olarak miras dil becerilerinde aşınmalar meydana gelir. Bu dil aşınımı bazı bireylerde dil kaybına varan ölçüde gerçekleşebilir. Bazı miras dil konuşucuları ise uzun süre miras dillerinden uzak kalıp ve dil aşınımı yaşadıktan sonra miras dillerinin yoğun olarak kullanıldığı bir bölgeye taşındıklarında miras dillerine tekrar maruz kalıp dil becerilerini tekrar yükseltebilirler. Bu tür miras konuşucularına *geri dönüşçüler* denir (Polinsky 7). Geri dönen konuşucuların dil becerileri çocukluklarındaki dil becerilerinden farklıdır fakat yeni toplulukta zaman geçtikçe ve dil girdisine maruz kaldıkça çocuklukta dil becerilerine yaklaşırlar. Bir diğer grup ise

miras dillerini tekrar veya ilk kez eğitim-öğretim ortamında edinmeye çalışan miras dil konuşucularıdır. Bu miras dil grubu son zamanlarda birçok ülkede artış göstermektedir. Bu artan talebi karşılamak üzere birçok miras dilde ilk kez eğitim-öğretim materyalleri geliştirme ve eğitimciler yetiştirme faaliyetleri gözlemlenmektedir (Polinsky 7).

Miras Dil Konuşucularının Dil Becerileri

Miras dil konuşucuları baskın dilde dil becerisi olarak oldukça yetkin, ancak miras dillerinde dil becerileri seviyesi ve okuryazarlık açısından çok değişkenlik gösteren bireylerden oluşurlar (Montrul, Current... 5). Miras dillerinde oldukça ileri seviyede dil becerileri olan konuşucular olduğu gibi, sadece algısal becerilere sahip olup üretken becerilere sahip olmayan oldukça yüksek sayıda miras dil konuşucusu vardır. Bu yönleriyle miras dil konuşucularının dil becerileri, bu miras diller birçoğu için bir anadili niteliğinde edinilmiş olsa da, teorik dilbilimin öznelerini oluşturan homojen bir toplumda büyümüş, ideal tek dilli anadili konuşucusu ve dinleyicisi profilinden (Chomsky 3) farklılıklar göstermektedir. Bu durum araştırmacılar tarafından miras dilde maruz kalınan dil girdisinin ve miras dilin kullanım alanlarının sınırlılığı nedeniyle dilin gerektirdiği sözcük ve kullanım biçimlerindeki sınırlılık olarak açıklanmaktadır (Benmomoun ve Montrul 166). Birçok çalışmada okullaşmanın ilk yıllarında özellikle iki dilli veya çift dil programlarının olmadığı okul ortamlarında miras dil konuşmacılarında hızlı bir miras dil konuşma akıcılığı kaybı gözlemlenmiştir (Valdez 2005). Bu durum, miras dillerde dil girdisinin nitelik ve nicelik açısından baskın dili anadili olarak öğrenenlere göre sınırlılığı yanında, miras dil konuşucularının baskın dil ve miras dil arasındaki prestij ve kullanım farklarının bilincine varmasıyla da açıklamaktadırlar. Cummins'e göre okul öncesi dönemde dahi küçük çocuklar kendi dilleri ve İngilizce arasındaki statü veya prestij farkının farkına varırlar. Okulda öğretmenleriyle etkileşimleri bu statü farkını daha da derinleştirirse öğrenciler kimliklerini ev/miras dillerinden ayırırlar ve dil kaybı süreci hızlanır (Cummins 586). Hatta iki dilli programlarda dahi azınlık dili çoğunluk dili gibi saygı görmez. Dil

kendi konuşucuları arasında değerli görülse dahi geniş toplum kesimi tarafından başarı için önemli görünmez (Wardhough 354).

Miras dil konuşucularının dil becerileriyle ilgili çalışmalar daha çok iki dilli olan miras dil konuşucuları üzerine odaklanmıştır. Araştırmalar bu miras dil konuşucularının dil becerileriyle ilgili teorik dilbilim açısından da önemli iki bulguya dikkat çekmektedirler: tamamlanmamış edinim ve dil aşınımı. Tamamlanmamış edinim, son zamanlarda kavram olarak eleştirilse de (Kupisch ve Rothman 10) bir miras dil konuşucusunun miras dilindeki bir dil yapısını anadili konuşucusu seviyesinde edinmemiş olması durumudur (Benmomoun ve Montrul 167). Dil aşınımı ise genel olarak iki dilli ortamlarda dil kaybı olarak da ifade edilen, dil konuşucularının daha önce sahip oldukları belli dil becerilerini geçici veya tamamen kaybetme durumudur. Bu durum dil kullanıcılarının dili kullanma becerileri veya dilbilimsel karar verme becerilerine bakılarak ölçülür (Benmomoun ve Montrul 167).

Tek dilli çocuklar doğal gelişim süreçlerinin bir parçası olarak çevrelerinde duydukları anadillerine tam hakim olurlar ve bu konuda anadili konuşucuları arasında kayda değer bir değişkenlik gözlenmez. Miras dil konuşucuları da tek dilli anadili konuşucuları gibi çocukluklarında miras dillerine maruz kalmalarına rağmen dil becerileri açısından ulaştıkları yetkinlik seviyesi önemli ölçüde farklılık gösterir. Miras dil konuşucuları arasında hem sözlü hem de yazılı dilde akıcı bir dil kullanımı seviyesine ulaşan bazı konuşucuların yanında, sözlü ifadesi oldukça sınırlı konuşucular da görmek mümkündür. Dil ediniminde bu tür değişkenlik özellikle ikinci nesil göçmenlerde yüksektir. Bu durum birçok miras dil konuşucusunun miras dilini tam olarak öğrenemediği anlamında tamamlanmamış edinim olarak adlandırılmıştır (Montrul, Introduction... 156).

Miras dil konuşucularının yaşadıkları dil aşınımı fonoloji, sözcük varlığı, biçimbilim ve sözdizim gibi farklı dilbilimsel öğeler açısından incelenmiştir. Sınırlı çalışmalar, telaffuz açısından miras dil konuşucularının, özellikle bu dili daha sonra yetişkin olarak öğrenmeye çalışan kişilerle karşılaştırıldıklarında, anadili konuşucularına yakın beceri sergilediği ve dilbilgisi açısından

dillerindeki en az standart dışılığın ortaya çıktığı alanın fonolojik becerileri olduğunu göstermektedir (Montrul, Current... 5). Sözcük açısından miras dil konuşucularının bilgilerinin daha çok ev ve yakın çevrelerindeki nesnelere ilişkili olan çocukluk dönemlerine ait sözcükleri içerdiği gözlemlenmiştir. ABD’de miras dil olarak Rusça konuşucularının eylem sözcüklerini bilme ve İngilizceye çevirme açısından, ad ve sıfatlara göre daha yetkin olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum dil kaybı ve dil aşınması durumlarında adların eylem ve sıfatlara göre daha çok baskın dilden alındığı ve baskın dilde kullanıldığı düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Aynı zamanda eylemlerin adlara göre anlam açısından daha yüklü oluşu baskın dilden bir sözcükle karşılanmalarını daha zor hale getirmektedir (Montrul, Current... 6).

Miras dilbilgisinde dil aşınımından en çok etkilenen alan çekim ekleridir. Bilindiği gibi adlar birçok dilde tekillik çoğulluk, cinsiyet ve hal ekleri alırlar. Miras dil konuşucularının bu eklerde anadili konuşucuları veya anne babalarına göre oldukça yüksek sayıda hatalar yapmakta olduklarını göstermektedir. Tek dilli Rusça ve İspanyolca dil konuşucularının yaklaşık dört yaş civarında doğru kullandığı cinsiyet eklerinde bu dillerdeki miras dil konuşucularının ciddi oranda hatalar yaptığı görülmüştür. Özellikle Rusçada dişil ve nötr cinsiyet eklerinin miras dil konuşucularında en çok sorun teşkil eden ekler olduğu gözlemlenmiştir (Montrul, Current... 6). Aynı şekilde hal ekleri de Rusça miras dil gramerinde en çok erozyona uğrayan ve tamamen edinilemeyen dilbilimsel öğeler olduğu görülmüştür.

Yine Rusça ve İspanyolca miras dil konuşucuları ile yapılan çalışmalarda miras dillerde sözdizimi sorunlarının çekim ekleri sorunlarının devamı ve miras dil ile baskın dil arasındaki benzerlikler ve farklılıktan kaynaklanan sorunlar olduğu görülmüştür. Örneğin İspanyolca ve Rusça miras dil konuşucuları baskın dil İngilizcenin etkisi ile miras dillerinde anadil Rusça ve İspanyolca konuşucularına göre özne zamirlerini bağlama göre uygun değilken daha çok kullanma eğilimi göstermektedir (Montrul, Current... 9).

Özetle dil girdi ve çıktı imkanlarının daha kısıtlı olduğu miras dil bağlamlarında miras dil konuşucuları miras dillerinin temel

yönlerini edinip, karmaşık yapıları basitleştirme yoluna gitmektedirler. Bu arada miras dillerden de olumsuz transferlerin gerçekleştiği görülmektedir.

Sonuç

Daha önceleri farklı kavramlarla ifade edilen yerli halkların dilleri, göçmen dilleri ve baskın bir dilin yanında yaşamak durumunda kalmış olan sömürge dilleri, günümüzde oldukça yaygın şekilde miras dil olarak ifade edilmekte ve bu kavram altında çalışılmaktadır. Bu kavram altında yapılan çalışmaların kazandığı ivme, son zamanlarda iki ve çok dilliliğin önem kazanması, insan ve dil haklarına duyulan saygının artması ve demokratikleşme çabalarının yükselmesiyle açıklanmaktadır (Valdez 37). Bu gelişmelerin de bir uzantısı olarak, büyük topluluklar içinde yaşayan küçük topluluklar da kendi kimlik, tarih ve dillerine daha çok sahip çıkma eğilimi göstermeye başlamış ve etnik, kültürel, tarihsel veya duygusal bir bağ hissettikleri dilleri tekrar öğrenme, canlandırma ve çocuklarına kazandırma çabalarına girişmişlerdir. Bu çabaların bir parçası olarak baskın dillerin yanında miras dillerin varlıklarını nasıl sürdürebilecekleri, miras dil öğrencileri için düzenlenen dil programlarının içeriklerinin neler olması gerektiği ve bu dil programları için öğretmenler yetiştirme, materyal oluşturma konularında neler yapılması gerektiği gibi konularda yayınlar büyük sayıda artmıştır.

Dünyada yaygın bir kullanım bulan miras dil ifadesinin Türkiye’de ve Türkçede de kullanım bulması, Türkiye’de miras dillerle ilgili yapılan çalışmaların dünyadaki bu çalışmalardan daha çok faydalanmasını ve bu çalışmaların daha sağlıklı kavramsal ve bilimsel çerçevede gerçekleşmesini sağlayacaktır. Avrupa’nın farklı ülkelerinde yaşayan Türk göçmenlerinin dil kaybı, dil becerileri ve dil eğitim programlarıyla ilgili çok sayıda çalışma günümüzde sevindirici bir şekilde bu kavram altında İngilizce ve Almanca gibi farklı Avrupa dillerinde gerçekleştirilmektedir.

Türkiye’de şu anda miras dil durumundaki Çerkesçe, Gürcüce ve Kürtçe gibi dillerde üniversite seviyesinde lisans, yüksek lisans ve doktora programları bulunmakta; ortaöğretimde çok sayıda farklı miras dilde seçmeli dersler açılmakta ve birçok sivil toplum örgütü

kendi imkanlarıyla özel kurslar düzenlemektedir. Bunun yanında yok olma tehlikesi altında olan farklı dillerle ilgili akademik çalışmalar yapılmakta ve bu dillerin canlandırılmasının önemi vurgulanmaktadır. Türkiye'deki miras dillerin eğitim-öğretim, araştırma ve tekrar canlandırma faaliyetlerinin miras dil kavramı altında gerçekleştirilmesi bu alandaki çalışmaların sonuçlarını ve birikimini daha iyi takip edebilmeyi sağlayacaktır. Ayrıca, miras dil kavramının olumlu çağrışımları da bu dillere karşı miras dil topluluklarının içinde ve dışında olumlu tavırlar geliştirmeyi sağlayabilir ve bu alanlarda yapılan çalışmalara olan ilgiyi arttırabilir.

Kaynakça

Baker, Colin ve Sylvia Prys Jones. *Encyclopedia of bilingual education and bilingualism*, Clevedon, UK: Multilingual Matters, 1998.

Bayram, Fatih. *Studies in Turkish as a Heritage Language* (Ed.) Amsterdam: John Benjamins, 2020.

Benmomoun, Ellabas ve Silvina Montrul ve Maria Polinsky. "Heritage languages and their speakers: Opportunities and challenges for linguists". *Theoretical Linguistics* 39.3-4 (2013): 129-181

Chomsky, Noam. *Aspects of the Theory of Syntax*. Cambridge, MA: MIT Press, 1965.

Cummins, Jim. "A Proposal for Action: Strategies for Recognizing Heritage Language Competence as a Learning Resource within the Mainstream Classroom" *Modern Language Journal*, 89, (2005): 585-592.

Fishman, Joshua. "300-plus years of heritage language education in the United States". *Heritage Languages in America: Preserving a National Resource* Ed. Joy Kreeft Peyton., Donald A. Ranard, ve Scott McGinnis. Washington, DC: Delta Systems and Center for Applied Linguistics, 2001. 81-98.

Gessner, Suzanne, Tracey Herbert Aliana Parker. "Indigenous languages in Canada" *Heritage Language Policies around the World*. Eds. Corinne A. Seals and Sheena Shah. Oxon: Routledge 2018, 30-47.

Holmes, Janet. *An Introduction to Sociolinguistics*. Fourth Edition. London: Routledge, 2013.

Hymes, D.H. "On Communicative Competence" Ed. John Bernard Pride ve Janet Holmes *Sociolinguistics: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin, 1972. 269-293.

Kupisch, Tanja, Jason Rothman. "Terminology matters! Why difference is not incompleteness and how early child bilinguals are

heritage speakers". *International Journal of Bilingualism* 22,5 (2018): 564-582.

Leeman, Jennifer, Lisa Rabin ve Esperanza Roman-Mendoza. "Identity and Activism in Heritage Language Education." *The Modern Language Journal*, 95, 4 (2011): 481-49.

Montrul, Silvina. "Introduction: The Linguistic Competence of Heritage Speakers". *Studies in Second Language Acquisition. SPECIAL ISSUE: The Linguistic Competence of Heritage Speakers*. 33, 2, 2011. 155-161.

Montrul, Silvina. "Current Issues in Heritage Language Acquisition". *Annual Review of Applied Linguistics* 30 (2010). 3-23

Nemlioğlu-Nemerko, M. Uğur. "The demographics and interest of the circassian language and literature students in circassian language" *Demografičeskie osobennosti i interes studentov otdelenija adygejskogo jazyka i literatury k izučeniju adygejskogo jazyka // Jazyk, pis'mennost' i alfavit: aktual'nye problemy ih vzaimodejstvija. K 170-letiju adygejskogo prosvetitelja XIX veka, sostavitelja alfavita Hadžibeča Šahančerieviča Ančoka. Materialy Meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii*. Maykop: (26-27 Ekim, 2016) 191-198

Peyton, Joy Kreeft, Donald A. Ranard, ve Scott McGinnis. "On defining heritage languages and their speakers". *Heritage Languages in America: Preserving a National Resource* Ed. Joy Kreeft Peyton., Donald A. Ranard, ve Scott McGinnis, 29-36. Washington, DC: Delta Systems and Center for Applied Linguistics 2001.

Polinsky, Maria. *Heritage Languages and their speakers*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

Rothman, Jason. "Understanding the nature and outcomes of early bilingualism: Romance languages as heritage languages". *International Journal of Bilingualism* 13, 2 (2009): 155–163.

Scontros, Gregory, Zuzana Fuchs ve Maria Polinsky. "Heritage Language and Linguistic Theory" *Frontiers in Psychology* 6,1545, (2015): 1-20.

Valdes, Guadalupe. "Bilingualism, heritage language learners, and SLA research: Opportunities lost or seized?" *Modern Language Journal*, 89, (2005): 410–426.

Valdez, Guadalupe. "Heritage language speakers". *Heritage Languages in America: Preserving a National Resource* Ed. Joy Kreeft Peyton., Donald A. Ranard, ve Scott McGinnis. Washington, DC: Delta Systems and Center for Applied Linguistics 2001. 37–77.

Wiley, Terrence G. "On defining heritage languages and their speakers. *Heritage Languages in America: Preserving a National Resource*

Ed. Joy Kreeft Peyton., Donald A. Ranard, ve Scott McGinnis. Washington, DC: Delta Systems and Center for Applied Linguistics 2001. 29-36.

Wiley, Terrence G. "The Reemergence of Heritage and Community Language Policy in the U.S. National Spotlight" *Modern Language Journal*, 89, (2005): 594-601.

Wardough, Ronald. *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishing. 2013.

Miras Dil Kavramı ve Miras Dil Konuşucuları

Yusuf Şen*

Özet

Bu makalenin amacı son yıllarda geniş bir coğrafyada akademik bir çalışma alanı olarak da ortaya çıkan 'miras dil' kavramının önemini ve bu alandaki çalışmaların ülkemizde miras diller alanında gösterilen çabaları destekleme konusunda yapabileceği katkıları incelemektir. Miras dil kavramı, Kanada'da uzun yıllar sadece yerli halk dillerini ifade etmek için kullanıldıktan sonra, son yıllarda daha yaygın ve daha kapsayıcı olarak yerli halk dillerinin yanı sıra baskın bir dilin yanında varlığını sürdürmek durumunda olan bütün diller için kullanılmaya başlanmıştır. Bu geniş tanım ile miras dil grubunu oluşturan en büyük dil grubu göç veya iltica sonucu baskın dillerin yanında yaşamak durumunda kalan miras diller olmuştur. Günümüzde büyük ölçüde yerli, göçmen veya mülteci halkların dilleri ile ilgili eğitim-öğretim çabaları ve dilbilimsel çalışmalar, Uygulamalı Dilbilim alanı içinde yeni bir disiplinlerarası alan olarak ortaya çıkmakta olan miras dil ve miras dil konuşucuları başlıkları altında çalışılmakta ve tartışılmaktadır. Bu alanda son yıllarda yoğun olarak ortaya konan çalışmalar ve bilgi birikimi miras diller açısından oldukça zengin olan Türkiye'de miras dillerin farklı kurumlarda öğretimi, yok olma tehlikesi ile karşı karşıya olan birçok miras dilin tekrar canlılık kazanması çabalarını ve miras dillerin ve bu dilleri konuşanların dilbilimsel olarak incelenmesi çalışmalarını destekleyecek veriler sunmaktadır.

Anahtar kelimeler: miras dil, dil aşınımı, dillerin yeniden canlandırılması, baskın diller, tehlike altındaki diller

The Concept of Heritage Language and Heritage Language Speakers

Abstract

The aim of this article is to discuss the importance of the concept of heritage language, which has been emerging as a new academic field of study in a wide geography in recent years, and to explore the opportunities these studies offer to support the efforts in the field of

---

* Yusuf Şen, Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Eğitimi Bölümü. E-mail: yusufsen@duzce.edu.tr
(Received/Gönderim: 22.05.2022; Accepted/Kabul: 31.05.2022)

heritage languages in our country. The concept of heritage language has been used in Canada for many years only to refer to indigenous languages, but in recent years it has been used widely and more comprehensively for all languages that have to survive alongside a dominant language. With this new definition, immigrant and refugee languages make up the largest heritage language group. Today, educational efforts and linguistic studies related to the languages of indigenous, immigrant or refugee peoples are studied to a large extent under the topic of heritage languages, which is emerging as a new interdisciplinary area within the field of Applied Linguistics. These studies and information accumulated in the study of heritage languages have the potential to inform the teaching of heritage languages at different educational institutions, the attempts to revitalize endangered languages and the linguistic study of the heritage languages and the speakers of these languages in Turkey, which is one of the heritage language rich countries.

Keywords: *heritage language, language attrition, language revitalization, dominant languages, endangered languages*

Giriş

Düzce Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi'nde Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü altında Çerkez Dili ve Edebiyatı ile Gürcü Dili ve Edebiyatı anabilim dalları açma sürecinde öğretim programları oluşturulurken, Çerkez Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda öğretim üyeleri arasında ortaya çıkan Çerkes dilinin bu bağlamda anadili mi, yabancı dil mi, yoksa ikinci dil olarak mı değerlendirilmesi gerektiği tartışması bu makalenin konusunu ve miras dil kavramının önemini somut biçimde ortaya koymaktadır. Program oluşturma sürecinde ortaya çıkan bu tartışma bir dil programı oluşturmada dikkat edilmesi gereken konulardan biridir. Çünkü bu soruya verilecek cevap eğitim-öğretim programının içeriği, bu içeriğin öğrencilere nasıl aktarılacağı, kullanılacak materyaller ve programın çıktılarının neler olması gerektiği gibi konuları belirlemede önemli rol oynar. Yapılan değerlendirmelerde programın büyük ölçüde Çerkes dili miras konuşucuları tarafından, diğer bir deyişle Çerkes etnik kimliği veya kültürü ile bir şekilde ilişkili öğrenci adayları tarafından tercih edileceği varsayıldığından, bu hedef kitle açısından Çerkes dili bu tanımların hiçbirine tam olarak uymuyordu. Genel olarak Türkiye bağlamı düşünüldüğünde, programa gelmesi beklenen

öğrencilerin sahip olacakları tahmin edilen Çerkesçe becerileri, Çerkesçeye maruz kalma süre ve biçimleri bu dili onlar için anadili olarak görmeyi zorlaştırıyordu. Diğer taraftan yabancı dil ifadesi, tanımından öte bir dile olan uzaklığı çağrıştırmaları açısından bu duruma uygun olmayan bir ifadeydi ve içinde bulunulan toplum tarafından kullanılmayan bir dili kültüründen uzak okul veya kurs gibi sınırlı ortamlarda öğrenme türünü ifade ediyordu. İkinci dil ifadesi ise bir dilin, o dilin yaygın olarak kullanıldığı toplum içerisinde göreceli olarak yoğun bir dil girdisinin mevcut olduğu bir ortamda dil öğrenim biçimini ifade ediyordu ve bu tanım da Düzce veya Türkiye bağlamında Çerkesçenin oldukça sınırlı hale gelmiş kullanımı düşünüldüğünde sorun teşkil ediyordu.

Programın açılmasıyla, kabul edilen öğrencilerin sadece Çerkes dili miras konuşucularından oluşmadığı, Çerkes diliyle etnik veya kültürel bir bağı olmayan, Çerkesçeye daha önce hiçbir teması olmamış öğrencilerin de bu programı seçtiği görülüyordu ki bu durum programla ilgili planlamaların daha dikkatli bir şekilde yapılması gerekliliğini ortaya çıkarıyordu. Diğer bir deyişle, programa kabul edilen öğrenci profili açısından Çerkesçe, en azından eğitime başlangıç aşamasında bazı öğrenciler için ikinci veya yabancı dil, bazı öğrenciler içinse miras dil durumundaydı. Lisans ve yüksek lisans programına ilk üç yılda girmeye hak kazanan öğrenciler göz önüne alındığında, Çerkesçenin kendileri için miras dil olduğu öğrenci grubu beklendiği gibi oldukça benzeşmeyen tipik bir miras dil konuşucuları profili ortaya koyuyordu. Bu öğrenci grubunun Çerkesçe dil becerisi, daha önce hiç Çerkesçe duymamış öğrencilerle, Çerkesçeyi akıcı biçimde konuşabilip belli ölçüde de bu dilde okur yazar olan öğrenciler arasında değişkenlik gösteriyordu. Dil becerisi açısından bu iki grup arasında yer alan öğrenci grubu kabaca sadece sınırlı sayıda sözcük bilen, miras dil konuşucularında oldukça yaygın gözlemlendiği biçimiyle (Polinsky 5) Çerkesçede algısal becerilere sahip ancak üretken becerilere sahip olmayan, yani Çerkesçeyi anlayıp konuşamayan ve konuşabilen ancak okur yazar olmayan öğrencilerden oluşuyordu (Nemlioglu-Nemerko 6). Ancak bu öğrencilerin hepsinin ortak yanı Çerkes dilinin bu grup için bir miras dil olduğu, diğer bir deyişle bu öğrenci grubunun Çerkes diliyle etnik, tarihi veya duygusal bir

bağının olduğu durumu ve bu dille ilişkilerinin miras dil kavramı dışında anadili, ikinci dil veya yabancı dil kavramlarıyla karşılanmıyor olmasıydı. Bir diğer açıdan da Çerkesçe bu öğrenci grubu için kimlikleri açısından da anlamlı bir yere sahipti.

Miras dil öğrencilerinin programa gelene kadar Çerkes diline maruz kalma biçimleri incelendiğinde, bu öğrencilerin de Çerkes diline anadili, ikinci dil veya yabancı dil biçiminde farklı şekillerde maruz kaldıkları görünüyordu. Hatta bazı öğrenciler ilginç bir şekilde Çerkesçeye hayatlarının farklı dönemlerinde bu üç şekilde de maruz kalmışlardı. Küçükken evde doğal olarak bu dile maruz kalmış ancak dil edinimini tam olarak tamamlayamamış veya dil aşınması sonucu dillerinde ortaya çıkan gerilemeyle daha sonraları kendi çabasıyla kurslara katılmaya çalışmış olanların yanı sıra, yetişkinliğinde, Adıgey Cumhuriyeti gibi, bu dilin daha yoğun olarak konuşulduğu ortamlarda bulunmuş öğrenciler vardı. Bu durum miras dil öğrencilerinin bir taraftan anadili, ikinci dil ve yabancı dil öğrencileriyle nasıl farklılaştığını gösterirken, diğer taraftan da miras dil edinim ve öğreniminin, anadili, ikinci dil veya yabancı dil edinim ve öğrenim tartışmalarıyla kesiştiği noktalara işaret etmektedir. Miras dille diğer alanlardaki bu farklılık ve benzerlikler nedeniyle, miras dil konuşucularının dil edinme süreçleri ve dil becerileriyle miras dil öğrenme bağlamları, miras dil alanından daha eski disiplinler olan *anadili edinimi* ve *yabancı dil edinimi* alanlarındaki çalışmalarla çok sık karşılaştırmalar içermektedir (Montrul, The acquisition 208, 249).

Çerkez Dili ve Edebiyatı programına öğrenci kabulünden sonra bir hocanın dile getirdiği bir durum, miras dil kavramını özgün kılan ve miras dil bağlamında sık gözlenen bir yönü daha ortaya koyuyordu. Programda Çerkesçeye doğrudan ve yoğun olarak maruz kalmamış, ancak evinde, akrabaları, büyükbaba ve büyükannelerinin yanında bu dilin kullanımını ara sıra da olsa görmüş ve duymuş Çerkes dili miras konuşucuları öğrencilerin oldukça önemli bir kısmını oluşturuyordu. Bu öğrencilerin bazıları Çerkes dilinde sınırlı bir yetkinliğe sahipti, ancak bu dilin sosyal olarak kullanım şekillerine, yani bu dilde farklı yaşta ve cinsiyette insanların birbirlerine konuşma ve hitap tarzlarından, söz alma ve izin alma gibi bu dilin sosyal hayattaki kullanım biçimlerine yani bu

dilin sosyodilbilimsel yetisine (Hymes 271) aşına idiler. Diğer bir deyişle bu öğrencilerin bu dile ilişkin sosyodilbilimsel yetileri bu dildeki dilbilimsel yetilerinden daha yüksekti ve bu dili edinme süreci bu öğrenciler için bir nevi var olan sosyal örüntülere dilbilimsel yapılar oluşturma süreci anlamına geliyordu.

Miras diller ve miras dil öğrencileri açısından diğer bir özgün durum da miras dillerin miras dil konuşucularının kimlikleriyle yakın ilişkisidir. Etnik, kültürel ve tarihi bağlar yanında, miras diller büyük ölçüde miras dil konuşucularının çocukken evde veya yakın çevrelerinde maruz kalarak büyüdükleri diller durumundadırlar. Bu durum genelde dil ve kimlik arasındaki ilişkiyi miras diller için daha da kritik bir hale getirmektedir (Leeman ve Rabin 483). Miras dil ve kimlik arasındaki bu yakın ilişki, bir yandan bireylerin miras dile ve kültüre karşı tavırlarıyla paralellik göstererek miras dil öğrenme çabalarını ve motivasyonunu olumlu etkilerken, diğer yandan miras dil becerileri kazanma ve iletme süreçlerini, miras dil öğrencileri için kimliklerini de belli ölçüde yeniden keşfetme ve tekrar oluşturma süreci haline getirmektedir (He 71-73). Bu durum miras dil öğrenme sürecini yabancı dil veya ikinci dil öğrenme süreçlerinden nitelik olarak farklılaştırırken, miras dil öğrenme süreciyle anadili edinme sürecinin benzerlik gösteren bir yönüne işaret etmektedir. Anadili edinme süreci aynı zamanda bir kimlik edinme sürecidir ve bu yönüyle dil çok daha anlamlı bir araç haline gelir. Anadili edinim süreciyle miras dil öğrenme arasındaki bu paralellik, miras dil öğrenme süreçlerinde, özellikle öğrencilerin motivasyonu, dil öğretme yöntem ve materyalleri gibi değişkenler açısından önemli çıkarımlar sunan bir durumdur (Leeman 102-103, Wiley, The Reemergence 597-598).

Miras dil konuşucularının miras dili anadili edinme süreçlerine benzer şartlarda, doğal ortamda çevrelerinden duyarak öğrendikleri durumlarda, tek dilli anadili konuşucularına nazaran dil yetilerinde gösterdiği sınırlılık, istikrarsızlık ve yıllar içinde dillerinde ortaya çıkan dil aşınması dilbilim açısından önemli bulgular niteliğindedir (Montrul, Current 3-4, Polinsky 22-28). Dilbilimin bugüne kadar dil edinimi ve dil yetisiyle ilgili sadece tek dil ortamlarında anadilini edinmiş kişileri veri olarak kullanmış olması sonucu ortaya çıkmış olan bazı genel dilbilim kabulleri miras

dil konuşucularının dilbilgisi yetileri incelendiğinde doğrulanmamaktadır (Benmomoun ve Montrul 167, Scontros ve Fuchs 2). Özellikle miras dile çocuk yaşlarda maruz kaldıktan sonra baskın dile geçildiğinde gözlemlenen tamamlanmamış dil edinimi (Montrul, Current 11), değişken edinim (Polinsky 24) veya o dili tek dilli olarak konuşan kişilere göre farklılık gösteren yetisi (Kupsich ve Rothman 10) ve yetişkinlerde görülmesi beklenmeyen dil yapılarında zamanla yaşanan kayıplar (Polinsky 22), miras dil edinme ortamlarında dil ediniminin tamamlanmasının gerçekleştiği yaş ve yetişkinlikte dil yapılarının kararlı hale gelmesiyle ilgili iddiaları tartışılır hale getirmiştir. Yetişkin miras dil konuşucularında gözlemlenen dil yapılarında aşınma, özellikle miras bir dil varlığını baskın bir dilin yanında sürdürmek dışında bir seçeneğe sahip değilse, diğer bir deyişle başka bir coğrafyada bir halkın veya ülkenin kullanım yaygınlığı ve nüfus açısından daha yaygın bir dili değilse çok daha kritik bir duruma işaret etmekte ve konuşucular bazında ortaya çıkan dil aşınmasının bir dil değişimine de dönüşmesi durumuna işaret etmektedir. Bu yönüyle de miras dil kavramı baskın dillerin yanında yaşamak durumunda bulunan bu dillerin sürdürülebilirliği, kullanımlarının canlandırılması ve yok olma tehlikelerine karşı neler yapılması gerektiği gibi konularının da araştırıldığı bir alan durumundadır (Cummins 588-590, Wiley, The Reemergence 597-598).

Miras dil kavramı ve ortaya çıkmakta olan bu araştırma alanının, göçmen hareketlerinin çok yoğun yaşandığı, göçmen ve mülteci dilleri yanında otokton miras diller açısından da oldukça zengin olan Türkiye’de miras dil alanında gerçekleştirilmekte olan araştırma ve eğitim-öğretim çalışmalarında yeterince değerlendirilmemesi, bu konulardaki tartışmaların niteliğiyle ilgili soru işaretleri doğurmaktadır. Avrupa’nın farklı ülkelerinde yaşayan Türk göçmenlerinin dil kaybı, dil becerileri ve dil eğitim programlarıyla ilgili çok sayıda akademik çalışma farklı dillerde bu kavram altında yürütülürken, kavramın Türkiye’de ve Türkçede kullanım bulmaması ilginç bir durumdur. Türkiye bağlamında miras dillerin resmi, özel, STK ve miras dil topluluklarının kendi çabalarıyla gerçekleştirilen eğitim-öğretim çabaları süreçlerinde ve kaybolma tehlikesi altındaki miras diller ile ilgili yapılan

çalışmalarda bizzat miras dil kavramının kullanılması bu topluluklar ve araştırmacılar açısından kimliklere yapılan vurgu nedeniyle olumlu tavır geliştirmeye neden olma potansiyeline sahiptir. Diğer taraftan miras dil kavramının kullanımı ile dünyada miras dil alanında yapılan çalışmalara ulaşım daha hızlı olacak ve bu alandaki birikimden faydalanma fırsatı artacaktır. Miras dil kavramının Türkiye’de ve Türkçede kullanım kazanması ve bir alan olarak çalışmalara kaynaklık etmesi Türkiye’de sınırlı bir kullanıma sahip sosyodilbilim ve onun alt disiplinleri olan ve miras dille yakından ilişkili iki dillilik, çok dillilik, dil kaybı, dillerin yok olması ve dillerin canlandırılması gibi kavramlarla, sosyodilbilimin dil öğretimi açısından önemi gibi konuları da daha çok gündeme getirecektir.

Miras Dil Kavramı

Miras dil kavramı iki veya daha çok dilin temasının veya karşı karşıya gelmesinin gerçekleştiği durumlarda ortaya çıkan bir olgudur. Dil teması farklı dil kullanan ve birbirlerinin dilini konuşabilen veya konuşamayan insanların iki ülke sınırının karşılıklı iki tarafında veya özellikle çok dilli toplumlarda aynı toplum içinde yana yana yaşamak ve iletişimde bulunmak durumunda kaldıkları durumun adıdır. Dillerin karşı karşıya gelme durumu özellikle göç, sömürgeleştirme veya ülkelerin işgali sonucu ortaya çıkmaktadır (Wardough 82-83).

Miras dil kavramı genel anlamıyla belirli bir ülkede çoğunluğu oluşturan toplumun dili dışındaki o toplumun geneli için işlevselliği olmayan dilleri (Valdez, Bilingualism 411) kastetmek için kullanılır. Bu tanımdan hareketle baskın dil de, bir ülke veya bölgede karşı karşıya gelmiş iki dilden daha geniş işleve ve yaygınlığa sahip olan genellikle daha büyük sosyal grubun kullandığı dildir. Bu tanımdaki işlev, bu dillerin farklı kullanım alanlarındaki varlığıyla ilgilidir. Diller için ev, eğitim hayatı, işyeri, okul, resmi kurumlar, dini alanlar vb. farklı kullanım alanlarını oluşturur ve dillerin bu alanların ne kadarında kullanıma sahip olduğu da dillerin işlevselliği ile ilişkilidir (Holmes 21). Miras dil ve baskın dil farkı bu farklı kullanım alanlarında hangi dilin kullanıldığıyla da ilgilidir ve miras dil kavramını bu dil kullanım alanları açısından tanımlayanlar da olmuştur. Rothman (165), miras dili, çocukların büyürken evde

veya hemen yakın çevrelerinde konuşulan, daha geniş toplum kesimi tarafından kullanılmayan dil olarak tanımlar. Rothman'a göre bu nedenle miras dil, yakın çevre ile etkileşim sonucu ortaya çıkan doğal girdi sonucu edinilir. Miras dillerin ortaya çıktığı sınırlı sosyal bağlam miras dillerin edinimini, kullanımını ve sürdürülebilirliğini anlamak açısından önemlidir.

Miras dil kavramı Kanada'da uzun yıllar yerli halkların dillerini ifade etmek için kullanıldıktan sonra son yıllarda yaygın şekilde daha kapsayıcı bir anlamda, yerli dilleriyle birlikte baskın bir dilin yanında varlığını sürdürmek durumunda olan bütün diller için kullanılmaya başlanmıştır. Ancak ABD'de özellikle 1999 yılında miras dil konusunda gerçekleştirilen *First Heritage Languages in America* adlı miras dil konferansı sonrası 2000'li yılların başından itibaren miras dil kavramı daha da yaygınlık kazanmaya başlamış, 2002 yılında *Journal of Heritage Languages*'ın yayın hayatına başlamasıyla bu kavramın ve alanın daha iyi betimlenmesi çalışmaları başlamıştır (Wiley, *The Reemergence* 595).

ABD'de miras dil kavramı göçmen, mülteci ve yerli dillerin yanında, bir zamanlar belli bölgelerin sömürgeci dili niteliğindeki İspanyolca gibi diller için de kullanılmaktadır. Bu yönüyle miras dil kavramının altına oldukça farklı canlılıkta ve farklı sayıda konuşucuları olan dillerin girdiği görülmektedir. Bir yanda konuşucu sayısı oldukça sınırlı, yok olma tehlikesi altında bulunan ve bazıları tekrar canlandırılmaya çalışılan yerli dilleri, diğer yanda İngilizceden sonra ABD'deki en büyük dil grubunu oluşturan İspanyolca ve dünyada anadili olarak en çok konuşulan dil olan Çince gibi göçmen dillerinin hepsinin miras dil tanımına girmesi, bu tanımın genişliğinin ve bu başlık altında yapılan çalışmaların odaklarının ne kadar farklı olabileceğinin göstergesidir.

Miras dillerin farklı canlılıkta ve farklı nicelikte konuşucu sayısına sahip olmalarının yanı sıra dillerin sürdürülebilirliği açısından da miras dil tanımı içindeki dilleri iki farklı kategoride değerlendirmek iyi olacaktır. ABD'de Çince, İspanyolca, Rusça, Japonca ve Avrupa'da Türkçe gibi miras diller başka bir coğrafyada ulus devletlerin dili olarak baskın dil durumundadırlar ve yüksek sayıda konuşucuları vardır. Bir ulus devlet veya sosyal çoğunluk dili olarak bu diller için her zaman bir temel konuşucu modeli vardır.

Buna karşılık yerli dillerin çoğu ve bazı göçmen dilleri varlıklarını sadece miras dil olarak sürdürme durumundadırlar. Bu dillerde konuşucuların dillerinde gözlemlenen aşınmaların dile bir kayıp veya değişim olarak yansımaları muhtemeldir. Amerika kıtasında ve Avustralya'daki bütün yerli diller bu durumdadır ve bu durum bu dilleri baskın dillere kayma ve dil aşınması nedeniyle yok olma tehlikesi altına sokmaktadır. Diğer taraftan, hiçbir ülkede çoğunluk veya ulus dili olmayan birçok miras dil birden fazla ülkede miras dil durumundadır. Çerkesçenin Türkiye'de ve Rusya'nın Adıgey, Karaçay-Çerkes ve Kabardey-Balkar cumhuriyetlerinde miras dil olarak varlığını sürdürmek durumunda olması, Kürtçenin bölgemizde birden çok ülkede miras dil olarak bulunması bu durumlara örnektir.

Varlığını bir veya birden çok bağlamda sadece miras dil olarak sürdüren diller tahmin edilebileceği gibi dil aşınımı ve dil değişimine karşı daha savunmasızdırlar. Bu dillerin dil aşınımı açısından dezavantajı, bu dillerin tek dilli temel dil konuşucularına baskın bir dille yaşayan ikinci nesilden itibaren sahip olmamaya başlamasıdır. Diğer bir deyişle baskın dilin toplumlarda daha da yaygınlaşması sonucu bütün miras dil konuşucuları iki dilli hale geldiğinde büyük ölçüde baskın dili daha iyi olan ve miras dili aşınımı açık miras dil konuşucuları ortaya çıkmaktadır. Bu durum özellikle miras dilde dilin canlı kullanımının ve okuryazarlığın olmadığı durumlarda dil aşınmasına karşı miras dilleri savunmasız kılan bir durumdur. Okuryazarlık oranının oldukça düşük olması miras dillere özgü bir durumdur (Polinsky 74). Miras dil konuşucularının okuryazar olmamasının yanında miras dillerinin birçoğunun bir yazı dilinin olmaması bu durumu daha da kritik hale getirmektedir. Yazı dilinin olmaması bu dillerde konuşma dilinin daha da hızlı aşınması sonucunu doğurmakta ve dil konuşucularının özellikle dilin karmaşık yapılarından uzaklaşıp biçim eklerini düşürdükleri bir dile kaymalarına neden olmaktadır (Montrul, Current 4).

Miras dil kavramının ABD'de yaygınlaşması süreçlerinde bu kavramın anlamından kaynaklanan olumsuz çağrışımlarına da dikkat çekilmiş ve bazı araştırmacılar özellikle Avustralya'da kullanılan *topluluk dili* kavramını miras dil kavramıyla beraber

kullanmayı tercih etmişlerdir (Wiley, The Reemergence 596-597). Miras dil kavramıyla ilgili olarak, Baker ve Jones bu kavramın çoğunluk tarafından kullanılan baskın bir dilin yanında gelecekte çok geçmişe, çağdaşıktan çok geleneğe işaret ettiğini belirtmiş ve bu kavramın dili daha çok eski kültürler, gelenekler ve ilkel zamanlarla ilişkilendirdiğini savunmuşlardır. Bu araştırmacılara göre bir dili miras dil olarak nitelemek onun modern, teknolojik bir toplumun uluslararası bir dili olmadığı izlenimini vermektedir (509).

Aynı konuda Garcia, ABD’de Dominik Cumhuriyeti’nden 17 yaşındaki bir kız için miras dil kavramının “... çok eski, büyükannem gibi” çağrışımlarına dikkat çekmekte ve İspanyolcanın bu tanımın aksine kendisinin her gün evde, sokakta ve mahallede kullandığı bir dil olduğunu söylemesini not etmektedir (602). Ancak Garcia, Cummins’in savunduğu gibi, çok farklı çocukların tek dilli homojen bir eğitim sistemine maruz kaldığı ABD’de miras dil kavramının çocukları, anne babaları ve eğitimcileri İngilizce dışında dilleri de eğitimin bir parçası haline getirme konusunda iknada kullanılabilecek bir ifade olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda *miras dille eğitim* kavramının, bugüne kadarki uygulamalarıyla başarısız bulunan iki dilli programlar veya ikili programlar yerine kullanılıyor olmasının olumlu bir durum olduğunu savunmaktadır. Diğer taraftan, Peyton ve Ranard, ABD’de azınlık dilleri yerine bu kavramın yaygınlaşmasını, ülkelerin kültürel ve dilsel olarak hızla çeşitlendiği dünyamızda azınlık ifadesinin anlamını kaybedip herkesin bir azınlık gruba ait olduğu bir durumun ortaya çıkıyor olması ile açıklamaktadır. Peyton ve Ranard, kültürel çeşitliliğin en yüksek olduğu yerlerden biri olan Los Angeles’ta bugün anadili İngilizce olan beyaz ırktan birinin de azınlık gruplarına mensup birçok kişi gibi bir azınlık mensubu olduğunu ve bu nedenle bu kavramın kullanılabilirliğini kaybettiğini savunmaktadır (17). Hornberger’a göre de azınlık dili, göçmen dili, etnik dil, yabancı dil ve ikinci dil kavramları yerine ABD’de akademisyen ve eğitimciler daha nötr ve kapsayıcı bir kavram olarak miras dil kavramını kullanmaya başlamışlardır (102). Bu arada, ABD’de miras dil kavramının yaygınlaşmaya başladığı yıllarda topluluk dilleri ve azınlık dilleri gibi farklı kavramların kullanıldığı Avusturalya ve

Avrupa'da da miras dil kavramının günümüzde nasıl yaygınlık kazandığı yapılan akademik yayınlarda kendini göstermektedir.

Miras dil ifadesi kavram olarak dile tarihi, kültürel ve etnik referansla bağlılığı çağrıştırmaları açısından kimlik olgusu ile ilişkilendirileceği için bu dillere olan ilgiyi arttırıcı bir etkide bulunma potansiyeline sahiptir. Bu ilgi, bu dillere karşı olumlu tavır geliştirilerek bu dilleri öğrenmeye teşvik edici bir etki ortaya çıkarıp yok olma tehlikesi altındaki dillerin öğrenilmesi ve canlandırılması çabalarını arttırabilir. Miras diller bağlamında yaygın bir uygulama olan, bu dillerin miras dil toplulukları tarafından okul-dışı programlarla miras dil öğrencilerine aktarılıyor olması, ve bu programların genellikle Yeni Zelanda'da başlayan *dil yuvaları* uygulamalarında olduğu gibi, toplulukların yaşlıları ile gençlerinin bir araya getirilerek yürütülüyor olması, miras dil kavramı ile kültür ve kimlik kavramlarının yakın ilişkisini ve miras dil aktarımının aynı zamanda bir kültür ve kimlik aktarımı olduğunu göstermektedir (Gessner ve Tracey 40-42). Ayrıca başarılı miras dil programları faaliyetlerinin büyük ölçüde miras dil toplulukları tarafından yürütülüyor olması da anlamlıdır.

Miras diller konusunda yakın çevremizde, Avrupa'nın farklı ülkelerinde, özellikle Almanya'da yaşamakta olan Türk göçmenlerin miras dilleri Türkçeyi öğrenme ve koruma durumları ile Türkçedeki becerilerinin miras dil olarak Türkçe kavramı altında yapılıyor olması sevindiricidir. Birçoğu üçüncü nesil Türkler üzerine yapılan araştırmalarda bu kavram sevindirici bir şekilde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu bağlamda, yakın zamanda Fatih Bayram editörlüğünde İngilizce olarak yayımlanan, daha çok Almanya'da miras dil olarak Türkçe konuşucularının dil becerileri ve dil kullanım biçimlerine odaklanan *Studies in Turkish as a Heritage Language* kitabı anılmaya değerdir. Kitap İsveç'te yaşayan Türk çocukların yancümle kurma biçimlerini irdeleyen bir çalışmayı da içermektedir.

Dünyanın farklı bölgelerinde miras dil kavramının yaygınlık kazanması ve özellikle ABD'de miras dillerin eğitim ve öğretiminin tekrar güçlü bir şekilde gündeme gelmesi, küreselleşen dünyada çok dilliliğin ve miras dillerin öneminin anlaşılması ve geçmişte yapılan hataların düzeltilmesi çabaları olarak savunulmaktadır

(Valdez, Heritage 37). Günümüzde miras dil grubunu oluşturan en büyük dil ve dil kullanıcı grubu göç ve iltica sonucu baskın dillerin yanında yaşamak durumunda kalan halkların dilleridir. Savaşlar, baskılar ve ekonomik sebeplerle günümüzde de yoğun biçimde gündemde olan göçmen ve sığınmacı halkların ve özellikle çocukların dil ve eğitim hakları konusu (Fishman 85) ve miras dillerin, kritik dillerde ihtiyaç duyulan yetkin dil konuşucusu ihtiyacını karşılama potansiyeli taşıması miras dilleri kıymetli bir ulusal kaynak haline getirmekte (Montrul, Current 3-4) ve miras dillerin korunması çabalarını desteklemenin önemini göstermektedir.

Miras Dil Konuşucuları

Dar anlamda miras dil konuşucuları doğuştan itibaren özellikle ev ortamında miras dile maruz kalan konuşucular olarak tanımlanırken, daha geniş anlamda miras dil konuşucuları doğuştan itibaren dile maruz kalmış olmasa da bir dile etnik, tarihsel, kültürel veya duygusal bir bağı olan ve bu dili tekrar öğrenmek ve canlandırmak çabası içinde olan kişileri de kapsamaktadır (Polinsky 4). ABD bağlamında Valdez dar miras dil konuşucusu tanımı yapmakta ve evde İngilizce dışında bir dile maruz kalmış olmayı ve dili konuşmayı veya en azından anlamayı ve bu biçimde bir iki dilli birey olma biçimini miras dil konuşucusu tanımı olarak sunmaktadır (Introduction 1). Valdez'e göre miras dil konuşucusu olmak, iki dilli olma durumudur ve bu nedenle miras dil konuşucuları miras dilleri daha zayıf olan iki dilli konuşucular olarak da tanımlanabilirler. Miras dil konuşucusu ifadesi her ne kadar miras dili konuşmayı varsayıyor olsa da alanyazında bu ifade miras dilinde algısal ve üretken becerilere sahip kişiler yanında bir şekilde bir miras dille ilişkili kişileri ifade etmek için de kullanılmaktadır. Miras dil konuşucusu tanımındaki bu esneklik, miras dil konuşucusu olarak tanımlanmak için bu dilde belli ölçüde beceri sahibi olmak mı, yoksa bu dile etnik, tarihî veya kültürel bir bağ duymak mı gereklidir sorusunun cevabının kritik sonuçlarının olacak olmasından kaynaklanmaktadır (Wiley, On Definition 30). Bu soruların cevabı bazı kişilerin miras dil konuşucusu olarak dışlanmasını gerektirecektir. Miras dil kavramı tanımına giren

dillerin çeşitliliği ve konuşucu sayısı açısından farklılığı göz önüne alındığında bazı dillerin miras dil konuşucusu olarak dil becerilerini öne çıkarması anlaşılabilirken sınırlı sayıda konuşucusu kalmış ve dil girdisine ulaşımın zor bir hal aldığı dillerde, miras dili konuşucusunun tanımını daha çok dille belirli bir bağa sahip olarak tanımlamak bu dillere ilgi duyabilecek potansiyel kişi sayısını kısıtlamamak açısından makul görünmektedir. Bu konuda yapılan tartışmalara bu dillere ilgi duyan kişiler açısından bakmak doğru olacaktır.

Miras dil konuşucusu tanımlarından da anlaşılacağı üzere, bu tanımın içine birçok açıdan oldukça farklı özelliklere sahip kişiler girmektedir. Miras dil konuşucularının dar anlamdaki tanıma göre ortak özelliği, baskın dil yanında evde bir miras dile maruz kalıp, bunun sonucunda iki dilde sınırlı da olsa beceri sahibi olmaktır. Geniş anlamdaki tanıma göre ortak özellik, yaygın olarak konuşulan baskın dil yanında etnik veya kültürel bir bağ hissedilen bir dile sahip olma bilinci ve bu dili tekrar öğrenme, araştırma, canlandırma faaliyetlerine katılma isteği olabilir (Fishman 69). Bu ikinci gruba giren kişilerin birçok dilin tekrar canlandırılması faaliyetinde önemli ve öncü rol oynadıkları görülmüştür (Polinsky 4). Bu tanımlamalar da gösteriyor ki farklı şartlar altında olsalar da miras dil konuşucularının ortak özelliği, baskın bir dilin yanında tarihsel bir bağ hissedilen başka bir dilin konuşucusu olmak veya olma isteği duymaktır.

Genel olarak iki dilli miras dil konuşucularının çocukluk döneminde geliştirdikleri dil becerilerini yaşamları boyunca sürdürdükleri varsayılır. Ancak miras dil konuşucularının dil becerilerinin yaşamları boyunca nasıl iniş çıkışlar yaşadığı bu dil konuşucuları hakkında gözlemlenen önemli bir bulgudur (Polinsky 6-7). Genel olarak bireyler miras dillerine en yoğun olarak çocukluk dönemlerinde maruz kalırlar ve bu dönemde bu dilde becerileri yüksektir. Ancak çocuklar büyüyüp baskın dile daha çok katılmaya başlayıp miras dildeki girdiye ulaşım azalınca, miras dilleri ile sürdürdükleri etkileşimle de doğru orantılı olarak miras dil becerilerinde aşınmalar meydana gelir. Bu dil aşınımı bazı bireylerde dil kaybına varan ölçüde gerçekleşebilir. Bazı miras dil konuşucuları ise uzun süre miras dillerinden uzak kalıp ve dil

aşınımlı yaşadıkdan tekrar sonra miras dillerinin yoğun olarak kullanıldığı bir bölgeye taşındıklarında miras dillerine tekrar maruz kalıp dil becerilerini tekrar yükseltebilirler. Bu tür miras konuşucularına *geri dönüşçüler* denir (Polinsky 7). Geri dönen konuşucuların dil becerileri çocukluklarındaki dil becerilerinden farklıdır fakat yeni toplulukta zaman geçtikçe ve dil girdisine maruz kaldıkça çocuklukta dil becerilerine yaklaşırlar. Bir diğeri miras dil konuşucu grubu ise miras dillerini tekrar veya ilk kez eğitim-öğretim ortamında edinmeye çalışan miras dil konuşucularıdır. Bu miras dil grubu son zamanlarda birçok ülkede artış göstermektedir. Bu artan talebi karşılamak üzere birçok miras dilde ilk kez eğitim-öğretim materyalleri geliştirme ve eğitimciler yetiştirme faaliyetleri gözlemlenmektedir (Polinsky 7).

Miras Dil Konuşucularının Dil Becerileri

Miras dil konuşucuları, baskın dilde dil becerileri olarak oldukça yüksek ancak miras dillerinde dil beceri seviyeleri önemli ölçüde değişkenlik gösteren bireylerden oluşurlar (Montrul, Current 5). Miras dillerinde oldukça ileri seviyede dil becerileri olan konuşucular olduğu gibi, sadece algısal becerilere sahip olup üretken becerilere sahip olmayan oldukça yüksek sayıda miras konuşucusu vardır. Bu yönleriyle miras dil konuşucularının dil becerileri, bu miras diller birçoğu için bir anadili niteliğinde edinilmiş olsa da, teorik dilbilimin öznelerini oluşturan homojen bir toplumda büyümüş, ideal tek dilli anadili konuşucusu ve dinleyicisi profilinden (Chomsky 3) farklılıklar göstermektedir. Bu durum araştırmacılar tarafından miras dilde maruz kalınan dil girdisi ve miras dilin kullanım alanlarının sınırlılığının dil becerilerine olumsuz yansımaları olarak açıklanmaktadır (Benmoumoun ve Montrul 166). Birçok çalışmada okullaşmanın ilk yıllarında özellikle iki dilli veya çift dil programlarının olmadığı okul ortamlarında miras dil konuşmacılarında hızlı bir miras dil konuşma akıcılığı kaybı gözlemlenmiştir (Cummins 586). Bu durum, miras dillerde dil girdisinin nitelik ve nicelik açısından baskın dili anadili olarak öğrenenlere göre sınırlılığı yanında, miras dil konuşucularının baskın dil ve miras dil arasındaki prestij ve kullanım farklarının bilincine varmasıyla da açıklanmaktadır. Cummins'e göre okul

öncesi dönemde dahi küçük çocuklar kendi dilleri ve İngilizce arasındaki statü veya prestij farkının farkına varırlar. Okuldaki hocalarıyla etkileşimleri bu statü farkını daha da derinleştirirse, öğrenciler kimliklerini ev/miras dillerinden ayırırlar ve dil kaybı süreci hızlanır (586). Hatta geleneksel olarak iki dilli programlarda dahi miras diller çoğunluk dili gibi saygı görmez. Dil kendi konuşucuları arasında değerli görülse dahi geniş toplum kesimi tarafından başarı için önemli görülmez (Wardhough 354).

Miras dil konuşucularının dil becerileri ile ilgili çalışmalar daha çok iki dilli olan miras dil konuşucuları üzerine odaklanmıştır. Araştırmalar bu miras dil konuşmacılarının dil becerileri ile ilgili teorik dilbilim açısından da önemli olan iki bulguya dikkat çekmektedirler: Tamamlanmamış edinim ve dil aşınımı. Tamamlanmamış edinim, son zamanlarda kavram olarak eleştirilse de (Kupisch ve Rothman 10) bir miras dil konuşucunun miras dilindeki bir dil yapısını anadili konuşucusu seviyesinde edinmemiş olması durumudur (Benmomoun ve Montrul 167). Dil aşınımı ise genel olarak iki dilli ortamlarda dil kaybı olarak da ifade edilen, dil konuşucularının genellikle çocukluk dönemlerinde edindikleri belli dil becerilerini daha sonra geçici veya tamamen kaybetme durumudur. Bu durum dil kullanıcılarının dili kullanma becerileri veya dilbilimsel karar verme becerilerine bakılarak ölçülür (Benmomoun ve Montrul 167).

Tek dilli çocuklar doğal gelişim süreçlerinin bir parçası olarak çevrelerinde duydukları anadillerine tam hâkim olurlar ve bu konuda anadili konuşucuları arasında kayda değer bir değişkenlik gözlenmez. Miras dil konuşucuları çocukluklarında tek dilli anadili konuşucularına benzer şartlarda miras dillerine maruz kalmış olsalar dahi dil becerileri açısından ulaştıkları yetkinlik seviyesi önemli ölçüde değişkenlik gösterir. Miras dil konuşucularının bazıları hem sözlü hem de yazılı dilde akıcı bir dil kullanımı seviyesine ulaşırken, bazı konuşucuların sözlü ifadelerinde dahi akıcı bir seviyeye ulaşamadıklarını görmek mümkündür. Dil ediniminde bu tür değişkenlik özellikle ikinci nesil göçmenlerde yüksektir. Bu durum birçok miras dil konuşucusunun miras dilini tam olarak öğrenemediği anlamında tamamlanmamış edinim olarak adlandırılmıştır (Benmomoun ve Montrul 136).

Miras dil konuşucularının yaşadıkları dil aşınımı fonolojik, sözcük, biçimbilim ve söz dizim gibi farklı dilbilimsel öğeler açısından incelenmiştir. Sınırlı çalışmalar, telaffuz açısından miras dil konuşucularının, özellikle bu dili daha sonra yetişkin olarak öğrenmeye çalışan kişilere göre daha ileri yetkinlik gösterdiklerini ve anadili konuşucularına yakın beceri sergilediklerini göstermektedir. Miras dil konuşucularının bu fonolojik becerilerinin dilbilgisi açısından dillerinde en az standart dışılığın ortaya çıktığı alan olduğu gözlemlenmiştir (Montrul, Current 5). Diğer taraftan, sözcük becerileri açısından miras dil konuşucularının bilgilerinin daha çok ev ve yakın çevrelerindeki nesnelere ilişkili olan çocukluk dönemlerine ait sözcüklerle sınırlı olduğu gözlemlenmiştir. ABD’de miras dil olarak Rusça konuşucularının eylem sözcüklerini bilme ve İngilizceye çevirme açısından, ad ve sıfatlara göre daha yetkin olduğu gözlemlenmiştir. Bu durum dil kaybı ve dil aşınması durumlarında adların eylem ve sıfatlara göre daha çok baskın dilden alındığı ve baskın dilde kullanıldığı düşünüldüğünde şaşırtıcı değildir. Aynı zamanda eylemlerin adlara göre anlam açısından daha yüklü oluşu baskın dilden bir sözcükle karşılanmalarını daha zor hâle getirmektedir (Montrul, Current 6).

Miras dilbilgisinde dil aşınımından en çok etkilenen alan çekim ekleridir. Bilindiği gibi adlar birçok dilde tekillik-çoğulluk, cinsiyet, ve hâl ekleri alırlar. Miras dil konuşucularının bu eklerde anadili konuşucuları veya ebeveynlerine göre oldukça yüksek oranda hatalar yapmakta olduklarını göstermektedir. Tek dilli Rusça ve İspanyolca dil konuşucularının yaklaşık dört yaş civarında doğru kullandığı cinsiyet eklerinde bu dillerdeki miras dil konuşucularının ciddi oranda hatalar yaptığı görülmüştür. Özellikle Rusçada dişil ve nötr cinsiyet eklerinin miras dil konuşucularında en çok sorun teşkil eden ekler olduğu gözlemlenmiştir (Montrul, Current 6). Aynı şekilde hâl eklerinin de Rusça miras dil gramerinde en çok erozyona uğrayan ve tamamen edinilemeyen dilbilimsel öğeler olduğu görülmüştür.

Yine Rusça ve İspanyolca miras dil konuşucuları ile yapılan çalışmalarda miras dillerde söz dizimi sorunlarının çekim ekleri sorunlarının devamı ve miras dil ile baskın dil arasındaki

benzerlikler ve farklılıktan kaynaklanan sorunlar olduğu görülmüştür. Örneğin özne zamirlerinin düşürülebildiği İspanyolca ve Rusçada, miras dil konuşucularının baskın dil İngilizcenin etkisi ile miras dillerinde, anadili Rusça ve İspanyolca konuşucularına göre özne zamirlerini bağlama uygun olmasa da daha çok kullanma eğilimi gösterdikleri gözlemlenmiştir (Montrul, Current 9).

Özetle dil girdi ve çıktı imkanlarının daha kısıtlı olduğu miras dil bağlamlarında miras dil konuşucuları miras dillerinin temel yönlerini edinip, karmaşık yapıları basitleştirme yoluna girmektedirler. Bu arada miras dillerden de olumsuz transferlerin gerçekleştiği görünmektedir.

Sonuç

Daha önceleri farklı kavramlarla ifade edilen yerli halk dilleri, göçmen dilleri ve baskın bir dilin yanında yaşamak durumunda kalmış olan sömürge dilleri, günümüzde oldukça yaygın şekilde miras dil olarak ifade edilmekte ve bu kavram altında çalışılmaktadır. Bu kavram altında yapılan çalışmaların kazandığı ivme, son zamanlarda iki ve çok dilliliğin önem kazanması, insan ve dil haklarına duyulan saygının artması ve demokratikleşme çabalarının yükselmesi ile açıklanmaktadır (Valdez, Heritage 37). Bu gelişmelerin de bir uzantısı olarak, büyük topluluklar içinde yaşayan küçük topluluklar da kendi kimlik, tarih ve dillerine daha çok sahip çıkma eğilimi göstermeye başlamış ve etnik, kültürel, tarihsel veya duygusal bir bağ hissettikleri dilleri tekrar öğrenme, canlandırma ve çocuklarına kazandırma çabalarına girişmişlerdir. Bu çabaların bir parçası olarak baskın dillerin yanında miras dillerin varlıklarını nasıl sürdürebilecekleri, miras dil öğrencileri için düzenlenen dil programlarının içeriklerinin neler olması gerektiği ve bu dil programları için öğretmenler yetiştirme, materyal oluşturma konularında neler yapılması gerektiği gibi konularda yapılan yayınlar büyük oranda artmıştır.

Dünyada yaygın bir kullanım bulan miras dil ifadesinin Türkiye’de ve Türkçede de kullanım bulması, Türkiye’de miras diller ile ilgili yapılan çalışmaların dünyadaki bu çalışmalardan daha çok faydalanmasını ve bu çalışmaların daha sağlıklı kavramsal ve bilimsel çerçevede gerçekleşmesini sağlayacaktır. Avrupa’nın farklı

ülkelerinde yaşayan Türk göçmenlerinin dil kaybı, dil becerileri ve dil eğitim programları ile ilgili çok sayıda çalışma günümüzde sevindirici bir şekilde bu kavram altında İngilizce ve Almanca gibi farklı Avrupa dillerinde gerçekleştirilmektedir.

Türkiye’de şu anda miras dil durumundaki Çerkesçe, Gürcüce ve Kürtçe gibi dillerde üniversite seviyesinde lisans, yüksek lisans ve doktora programları bulunmakta; ortaöğretimde çok sayıda farklı miras dilde seçmeli dersler açılmakta ve birçok sivil toplum örgütü kendi imkanları ile özel kurslar düzenlemektedir. Bunun yanında yok olma tehlikesi altında olan farklı dillerle ilgili akademik çalışmalar yapılmakta ve bu dillerin canlandırılmasının önemi vurgulanmaktadır. Türkiye’deki miras dillerin eğitim-öğretim, araştırma ve tekrar canlandırma faaliyetlerinin miras dil kavramı altında gerçekleştirilmesi bu alandaki çalışmaların sonuçlarını ve birikimini daha iyi takip edebilmeyi sağlayacaktır. Ayrıca, miras dil kavramının olumlu çağrışımları da bu dillere karşı miras dil topluluklarının içinde ve dışında olumlu tavırlar geliştirmeyi sağlayabilir ve bu alanlarda yapılan çalışmalara olan ilgiyi arttırabilir.

Kaynakça

Baker, Colin ve Sylvia Prys Jones. *Encyclopedia of bilingual education and bilingualism*, Clevedon, UK: Multilingual Matters, 1998.

Bayram, Fatih (Düz.). *Studies in Turkish as a Heritage Language*, Amsterdam: John Benjamins, 2020.

Benmomoun, Ellabas, Silvina Montrul ve Maria Polinsky. “Heritage languages and their speakers: Opportunities and challenges for linguists”. *Theoretical Linguistics*, 39.3-4 (2013): 129-181

Chomsky, Noam. *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, MA: MIT Press, 1965.

Cummins, Jim. “A Proposal for Action: Strategies for Recognizing Heritage Language Competence as a Learning Resource within the Mainstream Classroom” *Modern Language Journal*, 89 (2005): 585-592.

Fishman, Joshua. “300-plus years of heritage language education in the United States”. *Heritage Languages in America: Preserving a National Resource*. Düz. Joy Kreeft Peyton., Donald A. Ranard, ve Scott McGinnis. Washington, DC: Delta Systems and Center for Applied Linguistics. 2001. 81–98.

Gessner, Suzanne, Tracey Herbert Aliana Parker. "Indigenous languages in Canada" *Heritage Language Policies around the World*. Düz. Corinne A. Seals ve Sheena Shah. Oxon: Routledge 2018, 30-47.

He, Agnes Weiyun. "The Heart of Heritage: Sociocultural Dimensions of Heritage Language Learning." *Annual Review of Applied Linguistics*, 30 (2010): 66-82

Holmes, Janet. *An Introduction to Sociolinguistics*. Fourth Edition. London: Routledge, 2013.

Hornberger, Nancy. "Opening up Implemental and Ideological Spaces in Heritage Language Education." *Modern Language Journal*, 89 (2005): 605-609.

Hymes, D.H. "On Communicative Competence" Düz. John Bernard Pride ve Janet Holmes *Sociolinguistics: Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin, 1972. 269-293.

Kupisch, Tanja, Jason Rothman. "Terminology matters! Why difference is not incompleteness and how early child bilinguals are heritage speakers". *International Journal of Bilingualism*, 22.5 (2018): 564-582.

Leeman, Jennifer. "Heritage Language Education and Identity". *Annual Review of Applied Linguistics*, 35 (2015): 100-119.

Leeman, Jennifer, Lisa Rabin ve Esparanza Roman-Mendoza. "Identity and Activism in Heritage Language Education." *The Modern Language Journal*, 95, 4 (2011): 481-49.

Montrul, Silvina. "Current Issues in Heritage Language Acquisition". *Annual Review of Applied Linguistics*, 30 (2010): 3-23

Montrul Silvina. *The Acquisition of Heritage Languages*. Cambridge: Cambridge University Press. 2015

Nemlioğlu-Nemerko, M. Uğur. "The demographics and interest of the circassian language and literature students in circassian language" *Jazyk, pis'mennost' i alfavit: aktual'nye problemy ih vzaimodejstviya. K 170-letiju adygejskogo prosvetitelja XIX veka, sostavitelja alfavita Hadžibeča Šahančerieviča Ančoka. Materialy Meždunarodnoj naučno-praktičeskoj konferencii*. Maykop: (26-27 Ekim, 2016) 191-198

Garcia, Ofelia. "Positioning Heritage Languages in the United States". *Modern Language Journal*, 89 (2005): 601-605.

Peyton, Joy Kreeft, Donald A. Ranard, ve Scott McGinnis. "On defining heritage languages and their speakers". *Heritage Languages in America: Preserving a National Resource* Düz. Joy Kreeft Peyton, Donald A. Ranard, ve Scott McGinnis, 29-36. Washington, DC: Delta Systems and Center for Applied Linguistics. 2001.

Polinsky, Maria. *Heritage Languages and their speakers*. Cambridge: Cambridge University. 2018

Rothman, Jason. "Understanding the nature and outcomes of early bilingualism: Romance languages as heritage languages". *International Journal of Bilingualism*, 13, 2 (2009): 155–163.

Scontros, Gregory, Zuzana Fuchs ve Maria Polinsky. "Heritage Language and Linguistic Theory." *Frontiers in Psychology*, 6,1545 (2015): 1-20.

Valdez, Guadalupe. "Introduction." *Spanish for Native Speakers. AATSP professional development series handbook for teachers K-16*. Düz. Lynn A. Sanstedt. Orlando, FL: Harcourt College. 1-20.

Valdez, Guadalupe. "Heritage Language Students: Profiles and Possibilities." *Heritage Languages in America: Preserving a National Resource*. Düz. Joy Kreeft Peyton, Donald A. Ranard, ve Scott McGinnis. Washington, DC: Delta Systems and Center for Applied Linguistics, 2001. 37-77.

Valdez, Guadalupe. "Bilingualism, Heritage Language Learners, and SLA Research: Opportunities Lost or Seized." *The Modern Language Journal*, 89 (2005): 400-426.

Wiley, Terrence G. "On defining heritage languages and their speakers." *Heritage Languages in America: Preserving a National Resource* Düz. Joy Kreeft Peyton, Donald A. Ranard, ve Scott McGinnis. Washington, DC: Delta Systems and Center for Applied Linguistics. 2001, 29-36.

Wiley, Terrence G. "The Reemergence of Heritage and Community Language Policy in the U.S. National Spotlight" *Modern Language Journal*, 89 (2005): 594-601.

Wardough, Ronald. *An Introduction to Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishing. 2013.

Pragmatism of the Ideological State: Main Aspects of Armenian Policy of Iran

Elnur Kelbizadeh*

Abstract

The South Caucasus region has become one of the important directions of Iran's foreign policy since 1991. Iran is closely interested in the processes taking place in the region. Because Iran is connected with the countries of the region by historical ties, neighborly relations and many common security interests. In the first years after the countries of the region regained their independence, analysts predicted that Iran would be able to establish closer ties with Azerbaijan in the South Caucasus. Such predictions were based on the fact that the Islamic Republic of Iran is a Muslim state and prefers an ideological approach to foreign policy. However, it soon became clear that Iran's foreign policy is undergoing a transformation. There are elements of the transition from idealism to pragmatism in the country's foreign policy. Contrary to expectations, Iran's relations with Christian Armenia began to develop better than Muslim Azerbaijan.

The article examines the place of pragmatism in the foreign policy of Iran in the context relations with Armenia. At the same time, an analysis was made of the effectiveness of the idealist approach in the foreign policy of Armenia, as a secular state. The article proposes that, although the conceptual foundations of Iran's foreign policy are defined by the principles of idealism, they are pragmatic in their relations with Armenia.

Keywords: *idealism, ideological state, Iran, Armenia, South Caucasus, policy, pragmatism*

---

* Elnur Kelbizadeh, Assoc. Prof. Dr., The Institute of Caucasus Studies of Azerbaijan National Academy of Sciences. E-mail: caspiaman@mail.ru
(Received: 14.03.2022; Accepted: 10.05.2022)

İdeolojik Devletin Pragmatizmi: İran'ın Ermenistan Politikasının Ana Hatları

Özet

Güney Kafkasya 1991 yılından bu yana İran'ın dış politikasında önemli bölgelerden biri haline geldi. İran bölge ülkeleriyle tarihi bağlarla, komşuluk ilişkileri ve birçok ortak güvenlik çıkarıyla bağlantılı olduğundan bölgede yaşanan süreçlerle yakından ilgilenmeye başladı. Bölge ülkeleri bağımsızlıklarını kazandıktan sonraki ilk yıllarda, analistler İran'ın Güney Kafkasya'da Azerbaycan ile daha yakın ilişkiler kurabileceğini tahmin ediyorlardı. Bu tahminler İran İslam Cumhuriyeti'nin Müslüman bir devlet olduğu ve dış politikada ideolojik bir yaklaşımı tercih edeceği olgusuna dayanıyordu. Ancak kısa süre sonra İran'ın dış politikası bir dönüşüm geçirdi ve ülkenin dış politikasında idealizmden pragmatizme geçişin unsurları görüldü. Beklenenin aksine, İran'ın Hristiyan Ermenistan ile ilişkileri Müslüman Azerbaycan'dan daha iyi gelişmeye başladı.

Makale, Ermenistan ile ilişkiler bağlamında İran'ın dış politikasında pragmatizmin yerini incelemektedir. Aynı zamanda laik bir devlet olarak Ermenistan'ın dış politikasında idealist yaklaşımın etkinliğinin analizi yapılmıştır. Makale, İran'ın dış politikasının kavramsal temellerinin idealizm ilkeleriyle tanımlanmasına rağmen Ermenistan ile ilişkilerinde pragmatik olduğunu öne sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: *idealizm, ideolojik devlet, İran, Ermenistan, Güney Kafkasya, politika, pragmatizm*

Introduction

Iran, one of the powerful regional actors of Middle East, Caucasus and Central Asia geopolitics is known for its strong state traditions, rich culture, vast and mountainous territory, rich natural resources, as well as deep historical memory in foreign policy. Armenia, one of its northern neighbors, is a small South Caucasus republic with a completely different political, social and economic structure. The approach of the two states to religion is quite different from each other. The population of Iran are mainly Shiite Muslims. After the 1979 Islamic revolution, the country's political system was governed by the legal concept of Shiite clerics and the Shiite sect of Islam. The people of Armenia believe in Gregorian Christianity , a special national sect of the Oriental Orthodoxy. Iran, which became an ideological state after the 1979

Islamic Revolution, also emphasized ideological principles in its foreign policy and enshrined them in various official legislative documents. Iran's foreign policy towards the Muslim countries of the Middle East is quite ideological.

The main purpose of the study is to identify the main principles of Iran's policy in the South Caucasus, including relations with Armenia. It should be noted that there are differences of opinion among researchers on the ideological and pragmatic nature of this policy. The article presents a dualistic approach to the issue. The ideological or pragmatic nature of Iran's foreign policy has been assessed in the context of specific events and processes. At the same time, the role of religion in the political life of Armenia, a secular state according to the constitution, was investigated.

Concept and methodology

The theoretical approach to the study of the problem is pragmatism. As is well known, the study of international relations on the basis of pragmatism has intensified since the 1990s. (Adler 328-330; Puchala 7-16; Smith 23-25). The pragmatists' approach to international relations is generally based on the basic principles of the philosophy of pragmatism. For pragmatists, epistemology—the question of how we know—is grounded in practice, in experience—or, in short, in what we do. Knowing is acting, and the quality of knowledge lies in its consequences (Franke, U. Hellmann, G.). From this point of view, the pragmatic approach to interstate relations focuses more on the practical results of their foreign policy mechanisms than on the ideologies and political challenges of states. In order to answer the above questions, the content of foreign policy concepts and foreign policy documents of Iran and Armenia were analyzed. Then, the results of the content analysis were checked at the practical level of interstate relations.

The main foreign policy institutions of Iran

In order to perceive the extent of the influence of ideological principles in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran, realize when the idealist approach is replaced by pragmatic principles, it is necessary to clarify the mechanisms that define and

implement its foreign policy. It is known that Iran has peculiar and unique management system. In a country governed by political and religious structures, clerical circles have an advantage over political governance (Həmidov 55).

The highest authority in the country is the Supreme Religious Leader. Article 5 of the Iranian constitution states that:

During the absence (ghayba) of his holiness, the Lord of the Age, May God all mighty hasten his appearance, the sovereignty of the command [of God] and religious leadership of the community [of believers] in the Islamic Republic of Iran is the responsibility of the faqih who is just, pious, knowledgeable about his era, courageous, and a capable and efficient administrator... (Ganun-e Esasi-ye Comhuri-ye Eslami).

Article 57 of the Constitution of the Islamic Republic of Iran states that the state authorities of the country (Legislative, Executive and Judicial) are under the control of the Supreme Leader (Supreme Religious Leader). Thus, the Valiyyi-faqih is the final decision-maker, confirming the legitimacy of other institutions in the Islamic Republic (Koç 1-20). The Supreme Religious Leader, elected by the Majlis-e-Hubirgan, heads the country's Supreme Religious Council and is considered commander-in-chief of the Armed Forces and the Islamic Revolutionary Guard Corps. The Supreme Leader controls the special services, has the right to declare war, appoint the heads of the judiciary, and the heads of the state radio and television. Such a mechanism of control over the state apparatus and strategic areas also gives the Supreme Religious Leader the right to have a key and decisive say in matters of foreign policy. According to Iran's constitution, the president elected directly and by universal suffrage has less power and authority than the Supreme Leader.

Although the President has the right to appoint the head of the Supreme National Security Council (SNSC), which is responsible for the basic principles of foreign affairs and foreign policy, the Council is subordinate to the Supreme Religious Leader. The Supreme

Leader has the right to veto decisions made by the Council or to propose alternative decisions. In addition to the SNSC, other state and power structures are also involved in the implementation of Iran's foreign policy.

Parliament, which ratifies (or does not ratify) international treaties and agreements, plays an important role in foreign policy. The decisions of the Assembly may be challenged by the Council of Guardians of the Islamic Revolution, which consists of six Conservative MPs and six religious leaders (appointed by the Supreme Leader). The council has the right to veto laws and other parliamentary decisions. Another authority, the Consultative Council, plays a leading role in disputes between Parliament and the Islamic Revolutionary Guard Corps. In recent years, the powers of the Consultative Council have expanded significantly.

Another important structure in this area is the Islamic Revolutionary Guard Corps (IRGC). The corps is active in business, manufacturing, and arms trafficking, intelligence, and liaising with foreign structures that many countries consider terrorists, such as Hezbollah in Lebanon and radical Shiite organizations in Iraq. The corps is led by people far removed from liberal views - they are religious conservatives, appointed to their duties on two main criteria - personal loyalty to the Supreme Leader and organizational skills. In such a situation, Iran's foreign policy often seems contradictory, because the organizers can not come to a common denominator at some points (Semedov 169)

Basic principles of Iranian foreign policy and mechanisms for their implementation

According to the Constitution of the Islamic Republic of Iran, foreign policy is based on four main principles:

- rejection of all forms of foreign domination;
- protection of independence and territorial integrity;
- protection of the rights of all Muslims without alliance with the hegemonic powers;
- maintaining peaceful relations with all non-warring states.

After the 1979 Islamic Revolution, Iran's foreign policy was described in the official concept as "neither East nor West, only

the Islamic Republic." The spread of the revolution based on the Islamic-Shiite ideology, especially in Muslim countries, was identified as one of the main foreign policy goals of the Islamic Republic. The leader of the revolution, Ayatollah Ruhollah Khomeini, said in one of his statements about the export of the Islamic revolution:

Islam was sent to unite and integrate all nations, regardless of whether they are Turks, Arabs, Ajam, or Persians, and to create common Muslim community in the world under the name of the Islamic Ummah. Because Muslims are a large community, the superpowers and their dependents try to separate the Muslim brothers and make them enemies with their plots in Islamic countries (Erdoğan 245).

The preamble of the Iranian constitution defines the export of the revolution as the basic doctrine of the state, and ensures the sustainability of the Islamic revolution at home and abroad and the support of Islamic movements in international relations. The preamble of the Constitution states:

Based on the Islamic content of the Iranian Revolution, which is a movement aimed at the victory of all the oppressed over the oppressors, the Constitution provides the necessary basis for the continuation of the revolution at home and abroad. In particular, in the development of international relations, the Constitution, together with other Islamic and popular movements, seeks to pave the way for the establishment of the common world community, to maintain the continuity of the struggle for the liberation of all deprived and oppressed nations (Ganun-e Esasi-ye Comhuri-ye Eslami).

Of course, such challenges are ideological and utopian in nature, and given the 43-year history of the Islamic Republic, it is impossible to realize them, at least in the near and medium term.

Some Iranian researchers have also written that a number of goals in the Islamic Republic's foreign policy are utopian. Abulfazl Bozchelloyi writes that due to the contradictory nature of his country's foreign policy and utopian goals, it can achieve short-term successes in the short period, but always fails strategically (Bozcelloui 20).

The export of the Islamic revolution here meant a revolution based on the basic principles of the Shiism. Iranian author Kayhan Barzegar writes that the revolution was a turning point in strengthening the role of the Shiite factor in Iran's foreign policy, encouraging Shiites to express their true identities and show their existence to other groups. He wrote: *'The locomotive of Iran's new initiative was Shiite groups that have long been excluded from the politics of their countries by Sunni ruling elites, who see the Islamic revolution as more of a Shiite revolution'* (Barzegar).

Turkish researchers Serkan Taflioglu and Hikmet Erdogan, referring to religion in Iran's foreign policy, say that *'in fact, Iran does not serve religion, but, religion serves Iran'* (Erdoğdu 268). He wrote:

The social and economic ties it has established with India despite the Kashmir issue, with Armenia despite the occupation of Nagorno-Karabakh, and with the Soviet Union despite the occupation of Afghanistan are proof that Iran's foreign policy is more profit-oriented than religious (Erdoğdu 268).

Indeed, Iran's approach to the 27-year-old Karabakh conflict as a result of Armenia's occupation of Azerbaijani territory was quite contradictory. At the official level, the country supported the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan. However, during the period of active military operations, Iran took the same approach to the aggressor state and the state whose territories were occupied, and simply called for peace. This could be observed in 2020 during the 44-day war between Azerbaijan and Armenia.

Barish Doster, writes that Iran makes ideological calls in foreign policy and brings religion to the forefront, but this is just an image.

In fact, Iranian diplomacy is pragmatic and is able to take advantage of the current situation (Doster 46).

Iranian foreign policy: realism, idealism, pragmatism and reformism

In the post-1979 period, there were four theoretical approaches to foreign policy in the Islamic Republic of Iran: realist, ideological, pragmatic and reformist (Soltani 199). The realist approach was initiated by Mehdi Bazargan, the prime minister of the interim government, immediately after the revolution and lasted until the capture of the United States embassy in Tehran. During this period, national interests were the main priority for the foreign policy of the Islamic Republic of Iran, while religious interests were relatively secondary. Such an approach has led to disagreements between Bazargan and religious leader Ruhollah Khomeini. The Bazargan government sought to respect international law and refrain from interfering in policies to improve relations with other countries, especially the United States. The interim government did not have a clear foreign policy strategy, and this line did not adopt Ruhollah Khomeini's slogan '*Neither East nor West*'. The interim government opposed the capture of the US embassy by Iranian university students, but was forced to resign after Ruhollah Khomeini supported the students. Iran's first president, Abolhassan Banisadr, also took a conciliatory liberal stance and advocated a more moderate foreign policy. He was more eager to establish good relations with the United States than Mehdi Bazargan. This led to him being accused of betraying the revolution and fleeing Iran. In 1981-1989, the ideological (religious) approach prevailed in foreign policy. Proponents of this theory believed that foreign policy should be based on Islamic principles and the concept of Shiism.

In other words, proponents of this approach thought that all decision-makers and politicians should act in accordance with ideological values. Thus, the Islamic Republic of Iran tried to ignore the established rules of the international system and replace the norms adopted in the international system with '*Islamic norms*'. Proponents of the idealist approach hoped that Iran would be able

to spread the idea of the Islamic Revolution to other neighboring countries in the region, and that the spread of the idea of the Islamic Revolution would lead to similar revolutions in other countries. In other words, the supporters of the ideological approach were in favor of a religiously interventionist approach to other countries in the region. Such a policy has led to the highest level of hostility between the Islamic Republic of Iran and the Persian Gulf countries. In fact, this period was marked by a period of serious political confrontations (both in bilateral relations and in international organizations) and armed conflicts between the countries of the Persian Gulf region. In the 1980s, the Gulf region was politically divided into two fronts. Iran stood on one side and Iraq, Saudi Arabia and Kuwait on the other. During this period, the leaders of the Muslim states in the region were openly accused by Iran of being "sold" to the West, and Iran supported the opposition movements in the Muslim states. In those years, Iran preferred to cooperate with international organizations rather than establish bilateral relations with countries. Iran had troubled relations not only with West, but also with the Muslim countries in the region. In particular, the characterization of Israel as an illegal state and the issuance of religious fatwas against citizens of different countries exacerbated these problems.

This has led some European countries to recall their ambassadors and diplomats from Iran. However, the administration of the Islamic Republic believed that isolation was useful and necessary for full independence. Iran, which initially responded negatively to UN calls for a ceasefire to end the eight-year Iran-Iraq war, finally signed a ceasefire in August 1988, which Khomeini described as a "drink of poison".

This agreement could be considered as one of the first signs that Iran will start to establish more good relations with international organizations and states. About a year after the ceasefire, Khomeini died in June 1989. A new era has begun in Iran's foreign policy. Ali Khamenei became the supreme leader, and former parliamentary speaker Ali Akbar Hashemi Rafsanjani was elected president (Keddie 263).

Thus began a new era in Iranian foreign policy, covering the years 1989-1997 - the era of pragmatic foreign policy. H. Rafsanjani and supporters of the pragmatic policy line were well aware that the economic conditions created after the war necessitated the implementation of economic reforms. It was accepted that the main condition for this was the adaptation of the Islamic Republic of Iran to international realities. Thus, Iran has stated that it will respect international law and organizations. During Hashemi Rafsanjani's eight-year presidency, Iran's foreign policy was based on geopolitical needs and little attention was paid to ideological approaches.

During the presidency of Mohammad Khatami (1997-2005) there was a transition from pragmatism to more advanced reformist pragmatism. Although Khatami pursued a pragmatic policy, he introduced a number of reforms in domestic affairs. A number of reforms and changes have been made to a number of issues used by the international system as a means of pressure on Iran, such as civil society building, freedom of speech, the rule of law and pluralism. Iran has begun to increase its prestige in the international arena and expand its line of dialogue and peaceful coexistence with other countries. Khatami promoted the dialogue of civilizations, and this factor was influential in foreign policy (Ehteshami and Zweiri 61). The phenomenon of dialogue of civilizations included new assessments of politics. In this case, such changes required new approaches in Iran, which for many years pursued an anti-globalization policy. It was also met with some resistance by conservative groups.

In the post-2005 period, Iran returned to an ideological approach to foreign policy. However, unlike the stage of 1981-1989, at this stage, not the religious-ideological approach, but the national and in some cases even ultra-nationalist ideological approach came to the fore. It is the sharp ideological line in foreign policy that has once again plunged the Islamic Republic of Iran into economic turmoil.

For this reason, Hassan Rouhani, who came to power in 2013, preferred a pragmatic line in foreign policy. Incumbent President Ibrahim Raisi is a conservative. However, the processes in the post-

COVID-19 world, economic and social upheavals raise a number of questions about the effectiveness of the conservative approach.

Today, there are supporters of all four theories in the Iranian political system. However, it should be noted that despite the changes in theoretical approaches and tactics in the foreign policy of the Islamic Republic of Iran, strategic and conceptual changes can occur very rarely. Because the strategic and conceptual foundations of foreign policy are determined and controlled by the Supreme Religious Leader of the country, theoretical approaches and tactical moves directly depend on the views of the President, as well as the ongoing processes in the international arena.

Inconsistencies in idealistic state and practical policy

Based on the model of revolution announced by the Islamic Republic of Iran, the conceptual foundations of the foreign policy of this state must be determined in accordance with Islamic rules and the Holy Quran. In this case, relations with Muslim countries should be a clear priority, and in all cases, preference should be given to Muslim countries. The view of Christian states should be based on the "People of the Book" approach of the Holy Quran. The same approach should be taken in relations with the Jewish state - Israel. Countries that have identified atheism as their official ideology or are dominated by polytheistic religions should be at the bottom of the list. What is the approach of the four theories to Christian states in the foreign policy listed above?

Based on the views of the proponents of a realistic and pragmatic approach, in such an approach, the interests of the Iranian state should come to the fore, and the issues of adaptation to the conditions of the international system should prevail, rather than any religious concept. Proponents of this approach view Christian states, as well as Armenia, as countries where cooperation is possible and necessary. Since the ideology of Shiite Islam and its export are the main ones for the followers of the religious ideological approach, the view of Christian states is somewhat different. Christian states that openly and secretly oppose the spread of Islam (in many cases the Shiite sect) are

considered enemies. Certain cooperation is possible with countries that do not have such activities.

Pragmatism in Iran's South Caucasus policy and Armenia

At the present stage, the goals of Iran's foreign policy in the Caucasus can be summarized as follows:

- border security,
- protecting territorial integrity;
- Preventing threats to national unity and internal stability;
- Achieving the development of economic relations with countries in the region.

Relations with post-soviet countries, especially Caucasian republics became a special direction of Iranian foreign policy after the collapse of the USSR. The collapse of the USSR has created a new sphere of diplomatic activity for the Islamic Republic of Iran. On the other hand, Iran's loss of influence in this region could pose new security threats to him. Iran was one of the major regional powers that bordered Republic of Azerbaijan and Republic of Armenia, the new states of the Caucasus. The new independent states of the Caucasus were chance to open up to the world for Iran, which had limited foreign policy after the 1979 Islamic Revolution.

A study Caucasus policy of IRI since the 1990s suggests that this policy was largely realistic and pragmatic, rather than ideological. In fact, the years when the Caucasus states, including Armenia, regained their independence coincided with Iran's withdrawal from an ideological approach to foreign policy. At that time, Iran's new regional foreign policy was based solely on national interests due to the ongoing geopolitical processes, and the expansion of the revolution was no longer a full priority. Jirayr Libardian, an adviser one of Armenia's former presidents about evaluating Iran's regional foreign policy said, *'Azerbaijan and Turkey expected Iran to support Azerbaijan because the majority of the population is Muslim and Shiite.'* However, *Iran acted on the basis of its regional interests'* (Naimi).

Iran's only Christian neighbor is Armenia. In this regard, the study of the views of Christian countries in the foreign policy

concept of the Islamic Republic of Iran and the comparison of relations with Armenia allow to better clarify the nature of relations between the two countries.

The analysis shows that the Islamic Republic of Iran is distinguished by its ideological and religious challenges, but in reality, the country's foreign policy is pragmatic and adapts quickly to the situation (Doster 46). The Islamic Republic of Iran calls the United States, the vast majority of Protestant Christians, the "Great Satan" (Hersberg 26) and has high-level ties with the Russian Federation, a major representative of Orthodox Christianity. The political establishments of both countries continue to demonstrate an interest in developing bilateral relations and to reaffirm their shared geopolitical interests (Dunaeva 443). The relations of the Islamic Republic of Iran with Russia naturally affect the relations of this country with Armenia. It is no coincidence that Russia's influence on the Islamic Republic plays an important role in providing much assistance to Armenia. Or Iran's relations with Muslim Saudi Arabia are lower than those of China, which supports atheism at the state level.

The main institutions determining the foreign policy of Armenia and the influencing factors

In Armenia, which has been governed by a secular presidential system for many years, the main decisions on foreign policy are legally made by the president, prime minister and foreign minister. Since 2018, some reforms have been carried out in the state structure. The process of transition to a parliamentary republic has begun in the country. The role of the prime minister in determining foreign policy has come to the fore. In practice, there are pressure groups that play an important role in determining foreign policy. The Armenian Gregorian Church, the Armenian Diaspora and diaspora organizations operating in different countries influence the determination of the country's foreign policy. As it is known, Armenia is considered to be one of the republics with the largest and strongest diaspora among the countries that declared its independence after the collapse of the Soviet Union. The country's first president Levon Ter-Petrosyan,

Robert Kocharian, Serzh Sargsyan and current Prime Minister Nikol Pashinyan have been under constant pressure from the diaspora on a number of controversial issues.

There are a number of other factors influencing Armenia's foreign policy. The first factor is its geography. Armenia is a neighbor of two strong regional actors - Iran and Turkey, two similar countries in terms of scale - Georgia and Azerbaijan. Although Russia does not share a border with Armenia, it has played a key role in determining the country's foreign policy since independence. The main point in foreign policy is that Armenia's foreign policy has to adapt to changes in neighboring countries.

The National Security Concept of the Republic of Armenia, adopted in 2007, described the country's foreign policy as complementarism. It was written that Armenia supports the establishment of relations in the international arena on the basis of partnership and is developing relations with all forces operating in the region. The partnership is aimed at maintaining balance in the region (Strategiya natsionalnoy bezopasnosti Respubliki Armeniya 11).

Armenia: the idealism of a secular state

In order to clarify the essence of the view of Muslim countries in the concept of foreign policy of Armenia, it is necessary to pay attention to history. Armenians are trying to introduce themselves as the first nation in history to adopt Christianity as a state religion (Şixəliyev 119). Naturally, by incorporating this hypothesis into the concept of official history, the Armenian state tried to form for itself a "Christian front" against Turkey and Azerbaijan, where the majority of the population is Muslim. On the other hand, it should not be forgotten that the establishment of a state in the Caucasus for Armenians was part of the plan of a number of Christian states against Muslim states and empires. It is no coincidence that the state called Armenia was established in 1918 in the territories between the two Muslim empires (Ottoman Empire and Gajar Iran). Armenia has always tried to use this factor. At the present stage, Armenia's relations with Iran are relatively exceptional compared to other neighboring muslim countries.

Armenia, which has been at war with the predominantly Muslim Republic of Azerbaijan for many years, has used its relations with Iran to show that its problem is not with the Islamic world. The aim was to prevent the propaganda that the Republic of Azerbaijan could carry out in the context of Muslim solidarity (Haydari 114). Given these and other features, Armenian-origin professor Alla Mirzoyan, who lives in the United States, assesses the Islamic Republic of Iran as a "permanent alternative" for Armenia's foreign policy (Mirzoyan 173-174).

It is possible to see differences in the theoretical approach of different political forces to Iran, but in the practical approach, this difference is not often confirmed. For example, the National Security Strategy adopted by the Republic of Armenia in 2007 provided for mutually beneficial cooperation with both antagonistic states, the United States and Iran (Strategiya natsionalnoy bezopasnosti Respubliki Armeniya 12). In the National Security Strategy adopted in 2020, relations with the Islamic Republic of Iran were mentioned as the fifth priority in foreign policy after Russia, the United States, the European Union and even Georgia. This was due to the cold attitude of the Nicole Pashinyan regime towards Iran. Both geopolitical processes, events in Armenia, silence in irreconcilable rapprochement in Iran-Armenia relations will allow us to differentiate the post-April 2018 phase as a new phase. Compared to its predecessors, it demonstrates that in this period, Armenia has paid more attention to relations with the Western countries than with the Islamic Republic of Iran. One of the key factors affecting relations with Iran is the fact that Nikol Pashinyan, who became prime minister as a result of "Velvet Revolution" at this stage, seeks to win support from Western countries, including the USA. However, the geopolitical and geoeconomic conditions were different, and it soon became clear to Nikol Pashinyan's government that it had to take into account Iran's position. The importance of Iran as an "economic breath" for Armenia discouraged Armenia from opposing him. The "National Security Strategy of the Republic of Armenia - 2020" clearly states this:

Stability in neighboring Georgia and Iran is of great importance for Armenia. Based on mutually beneficial and special good-neighborly relations with Georgia and Iran, Armenia shall advance its effective cooperation with them in various dimensions, while taking care to shield these relationships from extraneous geopolitical influence (Strategiya natsionalnoy bezopasnosti Respubliki Armeniya. Ustoichivaya Armeniya v meniaiuschiemsia mire. 12).

Conclusion

The assessment of political relations between Armenia and Iran on various indicators suggests that the development and decline of these relations are directly related to geopolitical processes and security interests. Political relations between the Republic of Armenia and the Islamic Republic of Iran are influenced by geographical, historical, demographic, geopolitical, security and economic factors. The proximity of the two countries and the existence of physical borders determine the establishment and existence of relations. The geographical and geopolitical position and economic opportunities of the Islamic Republic of Iran make it one of the most important countries for Armenia. Although Iran is trying to turn Armenia into a corridor for access to Europe, it is not possible due to these geopolitical factors. Iran sees Armenia as one of the means to maintain its influence in the South Caucasus.

The historical factor increases Iran's ability to influence Armenia, but at the same time causes it to be cautious about some issues that have left their mark on the memory of statehood. The demographic factor causes Iran to use Armenians as a balancing tool in solving some ethnic problems. Iran seeks to improve its image in the international arena, gain economic dividends, and take advantage of the power of the Armenian lobby in the United States and Europe. Armenia, on the other hand, uses the demographic factor more for the purpose of aggression and economic interests.

Although geopolitical processes have often brought relations between the two countries closer, they have sometimes led to situational crises. The security factor also brings the political

relations of the two countries closer. Iran, which unequivocally rejects the growing influence of non-regional forces in the Caucasus, is trying to keep Armenia under control and influence. Any change in the South Caucasus, including Armenia, which Iran considers a close security link, could pose a threat to the country's security. Iran is a guarantor of security for Armenia, especially from the economic point of view. Iran's attempts to export its hydrocarbon resources to Europe in alternative ways, to look for markets for its products, and Armenia's attempts to free itself from the geo-economic impasse are economic factors affecting bilateral political relations.

The years of Armenia's declaration of independence coincided with Iran's withdrawal from the ideological approach in foreign policy. At that time, Iran's new regional foreign policy was based solely on national interests due to the ongoing geopolitical processes, and the expansion of the revolution was no longer a full priority. At the present stage, Iran's policy in the Caucasus is often not ideological, but realistic and pragmatic.

An analysis of Armenia's foreign policy concepts suggests that, despite being a secular state, there have been attempts to use ideological tools in some cases. In towards to Iran, Armenia is more realistic and pragmatic than ideological. This allows us to conclude that Armenia's foreign policy is dualistic.

Bibliography

- Adler, E. "Seizing the middle ground: Constructivism in world politics." *European Journal of International Relations* 3.3 (1997): 319–363.
- Barzegar, K. *The Shia Factor in Iran's Foreign Policy*. 14 November 2008. <<http://www.isrjournals.com/en/iran-foreign-policy/813-the-shia-factor-in-irans-foreign-policy.html>>.
- Bozcelloui, I. Ə. *İran İslam Respublikasının xarici siyasətində ASEAN ölkələrinin yeri: siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı*. Bakı, 2012.
- Doster, B. "Bir Bölgesel Güç Olarak İran'ın Ortadoğu Politikası." *Ortadoğu Analiz* 4.44 (2012): 44-51.
- Dunaeva, E. "Russo-Iranian Political Relations in the First Decade of the Twenty-First Century." *Iranian Studies* 46 .3 (2013): 443-469.
- Ehteshami, Anoushiravan and Mahjoob Zweiri, *Iran's Foreign Policy From Khatami to Ahmadinejad*. Lebanon: İthaca Press, 2008.
- Erdoğdu, H. *Büyük Pers düşüncesinden Zülfikarın yumruğuna İran*. İstanbul: İQ Kültür Sanat yayıncılık, 2008.
- Franke, U. Hellmann, G. *American Pragmatism in Foreign Policy Analysis*. September 2017. 18 January 2022. <<https://oxfordre.com/politics/view/10.1093/acrefore/9780190228637.001.0001/acrefore-9780190228637-e-356>>.
- «Ganun-e Esasi-ye Comhuri-ye Eslami.» 2022. *The official site of Majlis of IRI*. 23 01 2022. <https://rc.majlis.ir/fa/content/iran_constitution>.
- Haydari, Cevad. «Didgah-e amniyyati Ermenistan der Gafgaziya-ye Cenubi.» *Feslnamy-i Motalaat Asiya-e Merkezi ve Gafgaz* 46.4 (1383): 97-118.
- Həmidov, S. "Yaxın Şərqdə siyasi çevrilişlər və İran." *Strateji təhlil* 3 (2011): 45-60.
- Hersberg, J. "The War in Afghanistan and the Iran-Contra Affairs : Missing Links?" *Cold War History* 3.3 (2003): 26.
- Keddie, N.R. *Modern Iran. Roots and Results of Revolution*. Updated Edition. London: Yale University Press, 2006.
- Koç, M. *İranda devlet yapısı ve temel kurumlar – I. Devrim rehberliği*. Ankara: İRAM, 2017.
- Mirzoyan, Alla. *Armenia's foreign policy, 1991-2004: between history and geopolitics: / A dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of doctor of philosophy in international relations*. Miami, 2007.

- Naimi, V. R. *An Interview with Jirayr Libaridian: the Roots of Insecurity in Caucasus*. November 2003. <www.hamshahri.net/vejenam/diploma/1382/821006/page06.htm>.
- Puchala, D. J. "The pragmatics of international history." *Mershon International Studies Review* 39.1 (1995): 1–18.
- Semedov, S.A. *Sovremennaya geopoliticheskaya situatsia na Kavkaze*. Moskva: Ekon-Inform, 2008.
- Smith, S. "Positivism and beyond." *beyond, International theory: Positivism and*. Ed. K. Booth, M. Zalewski S. Smith. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 11-44.
- Soltani, F. "Foreign Policy of Iran after Islamic Revolution." *Journal of Politics and Law* 3.2 (2010): 199-206.
- "Strategiya natsionalnoy bezopasnosti Respubliki Armeniya." Yerevan, 26 Yanvarya 2007. 20.
- Strategiya natsionalnoy bezopasnosti Respubliki Armeniya. Ustoichivaya Armeniya v meniaiuschiemsia mire*. Yerevan, 2020.
- Şixəliyev, Emin Arif. *Geosiyasi maraqların toqquşması kontekstində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi*. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2018.

Victimization Discourse in Armenia: Turkey as the Other

Sabina Jahanli*

Abstract

Both practice and language are very crucial in in the perpetuation of dominant discourse. In order to impose the preferred meaning to the population, binary oppositions should be created. These oppositions aim to construct identities on the basis of “us vs them”. Binary oppositions have also played a crucial rule in Armenian national identity construction. The representations of mythology, land pretensions (Great Armenia Project) and claim of Armenian Genocide ignited Turkish hostility in practice starting from 19th century.

In identity construction, two discursive shifts happened after the establishment of Armenian statehood. The first shift appeared during the first president- Ter-Petrosian’s period who tried to minimize Turkish otherness in order to create good economic relation with Turkey by excluding the primordial elements of identity construction. With the new presidential period of Robert Kocharian, the second discursive shift occurred in national identity construction by combining both primordial and civic elements. Turkish Otherness again re-emerged through the new discourse of victimization. The new discourse’s main representation was Armenian Genocide Claim which targeted Turkey as the Other not only in the minds of people, but also in the foreign policy of the country. To include again the Claim of Armenian genocide to political agenda, and recognition of this claim in the foreign policy was the primary aim of new discourse.

Considering the historical facts and discursive shifts, I aim to analyze how Turkish otherness have played an important role in Armenian nation-building and how the new discourse of victimization emerged and started to represent Armenian foreign policy by targeting Turkey as the other during the presidential period of Robert Kocharian.

Keywords: *Victimization, Otherness, Foreign policy, Constructivism, Armenia, Turkey*

---

* Sabina Jahanli, PhD student, Corvinus University of Budapest, Doctoral School of International Relations and Political Science
E-mail: sabinacahanli@gmail.com

(Received/Gönderim: 04.03.2022; Accepted/Kabul: 31.05.2022)

Ermenistan'da Mağduriyet Söylemi: Öteki Olarak Türkiye

Özet

Egemen söylemin sürdürülmesinde hem pratik hem de dil çok önemlidir. Topluma tercih edilen anlamı empoze etmek için ikili karşıtlıklar oluşturulmalıdır. Bu karşıtlıklar, "biz ve onlar" temelinde kimlikler inşa etmeyi amaçlar. İkili karşıtlıklar, Ermeni ulusal kimliğinin inşasında da önemli bir rol oynamıştır. Mitoloji temsilleri, toprak iddiaları (Büyük Ermenistan Projesi) ve Ermeni Soykırımı İddiası, 19. yüzyıldan itibaren pratikte Türk düşmanlığını ateşledi.

Kimlik inşasında, Ermeni devletinin kurulmasından sonra iki söylemsel kayma yaşandı. İlk değişim, kimlik inşasının asli unsurlarını dışlayarak Türkiye ile iyi bir ekonomik ilişki kurmak için Türk ötekiliğini en aza indirmeye çalışan ilk başkan Ter-Petrosyan döneminde ortaya çıktı. Robert Koçaryan'ın yeni cumhurbaşkanlığı dönemiyle birlikte, hem ilkel hem de sivil unsurları birleştirerek ulusal kimlik inşasında ikinci söylemsel kayma meydana geldi. Türk Ötekiliği, yeni mağduriyet söylemiyle yeniden ortaya çıktı. Yeni söylemin ana temsili, sadece insanların zihninde değil, ülkenin dış politikasında da Türkiye'yi Öteki olarak hedef alan Ermeni Soykırımı İddiası idi. Ermeni Soykırımı iddiasını yeniden siyasi gündeme almak ve bu iddianın dış politikada tanınmasını sağlamak yeni söylemin temel amacıydı.

Tarihsel gerçekleri ve söylemsel değişimleri göz önünde bulundurarak, bu çalışmada Türk ötekiliğinin Ermeni ulus inşasında nasıl önemli bir rol oynadığını ve Koçaryan'ın cumhurbaşkanlığı döneminde Türkiye'yi öteki olarak hedef alarak yeni mağduriyet söyleminin nasıl ortaya çıktığını ve Ermeni dış politikasını nasıl temsil etmeye başladığını analiz etmeyi amaçlıyorum.

Anahtar Kelimeler: Mağduriyet Söylemi, Ötekileştirme, Dış Politika, Konstrüktivizm, Ermenistan, Türkiye

Introduction

Michel Foucault mentions in his book – *Lives of Infamous Man* – the importance of language and practice in the perpetuation of dominant discourse. He further elaborates that binary oppositions have been created through the language to impose preferred meaning to the wider population by elites. Following this argument, he claims that the most common binary opposition – us vs them aims to establish different identities and groups (Foucault 1954).

Binary opposition has also played a crucial role in Armenian national identity construction. This binary was hostility against Ottoman Empire and then Turkey. The representations of mythology, land pretensions (Great Armenia Project) and claim of Armenian Genocide ignited Turkish hostility in practice starting from 19th century. However, before 19th century or starting from 16th century being geographically and religiously isolated between Ottoman and Safavi (Turkic oriented) empires, increased Armenians' fears about survival. These fears started to appear at the end of 19th century with insurrections against Ottoman Empire.

At the beginning of 19th century Armenians gained reliance of the Ottoman administration because of the successful adoption of social structure and culture. They have also adopted Turkish folklore and their socio-cultural structures, including their culinary culture, were also very close to the Turks. That's why some westerners used the term "Christian Turks" for Armenians. The Ottomans, on the other hand, named the Armenians "Loyal Nation" ("Millet-i Sadika") because of their harmony with the Turkish people and their useful services for the state (Alp 2009).

However, at the end of the century, in the time of strengthening of national identity and state construction, there emerged notable reasons for resurgence and uprisings of Armenians against Turks. These reasons were about nationalist movement which started with French revolution, the Armenian Patriarchate's provocation of the people about increasing the enmity against Ottomans by the influence of the European Churches, Great Powers' provocation of small nations to separate

Ottoman Empire internally and acquaintance independence by Greeks under Ottoman rule (Akbulut 2014, 13-14).

Armenians first uprising started with the 1877-1878 Ottoman-Russian War, as they fought in the Russian army against Turks. The defeated Ottoman Empire was obliged to accept making reforms for the Armenians, according to the 16th article of the Ayastefanos (Yeşilköy) Treaty dated March 3, 1878. As it was dictated by the Russians, England undertook the defence of the Armenians in order to thwart the Russians' ambitions in Eastern Anatolia and to ensure its superiority in the region. According to Ilker Alp, Berlin Treaty has strong importance to bring the Armenian question to the political agenda. Article 61 of the Treaty of Berlin dated 13 June 1878, stipulated that the Ottoman Empire should make reforms in favor of the Armenians and especially protect them against the Kurds and Circassians. (Alp 2009) Thus, the Armenian issue became an international problem with the Berlin Treaty and the treaty played a crucial role in their resurgence.

Thus, the construction of Armenian national identity starting from the end of 19th century was completely based on primordial elements. The myth and Great Armenia Project were the main representations of primordial elements in national identity construction. The basis of all these mythologies and Great Armenia Project was the enmity against Turks (Barseghyan, Changing Turkish Other in Post-Soviet Armenian Discourse on National Identity 2007).

The crucial breaking point in Turkish-Armenian relations was when Britain, France, Russia and Italy made secret agreements to share the Ottoman Empire, attack there during the First World War. With the outbreak of war in 1914, Armenians started some activities against Ottoman Empire, as they evaluated the war as an opportunity. Their activities and attacks to Turks during the war was evaluated as a new front. Therefore, Armenians were exiled to Aleppo and Mosul from the battlefields with the outbreak of the First World War. After the war, they couldn't be successful in their territorial claims which strengthened Turkish hatred. They became successful to establish their first independent Republic in 1918 in

the “territory” of Russia which lost its statehood in 1920 with Soviets’ occupation.

This enmity has been reinforced during the Soviet time when Turkey was a part of NATO in 1955.

As this acceptance was not appreciated by USSR, Russians allowed Turkish counterpropaganda in the Soviet Armenia. Therefore, in the 1960s, Armenians embarked on many activities to attract the world's public opinion to their side. They put forward the day of April 24 as the “Genocide” day. In these dates, Van, Bitlis, Ardahan, Erzurum, Trabzon and Kars were shown as lands usurped by the Turks from the Armenians in various newspapers and magazines. Demonstrations and rallies were held in France and in front of the Turkish Embassy in London on 24-26 April 1969, demanding that eastern provinces of Turkey belong to Armenians. Since these years, we see that attacks targeting Turkish diplomats have started. It was observed that since the mid-1970s, these movements gained intensity.

However, after the fall of communism when Armenia declared its independence in 1991, Turkish Otherness was also transformed into a new form. There happened two discursive shifts in Turkish otherness after the establishment of Armenian statehood. The first shift appeared during the first president- Ter-Petrosian’s period who tried to minimize Turkish otherness in order to create good economic relations with Turkey. The attempt to exclude Armenian genocide claim from political agenda in this process, caused the wrath of both Armenian Diaspora and nation which resulted in his resignation. The second president- Robert Kocharian created the second discursive shift in national identity construction by combining both primordial and civic elements. His main aim was to re-emerge Turkish Otherness again by the new discourse of victimization. The new discourse’s main representation was Armenian Genocide claim which targeted Turkey as the other not only in the minds of people, but also in the foreign policy of the country. To include the claim of Armenian genocide to political agenda again, and recognition of this claim in the foreign policy was the primary aim of new discourse. The appearance of victimization discourse with highlighting genocide

in the Armenian foreign policy became the new form of Turkish otherness (Barseghyan, *Rethinking Nationhood: Post-Independence Discourse on National Identity in Armenia* 2003).

Considering the historical facts and discursive shifts, the research aims to analyze how Turkish otherness have played an important role in Armenian nation-building and how the new discourse of victimization emerged and started to represent Armenian foreign policy by targeting Turkey as the other during the presidential period of Robert Kocharian.

In the first part of the research, I briefly explained the historical situation at the beginning of the 20th century how Turkish Otherness became a crucial aspect of nation-building process. The main representations of nation-building like, mythology, Great Armenia Project has been mentioned. I gave particular attention to the claim of the genocide of Armenians due to its traumatic role in nation-building and Turkish hostility.

In the second part, I analyzed how discursive shifts changed Turkish otherness after fall of communism. Particularly, I gave attention to the second elite- Kocharian's victimized identity construction both in people's imagination and foreign policy. The impact of Diaspora has also been analyzed in the construction of victimization discourse.

Discourse analysis is used as a main methodology of the research. By using this methodology, I aimed to find how the enmity towards Turks has been shaped in 19th century and transformed into a new form after acquisition of independence. Discursive shifts in Turkish otherness and representation of Genocide in foreign policy as a part of victimization discourse were analyzed from constructivist approach.

Theoretical Inquiry

Constructivism was shaped during the conflict between positivism and post-positivism by siding post-positivism and anti-rationality. Constructivism, since the 1990s, has become an alternative to rationalist theories with its emphasis on identity politics, intersubjectivity, construction of social reality, the ontological determination of rules, language and culture. In

addition, constructivism states that human structure and social structure are in a positive correlation and it reflects this to the state identity. This identity construction process is formed by the creation of the other. It is not possible that nations can make sense of their own existence without the other.

While constructivists analyze the identities of states, it takes abstract and difficult-to-measure facts such as culture, norms, customs, beliefs, and mentality as data. Such a scientific method of study, which is in contrast to the positivist methodology, includes the constructivists in the group of post-positivist theories. In this context, constructivism attaches importance to the construction of reality at the “perception level” through discourses rather than the construction of the “concrete/material world”.

Constructivism sees states as social actors. National identity itself is not fixed and is shaped and changed by both international and domestic forces. All changes in national identity also affect national interests. Therefore, in order to understand the behavior of states in the international system and their foreign policy decisions, it will not be enough to look only at national interests and it will be necessary to focus on national identities as well. For constructivists, states' interactions play an important role in shaping identities. The important point here is that the identities are not fixed, but can be transformed. The construction of identities is a process in which “discursive practices” occur. With these discursive practices, meanings are attributed to events, people, policies and states (Hopf 1955 and 1999).

Constructivists analyze internal structures through identities and foreign policy, however, could not develop rational approaches like neorealists at the point of systemic analysis of international relations. They further argue that national identities determine national interests, national security and foreign policy strategies, on the other hand, norms and ideas can shape this identity construction. One of the leading constructivists, Alexander E. Wendt argues that individuals shape social identity and society shapes individual identities. That is, there is a mutual interaction process, not one-sided. According to Wendt, contrary to what realists claim, material capacities do not have the power to explain

everything (Wendt, *Collective Identity Formation and the International State* 1994).

Alexander E. Wendt increased the interest in constructivism theory. Alexander Wendt's understanding of constructivism is based on two principles: 1) the structures of human society are determined primarily by common ideas rather than material forces; 2) the identities are constructed by their common interests rather given by nature (Wendt, *Social Theory of International Politics* 2012). In Wendt's constructivist approach, identity creates the social structure and organizes the interests of states.

The constructivist approach shows the social construction of national identity in Armenia in post-soviet era which was based on social antagonism. Discursive practices are important in the construction of identity which try to fix the meanings. Change in meanings enable the differentiation between outside and inside of people. Constructivist approach explains the impact of national identity on nation-state's explication of the self and other. (Barth 2003) Thus, the research will use discursive concept in constructivist approach in order to analyze the discursive changes in national identity construction in Armenia and how these shifts reshaped Turkish otherness.

Secondly, constructivist approach will also try to show the Diaspora's role in discursive construction of national identity and direct influence to the foreign policy of R. Kocharian. By discussing the influence of diasporas to foreign policy from constructivist approach, Aharon Barth argues the importance of diasporas in national identity construction by penetrating to the nation from inside and to the state outside. Therefore, the research will also analyse the influence of Diaspora in Armenia's identity construction and foreign policy making from the perspective of constructivist approach (Barth 2003).

We can also see constructivism in foreign policy decision-making. The paper will follow the establishment of victimized identity discourse which foreign policy had to follow from constructivist approach. Constructivism considers states as social actors. Therefore, it declares that to understand the foreign policy

of a state, we should focus on the way how interests of identity have been formed. (Barth 2003)

Historical background in Turkish Otherness

J. Derrida in his essay *“Writing and Difference”* argues that all identities have its other of the self. Identity can be defined together with the notion of belongingness to community. In the process of construction an identity, there is an important role of negation of the other (Derrida 1978). Moreover, social construction of an identity depends on space and time. The main historical perspective in identity construction has associated firstly with religion, then modernization process which started from French revolution (Ünal 2013).

If we apply the mentioned theoretical aspects to the Armenian nation-building process, we can see that the enmity against Turks was crucial in nation-building process within historical framework. Starting from 16th century, being isolated by two Islamic and Turkic Empires (Ottoman and Safavi) persuaded Armenians to preserve their religion from external powers. Furthermore, there was strong crusader mentality which was still alive in the imagination of people. (Akbulut 2014) After the modernization process of nation construction, Armenian nation-building was constructed on the hatred to Turks at the end of 19th century. So, even before the modernization process there was strong Othering of Turks due to religion. There were strong historical myths and events which caused this Othering.

First and foremost, stable myths caused strong antagonism. The myths started to be a crucial part of nation-building after the second half of 19th century. Movses Khorenatsi and his book- *History of Armenia*- caused main mythology about Armenian ancient history. As a writer from late antiquity, he claimed that Armenians were the first nation who accepted Christianity as a state religion (Tarzian 1992). Then he follows that the roots of Armenians come from Noah. The mythology about Ararat Mountain (national symbol of Armenians) shows this mountain as a destination of Noah’s Ark. (Boumoutian 2006) Another myth is the project about Great Armenia which directly targeted Ottoman

Empire. According to this myth, as the first comers to Caucasus and Eastern Anatolia, all historical “territories” of Armenians should be reunified under Great Armenia. The project constituted eastern Anatolian territories (Kars, Ardahan- Western Armenia) from Ottoman Empire, Russian Armenia (Eastern Armenia), landlocked territory of Azerbaijan- Nakhichevan and Karabakh, and Javakheti region from Georgia. The previous myth about Ararat Mountain was also related to the project of Great Armenia. Ararat is located in Anatolia and had crucial importance that Armenians wanted to include this territory to their future independent country. During nation-building process these myths have been accepted as truth as a part of discursive construction. It seemed impossible to regain historical lands and sovereignty from Ottoman Empire. Therefore, Turks became the principal obstacle to implement the project and prove the myths’ truth (Barseghyan, *Changing Turkish Other in Post-Soviet Armenian Discourse on National Identity* 2007).

Ottoman Empire annexed Armenia in 1514. Starting from the period of Mohammed Conqueror, non-Muslims were organized into communities (Millets) on the base of their religion. Under this rule Armenians were also allowed to follow their religious affairs. However, the rule of Millet caused a sharp segregation between inferior minorities and Turks.

The existence of sacred Armenian organizations also made a trouble for the Sultan. He believed that these organizations aim to create independent Armenia and overthrow him with the help of Great Powers. Some organizations (Hunchak was formed in 1887 and Dashnak Party in 1890) were created with the aim of organizing local self-government and revolutionary troops. These organizations have played a major role in nation-building process and ignited the enmity against Turks in this process. Moreover, Mangigian Tarzian argues that attainment of autonomy by Bulgaria, Serbia, Greece and Romania until 1894 caused first large massacres of Armenians in 1894-96. This was the last attempts to save the remains of stumbling Empire. These massacres caused a great support of people to the mentioned nationalistic organizations (Tarzian 1992).

After the revolution in 1908, Young Turks dethroned the Sultan and created constitutional monarchy. The new government declared that one of their main aims is to give each religion and each nationality its freedom. However, the promise of cultural liberty to all nationalities was short-lived. Young Turks have been embraced with nationalism. Hence, they started the movement of Pan-Turkism and assimilation of minorities. After the separation of Balkans, Turks became the most significant and homogenous ethnic group in the empire. This was another reason that assimilation process was accelerated for the remaining minorities, namely Armenians. The discourse of Turkification sharpened antagonism and improved Armenian self-identification. The culmination of the antagonism was the insurrections of Armenians and massacres of 1909 in Adana (Ternon 1990).

After the pressures of Armenian parties (Hunchak and Dashnaksutyun which were settled in Geneva and financed by Great Powers), Young Turks accepted to negotiate Armenian reforms. In 1914, they accepted to allow local administrative autonomy of Armenian provinces under the supervision of two foreign inspectors. However, directly after negotiations, Turkey's joining to World War I, made unsolved the reform of Armenian autonomy (Tarzian 1992).

The tension in Eastern Anatolia increased among Kurds, Turks and Armenians when the "Sick man of Europe" started to fail to deal with minorities. The revolutionary parties of Armenians also hardened the situation by encouraging Armenian villagers refuse to pay customary taxes. Turkish administration gave the control to Kurds to collect taxes and Kurds organized several massacres of Armenians through 19th century. The chaos between Muslims and Armenians in the region then peaked with Enver Pasha's Pan-Turkic state plans in 1915. As one of the leaders of Young Turk Revolution and main military officer in Balkan Wars, World War I and war in Caucasus against Russia, he decided to establish Pan-Turkic state stretching into Caucasus and Central Asia. Armenians were the crucial obstacle in this plan, therefore their elimination from Eastern Anatolia became a clear problem (Suny 1983).

When the tension peaked in Eastern Anatolia during the WWI, Armenians accepted the tension as historical opportunity for liberation. It wasn't the first case for Armenians that the war between Turks and Russians has been assumed as both opportunity and danger. When the war started in Caucasus, Armenians in Anatolia chose to be alongside with the Russians with provocation of revolutionary parties. Even before this, Armenian Catholicos asked tsar to take on the protection of Armenians in Turkey (Miller 1999).

The Sarikamish Battle started in December 1914 between Russians and Turks. Before the battle there were remarkable victories of Ottoman troops, however unpredictable uprising of Armenians just before the war, caused the victory of Russia. Because of this failure, Anvar Pasha lost three-quarters of his army. After the declaration Russian Foreign Minister Sazonov's plan to the State Duma about complete liberation of Armenians from Ottoman Empire, released the cooperation between Armenians and Russians (Suny 1983). As a result, Ottoman administration accepted the law of exile into the Syrian desert on 27 May 1915 (Canyurt 2016). According to Suny, at least 600.000 to 1.500.000 Armenians were exiled. He further argues that forced migration was a last solution to "Armenia Problem" and Turks' final attempt to save the Empire (Suny 1983, 36).

The mythologies and massacres have already ignited Turkish Otherness and caused to begin nation-building. However, Armenian genocide claim had a traumatic effect in people's mind which sharpened the image of Turk as an enemy. This image made Armenians to secure themselves in order to continue their existence. The bulk of sensitivity about survival accelerated the process of nation-building which Turkish hatred was the center of this process.

Discourse of victimization in Armenian Foreign Policy

Turkey considered the conclusion of "Armenian Problem" in its eastern border after Kars Treaty in 1921. Kars treaty has been signed between Turkey and three Transcaucasian Republics about mutual recognition. Especially in the early years of the Republic,

Turkey considered that Armenian problem was solved due to the Treaty of Friendship with the Soviet Union (Lachiner 2003). Between 1923 and 1950s Armenian propaganda continued but it was very passive. However, after Turkey's acceptance to NATO, Russians increased pressure on Turkey by denying to renew the Treaty of Friendship and Neutrality. When Turkey allied with Western powers and joined NATO in 1955, USSR tolerated Armenian nationalism which has been centered against Turks (Canyurt 2016).

Turkish Otherness continued until the fall of communism and was the basis of Armenian nationhood. However, after emergence of independent country, the questions about political and economic relations with Turkey emerged. During the first president- Ter-Petrosian's presidential years (1991-1998), the new discursive shift happened in Turkish Otherness. During his seven-year presidential period, he tried to construct a new national identity which had to be solely based on civic elements of identity construction. He started to pursue the interests of the new independent country and tried to create good political and economic relations with Turkey. Considering the isolation between Azerbaijan and Turkey and Karabagh war, he was interested in improving economy of Armenia and security in the region (Astourian 2001). To create good economic relations with Turkey also depended on the attitude of the nation. That's why he decided to reconstruct national identity on the base of civic elements by excluding claim of Armenian Genocide and other previous Othering projects from political agenda. The attempt to create imagination of independent statehood clashed with another strong and ethnic discourse of Armenian Genocide claim. As the claim was the main ethnic element in nation-building and memories were fresh, it wasn't an easy task. This resulted with resign of Ter-Petrosian in favor of Robert Kocharian (Barseghyan, *Rethinking Nationhood: Post-Independence Discourse on National Identity in Armenia* 2003).

With velvet coup in February 1998, the first post-communist elite was replaced with new elite. The new president returned to the old concept of national identity construction which was based

on Turkish otherness. The elimination of discursive antagonism stopped and genocide was added to new discourse. The new elite tried to construct new national identity by merging both primordial and civic elements. The continuation of Armenian Genocide claim was the main ethnic element in new social construction. Genocide claim was also included to the foreign policy as a main representation. Besides, the Genocide claim, Karabakh war has also been a crucial part of foreign policy representation. The main aim to include primordial (claim of Armenian Genocide) and civic elements (Karabagh war and Genocide's representation in foreign policy) to the imagination of people was to produce victimization discourse. Victimization discourse aimed to continue the discourse of Turk as an enemy in people's imagination and include otherness to foreign policy as well. The discursive construction of victimized Armenian identity due to Genocide by Turks and its representation in foreign policy was the essence of victimization discourse.

The role of Diaspora in Discursive Shift

Through the last century, the preservation of national identity has been the major concern of Diaspora. It aimed to acquire international recognition of Genocide, and independence of Soviet Armenia. Particularly during 1980s, lobbying activities of Diaspora grew in order to get international recognition of Genocide. After adopting a resolution about Genocide by European Parliament, their initiatives significantly increased. When Armenia became an independent country, Diaspora's agenda enlarged with focusing to create one national Armenian identity including all Armenians all over the world (Markarov 2016).

When the Diaspora was organized, it was mainly based on the belief of mythologies and the dream about returning historic homeland. After the second generation of Diaspora (starting from 1960s), the discourse of homeland decreased. Instead, it started to focus on united nation with emphasizing of victimization due to Genocide. Considering Armenians' different language constructions and belonging to different sects of Christianity and using different alphabet, Genocide was more appropriate for the

discourse of homogenous nation. Thus, Diaspora's main aim was the construction of united (with all Armenian identities in the world) national identity in newly independent Armenia by rejecting the role of a state in this identity construction process. Diaspora was supporting the social construction of national identity only on the basis of ethnic elements - Genocide- which focused on social antagonism (Barseghyan, *Rethinking Nationhood: Post-Independence Discourse on National Identity in Armenia* 2003).

The first post-communist elite tried to eliminate primordial elements from identity construction and create smooth economic and political relations with Turkey. They also aimed to limit Diaspora's involvement in Armenia's foreign and domestic policies. These steps were not supported by political parties and increased the tension significantly between new government and Diaspora. The decision of Ter-Petrosian going to compromise over Karabakh conflict was the last step which ceased Diaspora's support. After losing its support, the former government had to resign.

Ter-Petrosian's successor – Robert Kocharian allowed Diaspora's ideological intervention. He reconstructed national identity and satisfied Diaspora by adding key primordial elements (Genocide and mythologies) to the discourse of victimization. Diaspora required development of Armenian nation through both Diaspora and independent Armenia. Reconstruction of new discourse of victimization required the representation of ethnic elements, i.e., Genocide in foreign policy. We can see the strength of Diaspora in all areas of foreign and domestic policies. For example, when Turkish-Armenian Reconciliation Committee was set up in 2001, Diaspora was against the commission by declaring that it can endanger Diaspora's lobbying activities, as Markarov mentions (Markarov 2016).

Construction of victimization discourse in foreign policy: Turkey as the Other

The construction of victimization discourse in foreign policy aimed to merge nation (in the name of Diaspora) and state into

one project which should re-target Turkish Otherness. To follow this aim R. Kocharian started to show Turks as historic enemies of Armenians not only in domestic policies, but also in different conferences and meetings.

When Kocharian came into power, a harmonious operation occurred with the diaspora and the number of countries that accepted the genocide allegations increased with the efforts of the diaspora. After Kocharian's reelection as head of state in 2001, genocide has been turned into a state policy. He chose to eliminate international community's criticism due to Karabakh war by disposing Genocide (Lachiner 2003). During several meetings in parliament, Kocharian called Turkey's eastern provinces as "Western Armenia" which caused the closing of border by Turkey. After France's recognition of Armenian Genocide in 2006, Armenian Parliament has passed a law that will punish those who refuse, support or justify the Armenian genocide with 4-years imprisonment. Another major element of Turkish otherness was that starting from Kocharian's presidential period, "Armenian Genocide" as expression was included to even draft budget of the country (Lachiner 2003).

According to Caykiran, Kocharian built foreign policy on two basic principles. Firstly, rights and interests must be seized and protected within rigidity in foreign policy. According to this, the policy of reconciliation (with Turkey) during the first president should be abandoned and followed by active and thrusting policy. The second principle was called as "complementarity policy" which aimed to engage with regional and great powers (Caykiran 2011). Through this policy Kocharian followed the construction of victimization discourse in several political meetings and platforms.

Firstly, we can see the discursive construction in Diaspora conferences. Robert Kocharian decided to establish good relations with Armenians abroad and therefore, organized showy conferences with special attention. Conferences (in 1999 and 2002) emphasized vital importance of three elements for homogenous identity - common language, the so-called genocide and the Karabakh conflict. It is reflected in the reports as the most striking decisions that the recognition of the genocide will be given

priority and the genocide allegations in the Turkish-Armenian relations will not be abandoned. (Armenia Diaspora Relations: 20 years since Independence 2010) Diaspora conferences are also important to analyze due to considering Diaspora's ethnic requirements in new discourse:

"Armenia should be a holy motherland for all Armenians, future - their future. We have to realize that a nation, the understanding the value of its combined force, can never be defeated." (Kocharian 1999) (Barseghyan, Rethinking Nationhood: Post-Independence Discourse on National Identity in Armenia 2003).

Another example for discursive construction of victimization in foreign policy is the attitude towards Turkish-Armenian Reconciliation Commission. It was considered as an important step in terms of bilateral relations and aimed to improve relations between the two communities, including the diaspora. On 9 July 2001 the Commission was created and consisted of four Armenians and six Turkish representatives. Through the reports Karabakh and the so-called Armenian genocide claim issues would not be raised. However, according to the Armenian National Committee of America, Reconciliation Commission was organized to serve the American interests, not Armenians. After disappearing Diaspora's support for Reconciliation Commission, Kocharian announced in 2001 that they didn't support the commission by publishing a joint statement with ten Armenian parties together. Kocharian argued that relations should be discussed at the state level and Armenia can't go any compromise for its historical enemy in Genocide issue (Yapıcı 2013).

The conflict of Nagorno-Karabakh has been the peak to place Turkish otherness in the new discourse. The demands to include Nagorno-Karabakh to Armenia are based on the past. Astourian stresses in his article that on the 50th anniversary of the 1915 event, Armenians in 1965 raised their claims on Nagorno-Karabakh. In 1987, Armenians sent the petition to Gorbachev with 75 thousand signatures via Karabakh Committee, requiring the inclusion of Karabakh to Armenia. The first clashes in the region began in 1988. In 1994, Bishkek Protocol was signed between

representatives of Azerbaijan, Karabakh Armenians and Armenia (Astourian 2001). Turkey has always been blamed for the support to Azerbaijan in this conflict and this stance of Turkey has also been one of the major reasons for othering in foreign policy. For example, Recep Tayyip Erdoğan in his visit to San Francisco in 2005 stated that Armenia should leave the occupied territories in Nagorno-Karabakh and give them back to Azerbaijan (Poghosyan 2005). All these kinds of statements were considered as geographical segregation again by Turks in Kocharian's government.

Another tension happened in NATO Summit in 2004. Armenian president- Kocharian was invited to the Summit by Erdoğan. However, Kocharian refused to participate in the summit which was held in Istanbul. On the eve of the summit Armenian president declared that Armenia can develop without Turkey. In his speech he further mentioned that they can establish diplomatic relations without prerequisites and also blamed Turkey for supporting deadlock. Following this, Foreign Ministry's spokesman did not neglect to mention that Armenia hasn't changed its policy on the issue of genocide and gave priority to international recognition of the genocide allegations.

In 2005, Erdoğan proposed a Commission for Investigation of 1915 Events. Research Commission should be organized with the participation of historians and other experts from both countries to investigate the facts about the events of 1915. However, Kocharian didn't respond positively for the proposal (Caykiran 2011). In his speech about refusal, he claimed that Yerevan administration will always work for recognition of the alleged genocide, but they never put forward territorial claims from Turkey. Referring to the Karabakh conflict, the head of state stated that concessions for the solution were inevitable, but that they depend on various factors. He showed his position by claiming "we are strong and therefore; we should get more" (NTV 2005).

During ten-year presidential period, Robert Kcharian has always blamed Turkey for Genocide, occupation of their territories and their support for Karabakh. His administration refused any initiatives from Turkey for normalizing relations. The othering of

Turkey in international arena increased with claims about recognition of Genocide. The impact of Diaspora in the implementation of victimization discourse and inclusion of Genocide as a main primordial element to the discourse hugely impacted on Kocharian's foreign policy formulation against Turkey.

Conclusion

Through the discursive shifts in Armenia after the fall of communism, the image of Turks in national imagination has been changed. Victimization discourse starting from Robert Kocharian's presidential period, was a successful initiative to suit the social imagination in foreign policy decision-making.

As Armenian nation-building was based on anti-Turkish primordial elements (mythology, Great Armenia project and Genocide), the first elite tried to substitute ethnic elements with civic ones. Considering the influence of Diaspora, there occurred a new need for construction of national identity. Following constructivist approach, states consider significantly identity issues in its politics, as identities determine the interests of the states (Wendt, *Collective Identity Formation and the International State* 1994). So, the second elite decided to construct homogenous Armenian identity by satisfying the interests of Diaspora and provide its representation in foreign policy through new discourse. The only way for the construction of new discourse was to set national imagination with Turkish hatred. All Armenians could get together by the resurgence of the discourse of Genocide. After the independence in 1991, the new discourse of social construction of national identity should also include civic elements. The representation of Genocide in foreign policy was added as a civic element of new discourse- victimization.

Analyzing discursive shifts in national identity construction, research tries to examine changes in Turkish otherness. Othering in foreign policy was the new form of Turkish otherness after independence. Primordial elements have always played a crucial role in national identity formation, however the main civic element

– Genocide’s representation in foreign policy was added to othering.

The failures of several initiatives in order to normalize relations between two countries have been studied. Being out of the important energy routes and economic initiatives in the region have already been harmful for the country. However, considering the security problems in region and Armenia’s economic situation, the discourse of othering and victimization should be abandoned there. At least, the civic element – representation of Genocide in foreign policy should be transformed into the project of past and changed with discourse of normalizing relations.

Bibliography

Akbulut, İlhan. 2014. *Armenians in Turkish History*. Ankara: Ankara University. Journal SBF.

Alp, İlker. 2009. «The Historical Invalidity of of the Armenian Claims .» *Trakya University Journal of Social Sciences* 1-30.

2010. *Armenia Diaspora Relations: 20 years since Independence*. Policy Forum Armenia. doi:<https://www.pf-armenia.org/sites/default/files/documents/files/PFA%20Diaspora%20Report.pdf>.

Astourian, Stephan H. 2001. *From Ter-Petrosian to Kocharian: Leadership Change in Armenia*. Berkeley: University of California.

Barseghyan, Kristine. 2007. «Changing Turkish Other in Post-Soviet Armenian Discourse on National Identity.» (Polish Sociological Association) 283-298. doi:<https://www.jstor.org/stable/41275020>.

—. 2003. *Rethinking Nationhood: Post-Independence Discourse on National Identity in Armenia*. Polish Sociological Association. doi:<https://www.jstor.org/stable/41274871>.

Barth, Yossi Shain & Aharon. 2003. *Diasporas and International Relations Theory*. Cambridge University Press. doi:<https://www.jstor.org/stable/3594834>.

Boumoutian, George A. 2006. *A Concise History of the Armenian People. (From Ancient Times to the Present)*. Costa Mesa California: Mazda Publishers.

Canyurt, Dilek. 2016. *Armenian Foreign Policy and Constructivism: The Case of Turkey*. Pamukkale University. Social Sciences Institute Journal.

Çaykiran, Selçuk Ural & Güzin. 2011. *Armenian Foreign Policy in The Ruling Period Robert Koçaryan*. Journal of the Institute of Social Sciences.

Derrida, Jacques. 1978. *Writing and Difference*. Chicago: University of Chicago.

Foucault, Michel. 1954. *Lives of Infamous Men, in Power: Essential Works of Foucault*. Редактор James Faubion. Т. III. New York: The New Press.

Hopf, Ted. 1955 and 1999. «Social Construction of International Politics: Identities and Foreign Policies.» *Slavic Review*. Дата обращения: January 2003 г. doi:<http://dx.doi.org/10.2307/3650193>.

Lachiner, Sedat. 2003. *Armenian Claims and Terrorism*. Ankara: Ankara University Press.

Markarov, Kornely Kakachia & Alexander. 2016. *Values and Identity as Sources of Foreign Policy in Armenia and Georgia*. Tbilisi: Academic Swiss Caucasus Net.

Miller, Donald E. Miller & Lorna Touryan. 1999. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

Newspaper, Azg. 2004. «Why Kocharian Refused to Participate in Summit.» *Azg Newspaper* 119: 12-45. doi:[Http://Www.Azg.Am/Am/2004062902](http://www.Azg.Am/Am/2004062902).

NTV. 2005. «Kocharian: We don't have territorial claim.» [Http://Arsiv.Ntvmsnbc.Com/News/318446.Asp#Body](http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/318446.asp#body).

Poghosyan, Ruzan. 2005. «Turkey's Prime Minister stated that Recognition of the Armenian Genocide is a Secondary Problem.» *Azg Newspaper* 129.

Suny, Ronald Grigor. 1983. *Armenia in the Twentieth Century*. Chico, California: Scholars Press.

Tarzian, Mary Mangigian. 1992. *The Armenian Minority Problem (1914-1934)*. Atlanta, Georgia: University of Pennsylvania.

Ternon, Yves. 1990. *The Armenians: History of a Genocide*. New York: Caravan Books.

Ünal, Hüsamettin İnaç & Feyzullah. 2013. *The Construction of National Identity in Modern Times: Theoretical Perspective*. International Journal of Humanities and Social Science.

Wendt, Alexander. 1994. *Collective Identity Formation and the International State*. The American Political Science Review,.

—. 2012. «Social Theory of International Politics.» doi:<https://doi.org/10.1017/CBO9780511612183>.

Yapıcı, Utku. 2013. *Track-Two Diplomacy in Turkish Foreign Policy: The Turkish-Armenian Reconciliation Commission Example*. Ankara: The Turkish Yearbook of International Relations.

Alexander Bekovich – Cherkassky: Beginning of Russia’s Imperialistic Expansion in Central Asia

Samantha Rogers*

Abstract

This article attempts to identify the true reasons, outcomes, and outstanding legacy of Alexander Bekovich-Cherkassky. A Circassian aristocrat, a Muslim converted to Christianity, who would travel searching for a mythical river of gold in the name of Russia; this historical character’s life and ultimate death is investigated. The importance of his journey from Russia to Khiva will underline the substantial effect Russian imperialism had on central Asia. One of the first expeditions enforced by a Russian ruler, Peter the Great, Bekovich-Cherkassky’s story sheds light on the Circassian-Russian relations and provides a wealth of information about the institution of amanat or exchanging the children from aristocratic families for the purpose of forming political alliance. Finally, this article argues that by inspiring other explorers and travelers to the region, Bekovich-Cherkassky’s journey impacted the future of Russia’s exploration. The extremely limited information surrounding both Alexander and the journey are compiled with evidence here that his expedition held more weight than history has been able to testify.

Keywords: Russian History, Russian Imperialism, Circassian Relations, Alexander Bekovich-Cherkassky, Amanat

Özet

Bu makale, Aleksandr Bekoviç-Çerkasski’nin keşif gezisinin gerçek nedenlerini, sonuçlarını ve seçkin mirasını tanımlamaya çalışmaktadır. Bir Çerkes aristokrat, Hristiyan olan bir Müslüman, altın nehir mitinin peşinde Rusya adına seyahatlere çıkan bu tarihi karakterin yaşamı ve ölümü

---

* Samantha Rogers, PhD Student, University of Maryland. E-mail: srogers3@umbc.edu

(Received: 15.04.2021; Accepted: 01.06.2022)

incelenmektedir. Çalışmada Rusya'dan Hiva'ya yolculuğunun önemi, Rus emperyalizminin Orta Asya üzerindeki etkisi ele alınmaktadır. Rus çarı Büyük Petro'nun talimatıyla Bekoviç-Çerkasski'nin gerçekleştirdiği ilk keşif gezisinin öyküsü, o dönemlerdeki Çerkes-Rus ilişkilerine ışık tutarken, amanatlık kurumu (politik işbirliği için soylu ailelerden çocukların değiştirilmesi) hakkında da zengin bilgi sunmaktadır. Sonuç itibarıyla, bu makale Bekoviç-Çerkasski'nin yolculuğunun daha sonraki keşif ve gezginlerin bölgeye ilgisine ilham vererek, Rusya'nın keşiflerinin geleceğini de etkilediğini savunmaktadır. Aleksandr ve yolculuğuyla ilgili son deede sınırlı bilgiler, keşif gezisinin tarihin tanıklık ettiğinden daha fazla ağırlığa sahip olduğunu gösteren kanıtlar olarak derlenmiştir.

Anahtar kelimeler: Rus Tarihi, Rus Emperyalizmi, Çerkes İlişkileri, Aleksandr Bekoviç-Çerkasski, Amanat

Russia's first expansive expedition was not led by a native Russian man. It was led by a Circassian aristocrat originally from the Princedom of Kabarda, a Muslim converted to Christianity, who would travel over 800 miles in the name of Russia to search for a mythical river of gold. His journey was filled with hardships such as religious betrayal, personal loss, and devastating deaths. He carried on his shoulders the first expansion of the Russian Empire that could place Russia on the map as a global power. To fail would mean a devastating impact on his heritage, his legacy, and ultimately bring an end to his life. This came to be when he and his troops were brutally murdered at the end of their journey. Yet, while the story of this man's failure would be hidden from Russian history, it cannot be forgotten the impact this man had regardless of his loss. This man was Alexander Bekovich-Cherkassky.

Though Russia has re-written their history many times in attempts to cover these failures, and erase contributions to Russia by non-native Russian men, it must be taken into consideration Bekovich-Cherkassky's significant impact on Russian history. His

influence in vastly expanding Russian territory, his role in the development of Circassian-Russian relations, his work toward the construction of new frontier forts, have all been overlooked in the historiography. Moreover, a study of Bekovich-Cherkasskii provides a lens on nation building, comparative empire, and identities in multiethnic empires. To examine these aspects of Bekovich-Cherkasskii’s effects on both Russian and world history, we will closely explore his origins, the background for his massive expedition into central Asia, the journey itself, the outcome of the horrific battle that would end the trip, and the numerous important legacies it left behind in his stead.

Before examining Bekovich-Cherkassky (hitherto referenced as Alexander) in depth, what is important to understand is that some Soviet and post-Soviet research about the history of Russian colonization is ideologically biased and reflects imperial nostalgia marked by Orientalism and such Russian imperial myths as the empire’s benevolence and peaceful acquisition of new territories. While certain contemporary resources are difficult to locate, two particularly wealthy sources, such as Wanner and Abdukarimovich which will be heavily referenced later, have provided some information regarding Alexander that aids to a more centrally Asian perspective, rather than solely outdated monarchist and pro-imperial texts. Still, based on limited, biased information, official imperial interpretations are pushed on scholars attempting to analyze the life of our main figure. It is also after Peter the Great that we see a blatant exclusion of notable people of Circassian origin to avoid the undermining of the Russian Empire. We do, however, have particular evidence surrounding Alexander’s birth and life as a Circassian Muslim that can better include his allegiances and double consciousness. With many insights into his background, we can also examine how his ethnicity, religion, and racial beginnings not only aid Russian history, but gives the opportunity for the history of his people to also be shared. While

Alexander's case does not include attention and resource material such as those decolonial cases like Guaman Poma de Ayala, first-hand accounts written by him still give insightful information regarding life in the amanat system and under the Russian Empire as a whole.

There are two notable Cherkasskys named in heavily utilized sources from Russian, Turkish, and Arabic sources who were responsible for the charting of new territories for the Russian Empire along with launching one of the most impressive royal families in history – the Romanoffs. One, Prince Boris Cherkassky established and embedded the Romanoff dynasty into Russian society through marriage, princely titles, and familial treaties. This sparked the first of the favorable mentions found in resources on Alexander's family. Many of these sources additionally emphasize the major actions taken in expanding the Russian sphere by Prince Boris's distant relative, Prince Alexander Bekovich-Cherkassky, the central figure of our research. Unfolding during the battle against the Swedish Empire in 18th century, gradually Prince Alexander's journey resulted in a massive trail-blazing adventure that would lay the groundwork for numerous governments' sanction of Russian explorers in the following centuries. While Alexander's journey would end in the unsuccessful acquisition of Khiva and the death of his men, the footing obtained for the country set Russia ahead as a multi-continental world power. Unfortunately, information is limited due to loss of data – most likely due to his ultimate failure leading to the mass erasure of his presence, translation errors, and more – yet the crucial element of his legacy, the primary research question for this essay, is the truly unmeasurable significance to Russian heritage.

The more central narrative for our research is Alexander's excursion to Khiva, a quest given to him by Tsar Peter I, the goal of which was to acquire the city as well as a very important river. Peter was very much interested in the trade relations that came

with both the Caucasus region as well as what he hoped to gain from Khiva. However, he also hoped that open trade with these areas would also allow him to be the first to openly expand the empire and succeed in achieving his imperialistic goals. Circassian bibliographies and library collections speak to this dual idea of trade and imperialistic endeavors:

At its zenith, Kabarda was so dominant that all powers with vested interests in the area, namely Moscow and the Ottoman Port, sought to court and bestow honours upon its princes in order to further their interests. This culminated in the betrothal of Tsar Ivan IV (1530-1584), nicknamed the Terrible, to Prince Temriuk Idarov’s (Yidar Teimriqwe) daughter, Gwascheney (Gwaschene, in some sources; later baptized Princess Maria), in 1561 AD. This marriage of alliance served to cement the so-called ‘Union’ between Russia and Kabarda...In this period, the Cherkasskys, Kabardian princes in the Russian court, as an aristocratic family formed whose descendants played a significant role in the Russian military and politics (Jaimoukha 190).

This duality from a Circassian perspective shows just a fraction of what it meant to merge Russian and Caucasus endeavors into a global ideology of religious alliances for empire expansion. Before examining the voyage to Central Asia and its impact on Russian and Asian history, we must first explore the system through which Alexander came, and its importance to our knowledge of him and Russian politics at the time.

The Caucasus and the Amanat System

Alexander, formally known as the Prince of Kabarda, was born a Circassian Muslim named Devlet Girey Mirza. His name was changed when he was converted to Christianity and joined the Russian service as an amanat in 1713. His last name Cherkassky in Russian was chosen for him to show his ethnic origin and Bekovich refers to “bek” (in Tatar language) meaning prince to emphasize

his aristocratic origin (Lobanov-Rostovsky 74). The amanat program, established in the late 17th and early 18th century, served the practical purpose of exchanging persons between princely or noble families to ensure an alliance between two states. This was a standard practice between Russia and the non-Christian peoples at the Russian frontier, and while education practices also occurred, schooling aspects developed later and were secondary to the larger purpose of securing alliances and treaties. The relationship between Russia and the Caucasus region sprang from the Kabardians, a large principdom ruled by a Great Prince of Kabarda, located between the Black and Caspian Sea, and who had resources Russia desperately needed such as ore (Nogmov 42). In turn, Russia set up an amanat position for cooperation, a program that would allow promising Muslim boys to stay with Russian nobles for a chance at higher education, royal training, princely titles, and primarily to secure alliances between both parties. Circassians made up a large percentage of the non-Russian elite, especially those in the amanat program who went on to become princes from the ranks of boyars (an old aristocratic Russian term used to denote a rank). This term extended to anyone involved in the royal families – Russians and Circassian amanats included.

These amanats, like Alexander, were forced into many of the lifestyle changes that came with becoming a Russian citizen. Transitioning from Muslim to Christianity, changing your name, and taking on a new culture were all mandatory factors of becoming an amanat. However, Peter the Great was much more lenient with the program than future rulers, and it is said that even though religious conversion was necessary, he allowed them to continue practicing their birth religions in private. This plays later into Alexander's story as he will later use his Muslim heritage and Kabardian blood to attempt an alliance with Khiva. His original traditions and customs were not lost upon conversion to Russian norms, and while he used his new name in correspondences to

show his allegiance, he did not stray from his language, religion, customs, and lineage, and would even use them later to his political advantage.

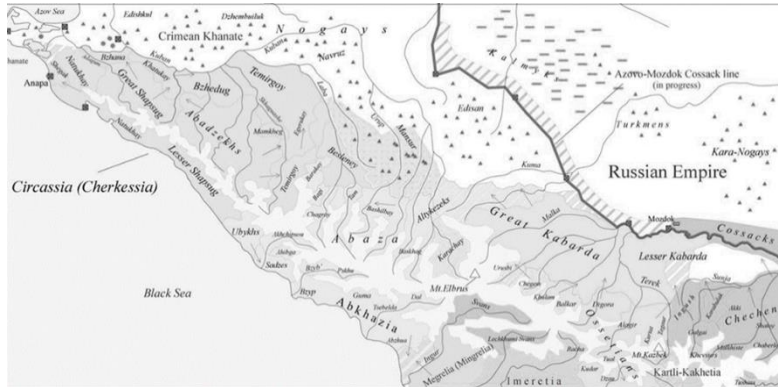
Understanding this amanat program is important to our study of Alexander, as it outlines a new era of loyalty and alliances in Russian history. We will examine this theme more in-depth later, but an essential factor to the ideology of the amanat program is that we are switching into a new era of Russian history, one in which nationalism is beginning to emerge. Before, we would see groups of people pledging allegiance to new powers either through force and colonization, shared religion and common beliefs and practices, or location in a geographical and tribal sense. In the early eighteenth century however, Russia was moving from a single Christian domain into an expanding multiethnic empire. It is crucial to remind ourselves of this, as we will return to it later. For now, we will examine the Circassians. The region in which they resided is still in existence today, though historically it made up a larger territory ranging from the northern Caucasus to Kabarda. In the figure below, we can see the outline for what was considered “Circassia” in the 16th-18th centuries.¹ Shaded in dark gray, it becomes evident that vast numbers of smaller regions and groups identified themselves not only by their specific name, religion, or grouping but also as part of a larger being rooted in Circassia. We can also see the closeness, geographically, to the lines of the Russian Empire. This re-enforces the idea of the simplicity of the amanat program; sending young men to Russia did not mean sending them across the globe, but rather to a close, and more well-known, vicinity. It also embraces the idea that Russia needed to tie these groups to the center of power: the princes, which were involved in Russian politics of court. We can also see more clearly

---

¹ “North-West-Caucasus-Language.Jpg (1564×952)” n.d.)

Great Kabarda, the homeland of Alexander and one of the largest locations for boyars to be enlisted into the amanat program.

This is where we find Alexander, still known by his birth name Devlet. Devlet came from a long and confusing line of

North West Caucasus

Cherkasskii's, whose Circassian origin can be linked to the Romanov family from a distant relative: Prince Boris Cherkasskii. The lineage remains confusing to historians, as the name Cherkassky (Cherkasskii, Tcherkassky, Tcherkasskii) was a common household name relating to anyone from the Circassian region and is found in sources to reference numerous unrelated families and princely heritages. Nevertheless, the Cherkassky family can be linked to a history of powerful Kabardian households throughout the Caucasus history. In the second half of the sixteenth century, however, as the Russian presence in the North Caucasus increased, Kabarda's ruling princes' authority over the Cherkasskii family weakened. This included Devlet and his brothers (Bushkovitch 9-29).

One of the "only new Circassian prince[s] to come to Moscow" (Bushkovitch), Devlet's lineage is acknowledged as murky. Supposedly, he came to "Moscow on the invitation of Princess A.V.

Cherkasskaia, widow of Prince Petr El’ murzich” (Bushkovitch). However, we do know a bit of specific information linked explicitly to his immediate family. We know that Devlet had two brothers, one older, known as the “greater prince of Kabardia” named Tatar khan Bekmurzin. He also had a younger brother who would replace Devlet as amanat after his death, Elmurza Bekmurzin. Their surname, “murzin”, relates back to numerous European and Asian tribes who were part of a pro-Russian, pro-European group of youths named Bekmurzin. These similar groups would also be the beginning of the more nationalistic approach to state-building, though nationalism would not be officially established until the 19th century. This pro-Russian, pro-European youth is important to our understanding of Alexander’s background. In this period of history (based around the time of his birth in the mid-17th century), the identity of large groups was understood not yet by their ethnic nationality, but through their religious nationality. Their allegiance fell with those in their religious communities, who also happened to tie to them geographically. Before we examine Alexander’s move to Russia, and the basis it lays on, a crucial factor to witness here is that, seemingly for the first time in Russian history, we see two distinct religious identities (the Muslim Circassians and the Orthodox Christian Russians) putting aside their religious differences and coming together to unite under the umbrella of political power. This was a huge theme and major feature in contemporary multi-ethnic empires and their establishment.

We will discuss the idea of nationalism and the idea of creating a larger, multiethnic empire towards the end of the paper when we discuss Alexander’s lineage. For now, though, what is involved here is the path Devlet took in becoming Alexander, and his family lineage. Devlet, as we know him, came from a noble line of Kabardian princes named the Dzhambulatovs. After spending his childhood in the Muslim Caucasus, Devlet traveled to Russia as an amanat, where sources state he became a prominent statesman

under Peter the Great. He was then sent abroad by Peter to study maritime affairs, before returning and being granted the title “Captain of the Guard” and marrying Princess Maria Borisovna Golitsyna, - a wedding Peter the Great personally facilitated (Soymonov 8). This culmination of events allowed Devlet, now a converted Christian named Alexander, to grow extremely close to Peter, which would grant him the approval of leading the expedition into Khiva in the coming years. This journey had numerous reasons. One of them rested in the terms of Alexander’s civic duty, outlined by both the amanat program and the Russian nobility’s rules.

“Civic Service” and Social Structure

To understand the rise to power in the Cherkassky family, an important factor to explore is the title and legitimacy given to the noble families of the Russian court. Until the reign of Peter the Great in the 1680s, these families held their titles on a hereditary and lineal basis, meaning they gained automatic status based on their family name. That was until the emperor altered the criteria for achievement of titles to rank in State service. He implemented this with nobility already in power by adding mandatory participation in the civil service. Since their princely titles came from the province in which they governed (Lippman 654), they were now required to actively participate in their governing region by proving that they made a significant positive impact. This could be through military service, which a majority chose, or by participating in the amanat program, another significant choice. One family affected by this change was the Tcherkassky’s. Their lineage accordingly matched Prince Boris Tcherkassky to a close family relative of Czar Michael I, grandfather of Peter the Great, and forefather of the Romanov Dynasty. Prince Boris of the Tcherkassky’s lineage would eventually lead to Prince Alexander Bekovich-Cherkassky, who we will continue to examine in-depth,

commissioned to explore central Asia in their struggle against Sweden, and to combat Khiva (Lippman 655). After exploring the background of Alexander and seeing where he came from as well as understanding how he grew into being one of Peter I’s closest confidants, we can now explore the beginning of why Peter would send Alexander as a part of his service into Central Asia. The first part of the answer lies in the Great Northern War.

To understand why the Great Northern War is so important to this paper, we must study the relationship between Sweden and Russia at the time of the Cherkassky’s rise to prominence. As Russia transformed, it relied on wealth to support both the new expanding empire and the old country. However, Russian Czar Peter the Great was dealing with skirmishes in Sweden during the Great Northern War, which consumed portions of the money needed for his governmental changes. Even though the war would end with a victorious Russian Emperor, the lengthy and expensive war left Peter desperate for money, and he took it from anywhere it could be found (Frost 16). This would set the stage for Peter to commission Prince Alexander to travel with forces towards Khiva, as stories of their immense wealth and rumors of a river with gold sand piqued Peter’s interest in re-funding his state treasury after his expensive Swedish ventures. Peter was approached by a Turcoman chief, Hodja Nefes, who claimed that there was a river of gold in a Central Asian town called Khiva (Sutherland 5). After some time of devising a plan to confirm this story, Peter dispatched Alexander, along with numerous Russian troops, towards Khiva. Alexander arrived in the city in 1717, beginning one of the first Russian expeditions towards central Asia (Allworth 8-9) in the hopes of mapping unexplored territory and conquering it in the name of Russia.

Part of Alexander’s “civic service” related to military service. To retain his title would result in this trek southeast, past his Circassian homeland, to Khiva in modern day Uzbekistan. First,

though, Emperor Peter had sent Alexander to Turkmenistan, where Hodja Nefes resided, to confirm the rumors surrounding a river today known as the Amu Darya (known to the west since ancient times as the Oxus River) suggested that “copious gold dust awaited in an easily invaded Khiva populated with submissive Khivans” (Allworth 90). However, intelligence also noted that the Khivans were manually directing the flow of the river towards their particular city to obtain all the wealth. Alexander was sent to investigate the extent of wealth said to be held by Khiva and, upon inspection, redirect the flow of the river to India. Another convoy was sent to ally with the Indian rulers, establish trade networks, and allow the Russians to collect the river as it was closer geographically than Khiva. Assuming this would unfold with no major issues, Alexander was also instructed to erect fortifications along the Amu Darya coast to expand the Russian lines as well as establish the empire’s presence as a world power in both Europe and Asia (Daudov et al.). As Alexander would move from Russia down to Khiva, he would erect several forts and stone buildings in the name of Russian expansion. This would also lead, however, to the beginning of the skirmishes with Khiva, as word “from Ayúka, the Khan of the Kalmuks, and men who had been sent to Khiva, that there was dissatisfaction at his erecting a fort on Khivan territory, that the Khivans were armed...” (Schuyler 463). Next, we shall look at the most important and remaining fortifications erected along Alexander’s journey.

Travel and Fortifications

Alexander and his men launched the military expansion campaign in 1716, settling their fortresses along the river towards Khiva, commencing with “Sviataia Krepost” (“Holy Fortress”) on the Karagan pier, currently known as Sarytash Bay (Daudov et al.). Alexander then continued some 100 miles, where he dedicated the second fortress to himself, dubbing it “Alexandrova”

(“Alexander”). Russian historiography says this also laid the foundation of the future fortification, Novopetrovskoe (Fort Shevchenko), a prominent military base and administration center in modern Kazakhstan. However, archeological evidence for this is limited. Upon landing in “Cape Tuk-Karagan”, Alexander, to protect himself, immediately laid a fortress, which received the name “Tuk-Karagan” (Thietmar 170). From there, he went on to establish a number of forts, to which he left a handful of garrisons behind to defend them. They included: Alexander-bai, Alexander-Baeva, and Krasnaya Voda. The final days of their fortification campaign resulted in the establishment of two additional fortresses; “Krasnovodskaya” where Alexander’s reports indicate a large commemorative statue was built, and the most notable of the two, “Svyatoy Petr” (“St. Peter”). Although the first original map of the Caspian Sea, published by Russia and created by Alexander, was lost, the rest of the 1720s would see the production of as many recreations as possible. Even though most of these would be incorrect since they did not have access to the information listed in the original by Alexander, the closest map we have to the Caspian Sea and the erected fortifications at the time is shown in Figure 1.

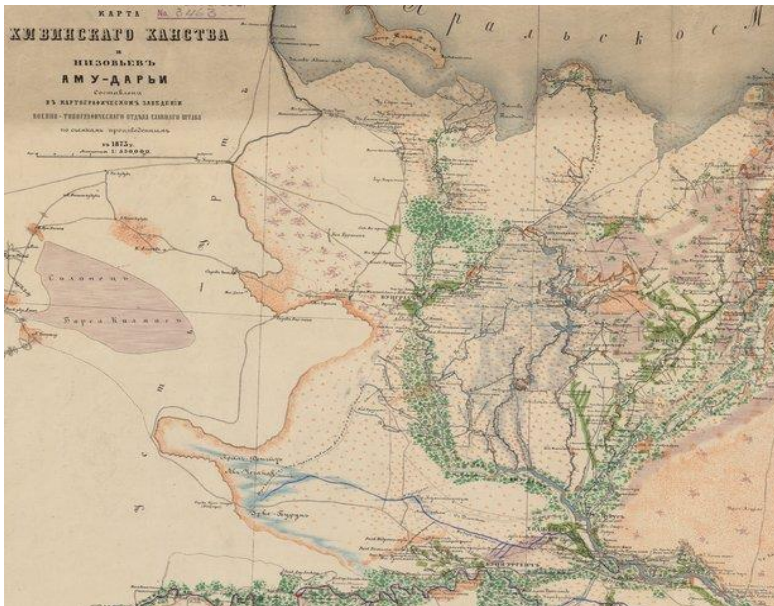
In this map, a specific list of Alexander’s fortifications is pictured.² This map follows his journey from his starting place in Petersburg down to Kabarda. This was indicated by letters sent from Peter to Alexander to determine if Alexander could confirm an alliance with the Circassians of Kabarda before moving on. Once the *beks* (princes) of Kabarda swore loyalty to Russia, Alexander then continued on to Astrakhan, then traveled by sea to reach the eastern coast of the Caspian Sea in search of the Amu Darya. We are told that sea travel was limited here, however, as bad storms

---

² “Map of the Khanate of Khiva and the Lower Reaches of the Amu Darya River,” 1873, <https://www.wdl.org/en/item/15034/>.

and massive shipwrecks blocked their passage. They instead continued on foot past the Aral Sea, before returning back to Astrakhan (due to winter conditions) and on to Kozhin. It is here, we are told, that Alexander erected the fortress Krasnovodskaya, before finally moving onto Guryev. Before we move to examine the rest of Alexander's travels, an important component to this story is the reaction to these troops marching through territories and constructing massive fortifications along the coast of the Caspian (Thietmar 171). This remains up for debate, but continuing with this specific source from Peter to Alexander, as well as taking other sources into account, we catch a glimpse at not only the reaction to the buildings, but also to the atmosphere surrounding the relations in general.

Map of the Khanate of Khiva and the Lower Reaches of the Amu Darya River

Multiple sources argue that the relationship between Turkmen and the Russians was peaceful, with some suggesting that a non-aggression pact was enacted as there were examples of Turkmen of the Mangyshlak Peninsula providing aid by helping to build the coastal fortifications under Alexander. However, conclusive evidence on whether it was intentionally aggressive has not been found. All that is known is the negative reaction received from the Khivans, as Alexander was instructed by Peter the Great to redirect their wealth to Russia in aid for the Great Northern War against Sweden. Some historical narratives, such as Michal Wanner’s *Alexander Bekovich Cherkassky’s Campaign to Central Asia and India in 1714-1717* and Edwards Sutherland’s extremely imperialistic *Russian Projects Against India: From the Czar Peter to General Skobelev*, argue that Alexander’s mission was either to attempt to form an alliance, but force submission on them if a treaty did not work (Wanner 20) or enter under the premise of friendship then force subjugation (Sutherlands 9). There can be no argument, however, when inspecting the written instructions from Peter I.

The relationship with the Russians and the surrounding territories seemed to be peaceful on the surface, but specific information is not known as to whether or not Russia was forcing an alliance. In the case of Khiva, however, we have specific directions from Peter to Alexander; to put forth a peace treaty, see their conditions, provide troops, ask for assistance, and take the river. These instructions are laid out perfectly clear from Peter to Alexander in written form, word for word:

Persuade the Khan of Khiva into loyalty and allegiance [to Russia], by promising him [a guarantee for] hereditary [rights to his] lands; for that, give him a [Russian] guard into his service, so that in exchange, he would work for our interests. If he gladly accepts this offer and would desire the guard but wouldn’t do

anything without the guard, being afraid [to be overthrown by] his subjects – then, give him an adequate amount of guard, but with a condition that the guard would be on his payroll, and if he says that he cannot pay the guard, in the beginning, then [agree to] pay for the guard for one year, but tell him that he should pay after that. If the Khan of Khiva agrees [to our conditions] this or another way, then, ask him to send his people – with two of our people – by water up Syr Darya river to Erket’ (Erkenya) town, to look for gold. Also, ask him [the Khan] for vessels, and send a merchant by Amu Darya river to India, telling him [the merchant] to sail as far as the vessels can go, and from there, he should drive to India, registering rivers and lakes and describing the way of water and land, especially water way to India, by that (Amu Darya) or other rivers; and to return from India the same way; or if he learns, in India, of a better way to the Caspian Sea, then, return that [better] way and describe it. While [staying] at the Khan of Khiva, also learn about [the Khan] of Bukhara - if it would be possible to get him [Khan of Bukhara] into [Russian] allegiance, the same way [as Khan of Khiva came into allegiance to Russia], and if not, then, into friendship, because there [in Bukhara] Khans also suffer from their subjects. (Thietmar 175).

There can be no doubt that Alexander’s instructions were clear. He was not to force submission on them, but rather offer a fair alliance with them in return for access to their supposed river of gold. This was also another technique for empire expansion; occupation by treaty rather than force. This was not a new technique, however, as Russian history has included the present method of giving gifts, presents, and resources to foreign lands in exchange for alliances and oaths of allegiance. Even Alexander, in a later discovered letter to Peter about the reality of indigenous persons, says “these peoples [the Kabardinians] were independent and submitted to no one,” but argues that “the only way to attract the peoples of the North Caucasus to Russia was to provide them

with annuities and gifts” (Khodarkovsky 68). This method would be extended into Khiva, as Peter was well aware that, since people identified themselves according to their religion, he would have to rely on the use of treaties as a means of imperial expansion.

As the Russian expedition ended close to 1717, Alexander and his remaining men walked the rest of the distance (shipwrecks prevented a speedier journey by sea) to Khiva and continued their journey. Alexander then moved with his men to Guryev, a small city in Kazakhstan, where provisions had been sent for the small army to use before the attack. Approximately “4,000 regular infantry, 2,000 Cossacks, and 100 dragoons” were bequeathed to Alexander for taking the city (Sutherland 9). We should stop here for a moment and examine the importance of this army. First, this would not be all the men Alexander would take. This is simply the beginning number that was originally given to him directly from Peter while Alexander was still in Russia. Before Alexander went to Khiva, we know that he was instructed to erect a number of fortifications along the Caspian Sea to illuminate the Russian wealth and leave their mark on the area. What is skipped over, however, is that Alexander also went back to his homeland of Kabardia before leaving for Khiva. On this side mission, Peter instructed Alexander to recruit as many men as possible of their own volition, to travel in Russia’s name. These men were collected perhaps to loop them back into the expanding empire even if they could not make it via the amanat channel. Another idea is that they were also acquired so that, upon each fortification, Alexander would have men to leave behind at the new buildings to ensure their safety and keep a chain of communication open between Alexander, his men, and Peter.

Theories such as Wanner’s argue that these Kabardian civilians were not recruited in Alexander’s care to be left behind, however, but to take forward to capture Khiva. This in turn suggests that the city was to be taken by force, not through diplomatic relations or

through a Russian alliance. I disagree with this theory, as we have already discussed how expansion by force was not the main tactic and rather a peaceful alliance and acquisition of territory was favored. This hypothesis has been refuted by one letter from Peter to Alexander explicitly stating that it is only through peaceful negotiations that Khiva should be taken, this is again shown in the quote above. Even then, Khiva's loyalty to Russia ensured them protection under the new empire, in exchange for the sharing of this newfound river of gold. The importance of the labels for these men (Cossacks and Dragoons) does not seem to bear extreme significance, as Cossacks were plentiful and well versed in this region, and Dragoons, who were troops that could travel on horseback and on foot, were found anywhere, since it was a popular term for any educated man who could ride horseback (Sutherland 9). These were not necessarily fighting men, but rather guides to assist in Alexander's travels who were trained in arms in case of an attack, once again showing the theory of peace and not war. Now that we have expanded on their intention with this army we can return to their travels.

Their journey through the desert consisted of extreme heat and lack of proper food and water; due to this, countless squadrons were lost under Alexander. Nevertheless, he persisted with the remaining men after receiving word from Peter to carry on. From here they passed to the Irketsky mountains and over around 180 versts (about 120 miles) (Schubert 55) until closing in on their destination. Finally, after their long trek, Alexander and his men arrived at the small town of Khiva. The history of Khiva as a small, non-commercial city consists mainly of religious affairs with many different Muslim Khans, as well as a deep connection with the Cossacks of the area (a separate dwelling group of Russian origin) who they often fought against. Cossacks were "free men" who roamed the entirety of the Russian steppe throughout the seventeenth and eighteenth century and were widely used by the

Russian empire as warriors and border buffers. At this moment in the eighteenth century, they were utilized in central Asia particularly for fighting purposes. Even though this city seemed insignificant in all other aspects, Peter I sent Alexander to confirm the rumors of the Oxus River leading into the bed of the Caspian Sea. Even though numerous sources have also aided this idea by saying that Peter did, or did not, have intentions of completely taking over the city, the source on the Russian projects of Peter I, as we have previously examined, quotes that Alexander was to enter the city under peaceful terms, stating that Alexander was to create an alliance between Russia and the Khanate, but then to bring the entire city under his subjugation (Sutherland 9).

Onwards to Khiva

What is important to note, which will be examined more in depth later, are the major political and social implications that came from successfully allying with Khiva. It also adds to the theory that, as we have already discussed, Alexander’s sub-mission was to document and map the undiscovered regions and territories he was entering, either by land or by sea. Nevertheless, Alexander’s instructions were clear. So, he took his forces and moved to the city of Khiva, plan in hand, ready to take the city first by gifts and promises of an alliance, then by providing an alliance with Russian rule, to achieve his goal of capturing the Oxus River for his tsar.

It is also worth mentioning that, while Alexander’s instructions from Peter are clear, these instructions are from a very specific compilation of sources surrounding the reasoning and purpose for the trip. Alexander has been vaguely mentioned in other sources, as most Russian historiography brush over the failure of Alexander and Peter’s foolish ambition to send an amanat to a foreign city to redirect a river of gold. Other historians have mentioned Alexander in sources as only being a piece to a larger plot from Peter to capture India instead. While some argue the purpose was

simply to give Alexander a task to retain his princely title, Peter was not altogether concerned with what happened during or after. A handful of collections, however, theorize that Alexander had a private sub-mission of cataloging information, cultural and geographical, on the new lands he was discovering from Russia to Khiva. This seems to match the argument as primary documentation from Peter to Alexander supports this idea: "...apply your work... as possible a solicitor of genuine news...and when you return, if you please have a detailed note in it, and the drawing and us in your pleasant writings and in notifications" (Bekovich-Cherkassky 4). Thus, he continued, documenting as he went, until he arrived on the outskirts of his destination of Khiva.

Alexander, being a Muslim by birth, used his Circassian heritage as an advantage by sending a small convoy equipped with gifts to Khiva, a customary sign of good faith and friendship. While Khiva accepted the gifts and the convoy, they were forced to remain outside of the gates in fear of an attempt to gather information once allowed inside. Still, Alexander and the Russian troops took this as a sign of amicable relations, although sources cannot deduce if Alexander truly meant for an alliance or if he was to confirm the Khivan suspicion of secret intelligence collection. We do know that by taking seemingly friendly actions first, he attempted peaceful negotiations of wealth sharing. Other than refusing them entry, Khiva appeared to react positively, sending out their emissary with a return of gifts to discuss a treaty and non-aggression pact in Amu Darya's wealth. However, whether historians can confirm if Alexander knew or not, a Kalmyk (Mongol/Russian subgroup) named Baksha and a score of others staying with Alexander snuck over the city walls, demanding an audience with the Khan telling him that Alexander planned to destroy the Khivan caliphate and take it for himself in Russia's name. Hearing this, the Khan dispatched over 20,000 men to attack Alexander at his camp outside Khiva. As all hopes of a

friendly negotiation were abandoned, both sides prepared their men for the fight to determine the fate of massive glory in wealth, land, and possibly everlasting gold.

The Khivans marched towards Alexander’s camps, ambushing one small caravan fishing in a nearby pond when word reached Alexander of the attack. Several small skirmishes between the two sides commenced. Each encounter resulted in a substantial win by the Russians, losing only a handful of men while slaughtering thousands of Khivans. It was only a matter of time for the Khan to realize their struggle would outlast their troops and provisions to fight without aid, and he sent emissaries to Alexander for a peace treaty. Alexander, hoping all quarrels had been settled, ordered his men to collect “a hundred forty sacks of wheat and arzhan flour and...five camels and five horses” (Bekovich-Cherkassky 134), to be sent to the Khan as a gift and apology for the mistake. Explaining that the attack was a vulgar misunderstanding, the Khan invited Alexander and his troops into the city, dividing them into five factions to be spread across the city under claims that the entire army together posed a threat.

While this was an obvious trap, and with Alexander’s commanders begging not to agree, Alexander accepted. Before a peace treaty between him and the Khan could be signed, all five factions were brutally murdered, including Alexander, whom the Khan had “cut off the head and, removing the skin, ordered it [to be] fill[ed] with grass and set it at the gate” (Bekovich-Cherkassky 21). The head was then supposedly sent to the Khan of Bokhara as a gift (Bekovich-Cherkassky 21), and a warning not to trust the Russians. This gesture of goodwill, or perhaps warning, on behalf of the Khan of Khiva to the Khan of Bokhara, however, was not well received. Instead, it is said that “the Bukhara Khan was horrified by the villainy of his neighbor, and...he gave the order not to admit the barbarian, but to send to him only with the question: ‘Isn't your bloodthirsty Khan a beast? Take your head back to him: I wash my

hands in this inhuman act” (Thietmar 188). This gave great confidence to Peter, back home in Russia, to continue his efforts of forming an alliance with the Bukhara Khan and with India, even though his main reason of redirecting the river to them had been lost.

India

Taking a step back and closely identifying the role India played in this mission is crucial to the understanding of Peter’s larger goal. Upon successfully allying with Khiva, Alexander was meant to redirect the flow of the water to India, where Peter had dispatched another group of men to a major religious and cultural center named Bokhara, whose Khan was supposed to yield control and submit his loyalty to Russia. Alexander was told specifically to request of the Khan of Khiva:

“To ask him for vessels and to send a merchant in them to India by the Amu-Daria, ordering the same to ascend the river as far as vessels can go, and thence to proceed to India, recording the rivers and lakes, and describing the way by land and water, and particularly the water-way to India the same way...and to describe it in writing” (Sutherland 12).

This quote is especially important, as it becomes clear that Peter did not send Alexander with a larger task of also taking over India, but rather to establish trade relations with the Mughals, learn of the region’s peoples and customs, and further compete with the encroaching expansion of Britain.

With limited information regarding the directionality and possession of the Amu-Darya, what can be discerned is how both the Khivans had manipulated the river’s flow and Alexander’s mission to correct it. According to notes taken by Alexander’s lieutenant general on the trip, the bed of the Amu-Darya laid in the Caspian Sea and traveled entirely across central Asia into Bukhara. The Khivans had diverted the water away from the Caspian and

towards the Aral Sea, for closer geographical access. Peter, however, had directed Alexander to make plans for a dam to block the flow from the Aral back to the Caspian (Schubert 53-55). Supposedly, this would allow their allied Turkmen to assist the Russians in channeling the river closer to a corner of the Russian Empire and to Greater Kabardia, not only allowing immediate access to panning the gold in the riverbed, but also to a body of water leading directly to India. Though Alexander would not surpass Khiva and none of his original plans would come to fruition, it would only temporarily thwart Peter’s plans for an alliance with India and his goal of transforming the empire into a profitable trade economy.

Death and Reasonings

Still, this devastating loss was the first response to a Russian expedition into Asia and proved as a substantial show of aggression towards any growing world military power. As Alexander and his troops were violently massacred, this would deter any other Asian invasion on Russia’s part for another century. They would only again attempt to conquer Khiva in the 19th century. Peter, who mourned the loss of his friend quietly by himself, did not let Alexander die in vain. Rather, he gathered the remaining troops from Alexander’s expedition and arrested all those who defied Alexander’s orders to split up the men and enter Khiva. Peter also sent more companies to India in hopes to confirm an alliance in Alexander’s name, as he believed it would carry on his legacy. Peter could not, however, take any more serious action against the injustice aimed towards Alexander, since the debt from the Swedish Wars still loomed heavy over his head. Another question then arises after the death of our Russian warrior though: why did this journey end so abruptly?

With the campaign coming to a tragic end, historians have often pondered why, with such an obvious trap on behalf of the

Khan of Khiva, Alexander agreed to split his men and enter the city. Numerous resources have given insight into the decision; some blaming a drinking problem never explicitly mentioned, others believe it was due to losing his wife, Princess Marya, and daughter only weeks before in a sea storm (Schubert 53). Perhaps the biggest issue, however, comes from the religious beliefs and identities that Alexander adhered to, growing up as Devlet, a Muslim Circassian. We are studying this expedition in a period of history defined not by one's patriotic loyalty to one country but rather to an adherence to a religious group and ideology. Alexander was first and foremost raised in a strict Muslim home, being taught the ways of Muhammed the prophet and the Quran. Upon hearing the Khan's swearing on the Quran to keep Alexander's men safe from any continuing abrupt attacks, Alexander agreed to meet after days of negotiations (Thietmar 186). This gave him the false sense of security in trusting the Khan and believing in his extended hospitality.

Peter the Great and Nationalism

Identity was not rooted at nationalism at all in this era, and still lied heavily in one's religious affiliation. The notion of "nationalism" instead referred to a sense of loyalty and identity to one ruler or country rather than religion. Nationalism as a widespread phenomenon did not successfully emerge until around the 19th century, on the heels of Alexander's death. Specifically, "Religion also marked the boundaries in the usage of the term "nation" (*natsiia*), which by the late 18th century was largely reserved for the Christian peoples within the Russian empire, while non-Christians were referred to as a people (*narod* or *liudi*) (Khodarkovsky 188-189). Yet while this is not the first example of a country expanding its borders, we see something specifically distinct here. In the past, most European territories spread not only their borders with movement, but also their ideologies. They

forced conversion, pushed their values and norms onto those they attempted to conquer. In Russian history, this is perhaps one of the first times we see a blatant expansion of power approached differently from the European model of imperialism. Alexander, who was in his own right a converted Christian, was not told by Peter to conquer the region in the name of Christianity. He was told, instead, to claim Khiva in the name of Russia, an expansion of both Christianity and civilization, but also as a fusion of *religion* with civilization (Khodarkovsky 186).

Heavily documented are the past Russian rulers who forced conversion to Christianity when acquiring new territories. Examples of Ivan IV argued that solely an oath of allegiance could not be trusted with certain groups, like Muslims, until there were transformed from their “wild” state (Khodarkovsky 191). Peter I, however, strayed from this ideology when allying with new lands. This is not to say all categories of people taken into the Russian Empire were treated equally or always allowed their ancestral rights to their religion and customs. However, we see a step in the direction of higher tolerance, and even separate documentation of non-Christian groups described in other terms besides “wild” or “savages (Khodarkovsky 187-189). For more than one sole purpose, though, Peter still seems taken with the belief that without threat of insurrection, non-Christian groups could remain fully in contact with their distinct convictions. Perhaps Peter I was taking the first steps into transition from an empire to a nation, unsuccessful in execution, yet still monumentally futuristic in implementation. United under the umbrella of Russia, not by one religion or geographical area, but under one ruler.

Peter I undertook these expansion missions to divert his rule over Russia from a tsardom to an empire, and borderline to a nation. In turn, it can be argued that he was attempting to build a nation reliant on *both* a shared religious affiliation and a common loyalty to one single empire. It is a shame it would not come to

fruition with Alexander, however, as his death would temporarily hinder this goal.

An excerpt from William Sunderland's, *Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century*, describes the ways Peter's rule drastically transitioned the nature of the Russian state. From it, we can discern not only the overall changes, but one of the central aspects for Peter's tolerance of religious background and the larger search for knowledge:

This heightened territorial consciousness was reflected in a range of ideas and practices, which in turn both influenced and were influenced by far-reaching changes in Russian techniques of governance and in the national and imperial imaginings of the Russian elite. In the course of Russia's Westernizing century, geography became a scientific discipline; external borders became increasingly defined; internal lands and resources became increasingly surveyed, catalogued, and managed; and members of the Russian establishment became increasingly likely to think of their country in territorial terms. There were continuities with older ways, but there was also great innovation, foreign borrowing, and native adaptation, and the net result was the creation of a new territorial order that underscored as much as anything else the palpable differences between "medieval Muscovy" and "modern Russia" ... emphasizing the ways in which new ideas and practices of territory influenced both the nature and the aspirations of state power and the national/imperial belonging of state elites. (Sunderland 34)

A large extension of Peter's forbearance to these groups religious identity was for academic purposes. Conversely addressing his former rulers, Peter allows indigenous lifestyles to continue, so long as they remain non-threatening, so long as it could be documented in Russian archives. Alexander's quote regarding an alliance with the Kabardians mentioned earlier, carried on to advise the Russian government to "adopt a more

realistic view of the indigenous peoples” (Khodarkovsky 55). Although his plea would not be immediately taken, Alexander would inspire others less than forty years later to offer the same wisdom, and this time it would be taken. Resulting in alliances, allowance of customary living, and as we have seen, an increase in documentation for religions, territories, trade routes, geographic regions, and academic ventures overall. Education can be argued to be Peter’s main rationale for this shift towards a nationalistic, in a modern sense, view of Russia’s future.

To examine Peter’s movement of Russia from empire to nation, we can also juxtapose the amanat system, a program of elite hostages used for Russian goals, to the Ottoman’s *devshirme* system. We evaluated the fluidity of religion, seemingly easy for the Muslims living in the Caucasus, and notably not always forced, through the lens of the amanat program. This exchange of bodies proved a mostly peaceful offering of knowledge and glory for the Muslim boys in return for conversion and loyalty to the Russian state. The Ottomans, on the other hand, turned to a more forceful approach in their *Devshirme* system. In this process, young Christian men were removed from their home and evaluated both physically and mentally, on what services they could provide to the empire. Upon completion, they were entered in whichever category best suited them (academics, army training, or court/political life) and then circumcised and forced to convert to Islam (Kelley 61). Granted, many Christian families wished this for their sons as the same result came from the amanat system, and these *devshirme* participants could climb the ladder to ranks extremely high in the empire. Still, there are notable differences that set apart the Russian amanats and the Ottoman *devshirme*.

First, instead of Muslim to Christian conversion, the Ottomans converted Christians to Islam. This was also different from the British and Roman empires, who granted religious freedom in some cases, so long as they remained loyal to the motherland.

There are also cases we see with the amanats too that promote religious identity, citing that Kabardian men could chose to remain Muslim and would be transferred to an area of study or work that best suited their studies and knowledge. Second, the devshirme boys did not share in the same equality the amanats did. Even though they both ended up rising high in the political ranks, their path to powerful positions remained quite different. In the Ottoman Empire, these boys were essentially slaves to the Sultan, obliged to carry out whatever task was given, no matter how dangerous or low in status it placed them. This was done through the complete removal of religious and familial loyalties so ultimate authority lay in the Sultan. The Russian Empire treated the new converts with respect and equality under the umbrella of loyalty to the empire itself, rather than to a forced religious obligation or through the lens of discrimination. These two seemingly similar, but extremely different systems show the differences in the paths empires can take to becoming successful nations. These examples also show how the not new, but ever prevalent idea of, religious and political conversion during the mid-eighteenth century capitalizes on the idea that one's central station in life was easily transformed, either through religion or politics, force or choice.

When we turn our attention back to the central figure of this story, we should also remember that while his death was not in vain, it does seem to raise questions in a historical context. An interesting side piece being that while Russia would be deterred from entering Central Asia, they could come back in later centuries and even compete with the British over the regions we have mentioned: Khiva, Bukhara, and other territories. While we cannot change the unfortunate outcome of Alexander's failure, we can still ponder how different the outcome would have been both for him and for Russia if he had succeeded. The first question was whether this river of gold sand truly existed. Since Alexander was only allowed into the city for a few hours to ultimately be

beheaded, historians never had the opportunity to learn of the Amu Darya’s fate. If it had been real, the possibilities could have been endless for Russian history. They could have easily repaired financially from the Great Northern War, expanded exponentially into Europe and Asia with the currency to back massive armies and support smaller conquered territories, and even rebuilt the Russian empire internally to the liking of Peter and the tsars to come. This could have quite effectively put Russia on the map as a world leader and massive empire, with little and no one to stand in the way of their financial gains. Still though, the reality of Alexander’s death remained the same and hit hard for the history of Russia. Perhaps part of the reason it is so glossed over, it is still important to examine why he fell for such an obvious trap and move onto what it left behind for Russia.

Legacy and Conclusions

Many sources argue that it was Alexander’s naïve ambition in fighting for peace that led to the death of himself and thousands of his men. Others say it was his lack of diplomacy and intelligence of the land and customs; “[the] Russian state did not have sufficient intelligence, topography and hydrography data region, diplomatic, human and material resources for long-term holding the eastern coast of the Caspian Sea” (Daudov et al.). However, we viewed a show of Alexander’s diplomacy in attempting peaceful negotiations with Khiva, as well as his knowledge for the rituals with the correct sending of gifts and troops. Nevertheless, as Alexander failed in all projects placed on him by Peter the Great, historians say that the Cherkassky line and legacy ended with his death. Yet, we must not forget the trail Alexander blazed for the countless expeditions into the Middle East for centuries to come. Thanks to his detailed description and letters sent back home of the terrain, people, and country, explorers and military expansion

missions benefitted exponentially with more knowledge than ever before (Perovski 37).

Outside of the physical feats Alexander had to overcome, he also did an exceptional job carrying on his family legacy. We have, and will continue to, look at the powerful affect Alexander had for Russia, the academic world, and a new historic era of identity in flux, and what it meant to be of a certain religion or regional loyalty. Another key element in this is what he left behind for his Kabardian family. Though specific monetary inheritance or children's heritage is not listed, we do have information about his brothers carrying on his name in the amanat program, and in Peter's court. Alexander's younger brother, Prince General Elmurza Cherkassky, took over as amanat after Alexander's death, pledging himself to Peter, and spending his years volunteering himself to fight against the Persian invasion of Peter in 1722, as well as the campaign of Peter I to Astrakhan during the same year (Nogmov 418). Elmurza also traveled and created new maps for the Russian Empire as well as cataloged new opportunities to form lasting alliances with more Circassian tribes. Elmurza is said to have carried such high esteem that his supervisors wrote to the Russian nobles and asked for him to have an increase in salary, quoting, "he rendered many services to the benefit of the Russian Empire, and in order to further encourage, for the eva shown in the petition, Elmurza Cherkesky, reasons, of course, he should add his salary, so that he would add more bridles [troops] to himself..." (Dolgoruky 4-5). Elmurza did all this to carry the torch of fame for his late brother, as well as to carry on his legacy and the respectable name of the Cherkassky family.

It is also worth mentioning the hardships and pressures that Alexander and his men encountered on the trip itself. Before even mentioning his vast legacy and overlooked fame, we should first give recognition to the immense difficulties faced by these travelers. For starters, they traveled over 1,350 versts, the

equivalent of around 894 miles, in less than two months without any major delays, other than to confirm the spot to build new fortifications. The span of these miles could cover 1/5th of the Eurasian Steppe, the largest steppe in the world, stretching from Hungary to China. However, Alexander and his troops did not trek through a steppe; they instead faced large mountains and vastly deep rivers. Additionally, their expedition was riddled with the widest range of weather conditions, facing extreme summer heat and dangerously freezing winter temperatures. Upon their arrival to Khiva after this long and weary trip, they also fought off “24 thousand fresh horsemen” (Schubert 319), who still could not defeat Alexander and his army. Resilient in nature, these Russian and Circassian men were strong-willed to endure these hardships.

Outside of the realm of physical privations, Alexander also bore the weight of Russia’s first expansive expedition. If he were not to succeed, Russia would lose any credibility of being considered a world power, as well as failing in his part of a larger mission. Since Alexander was the first part of Peter’s endeavors, a failure on his end would result in the unsuccessful acquisition of the Amu Darya for Peter, as well as the portion needed for the other envoy in Bukhara to confirm an alliance with the Khan and then further into India. To fail meant Alexander had also failed himself, his princely title, his Muslim lineage, and family in Kabarda, and his loyalty to Peter the Great. Therefore, in the eyes of Alexander, disappointment was not an option, which may be one of the largest reasons his men were so successful in acquiring information for maps of the area as well as erecting a multitude of fortifications for both Peter and the Russian Empire. There is no pondering how heavy Alexander’s heart and mind must have weighed on this project. Unbeknownst to him, his legacy would far surpass his death and the failure to acquire Khiva. One largely noted success was the first map of the Caspian Sea to be sent back

to Peter in Russia, as well as the continuing advancement of the amanat program with his brothers succeeding him after his death.

Along with this, the multitude of fortresses erected along the Amu Darya, while not standing today, left a sense of Russian magnetism in a foreign land as described by non-native travelers. Alexander's legendary trek to Khiva while charting the new lands, establishing new fortitudes in Russia's name, and fighting valiantly against the Khivans should not be ignored or remembered in history as a massive loss. The map Alexander created of the Caspian Sea would open numerous trade channels for Russia, as they now had the geographical information of where to go. It also stood as the model for which other explorers and cartographers used for travel, trade, and future conquests in the name of Russia. Overall, the loss at Khiva was the first barrier broken towards expansion as a world power from Russia, as later pioneers would use Alexander as inspiration in achieving what had previously not been accomplished. It pushed other Russian excursions which became successful in marking Russia as a world power, and for that reason the Cherkasskys must be remembered as a strong line who set the global stage for imperialism and wealthy adventure.

Bibliography

Allworth, Edward. *Central Asia : 130 Years of Russian Dominance, a Historical Overview*. 3rd ed. Central Asia Book Series. Duke University Press, 1994. (Accessed September 12, 2020).

———. *The Modern Uzbeks : From the Fourteenth Century to the Present : A Cultural History*. Studies of Nationalities in the USSR. Hoover Institution Press, Stanford University, 1990.

Bushkovitch, Paul. "Princes Cherkasskii or Circassian Murzas: The Kabardians in the Russian Boyar Elite, 1560-1700." *Cahiers Du Monde Russe* 45, no. 1/2 (2004): 9–29. (Accessed October 31, 2020).

"Capt. Burnaby's Ride to Khiva." *The Literary World; a Monthly Review of Current Literature (1870-1904)*; Boston. Boston, United States, Boston: S.R. Crocker; E. H. Hames & co.; L. C. Page & company, April 1, 1877. (Accessed October 28, 2020).

“Circassian Bibliography and Library.” Адыгэ Библиографие
Зэхуэзыхьэсар Жэмыхьуэ Мыхьмуд и Кьуэ Амджэдщ (Амышщ),
December 7, 2008.

<https://www.circassianworld.com/pdf/bibliography.pdf>

Daudov Abdullah K., Andreev Artyom A., Yanchenko Denis G.,
Shorohov Vladimir A., and Kibiń Aleksei S. “On the History of the First
Russian Fortifications on the East Coast of the Caspian Sea.”
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=25659153>. (Accessed November
15, 2020).

Frost, Robert I. *The Northern Wars: War, State, and Society in
Northeastern Europe, 1558-1721*. Modern Wars in Perspective. Longman,
2000. (Accessed September 24, 2020).

Kabardino-Russkiye Otnosheniia v XVI-XVIII vv. (Кабардино-русские
отношения в XVI-XVIII вв.), Volume 2 (1711-1739): Moscow: Academy of
Sciences of the USSR, 1957. Prince Dolgoruky, *Донесение
фельдмаршала князя В. В. Долгорукого в Коллегию иностранных
дел о желательности прибавки жалованья Эльмурзе Черкасскому,
за верную службу его Российской империи*. (Doneseniye fel'dmarshala
knyazu V. V. Dolgorukogo v Kollegiyu inostrannykh del o zhelatel'nosti
pribavki zhalovan'ya El'murze Cherkasskomu, za vernuyu sluzhbu yego
Rossiyskoy imperii). November 28, 1730.
[http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_2/
/41-60/41.htm](http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVI/Russ_Kab_otn_2/41-60/41.htm). (Accessed November 22, 2020).

———. Lieutenant General Schubert, “Записки о поездках князя
Александра Бековича-Черкасского к восточному берегу Каспийского
моря и о сухопутной экспедиции его в Хиву”, (*Zapiski o poyezdkakh
knyazu Aleksandra Bekovicha-Cherkasskogo k vostochnomu beregu
Kaspiyskogo morya i o sukhoputnoy ekspeditsii yego v Khivu*). 1717.
[http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1700-
1720/Russ_turkmen/21-40/25.htm](http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1700-1720/Russ_turkmen/21-40/25.htm). (Accessed November 19, 2020).

Kelley, Patrick A. *Imperial Secrets: Remapping the Mind of Empire*.
Washington, DC :, 2008.
<http://hdl.handle.net/2027/msu.31293028916280>. (Accessed December
7, 2020).

Khodarkovsky, Michael. *Russia’s Steppe Frontier: The Making of a
Colonial Empire, 1500-1800*. Indiana University Press, 2002. EBSCOhost,
search.ebscohost.com.proxy-

bc.researchport.umd.edu/login.aspx?direct=true&db=e025xna&AN=696620&site=ehost-live&scope=site.

Lippman, Walter. 1922. *Public Opinion: The Russian Nobility*. New York: Harcourt, Brace & Co., 654. (Accessed May 5, 2020).

Lobanov-Rostovsky, Andrei. *Russia and Asia*. New York 1933. [http://hdl.handle.net/2027/uc1.\\$b674795](http://hdl.handle.net/2027/uc1.$b674795). (Accessed October 31, 2020).

"Map of the Khanate of Khiva and the Lower Reaches of the Amu Darya River," 1873. <https://www.wdl.org/en/item/15034/>. (Accessed November 22, 2020).

Nogmov, Shora, История черкесского народа, (*Istoriia adygheiskogo naroda*), Tbilisi 1861, Nalchik 1994. <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XVIII/1700-1720/Nogmov/text3.htm>. (Accessed November 22, 2020).

"North-West-Caucasus-Language.jpg (1564x952)."
<http://abkhazworld.com/aw/images/img/north-west-caucasus-language.jpg>. (Accessed November 14, 2020).

Perovski (General). *The Great Game: A Narrative of the Russian Military Expedition to Khiva in 1839*. Taylor & Francis, 2004. (Accessed September 24, 2020).

Schuyler, Eugene. *Peter the Great, Emperor of Russia; Study of Historical Biography*, London, 1884. <http://hdl.handle.net/2027/uc1.b4727360>. (Accessed October 31, 2020).

Sutherland, Edwards H., *Russian Projects against India from the Czar Peter to General Skobelev*, (London, 1885), <http://hdl.handle.net/2027/hvd.32044004452017>. (Accessed October 31, 2020).

Sunderland, William. "Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century." *Russian Empire: Space, People, Power, 1700-1930*, Indiana University Press, 2007.

Thietmar, editor. "Expedition of Prince Bekovich-Cherkassky to Khiva." *Journal for Reading by Pupils of Military Educational Institutions*, vol. 65, no. 262, 1847. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XVIII/1700-1720/Bekovic_Cerkasskij/text2.htm. (Accessed November 19, 2020).

Wanner, Michal. "Alexander Bekovich Cherkassky's Campaign to Central Asia and India in 1714-1717." *The Central and Eastern European Online Library* 1 (2014): 24. (Accessed October 13, 2020).

Zokirjon Abdugarimovich, Saidboboev. “CENTRAL ASIA ON THE RUSSIAN CARTOGRAPHIC SOURCES IN XVIII CENTURY.” *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, April 28, 2020, 204–6. <https://doi.org/10.36713/epra4342>. (Accessed November 11, 2020).

Отражение фонетических особенностей шапсугского диалекта в русско-черкесском словаре Л.Я. Люлье

Саида Абрегова Немлиоглу*

Аннотация

Рассматриваются фонетические особенности шапсугского диалекта, получившие свое отражение в словаре Л.Я. Люлье. Выявляются характерные черты шапсугского диалекта и определяется их место в системе адыгейских диалектов. В тексте словаря последовательно передаются неаффрикатизованные заднеязычные гь, къ, къь, заднеязычные фарингальные согласные къь, къьу. Прослеживается отсутствие наращения сонорных согласных р и н в шапсугском диалекте. Словарные данные позволяют определить относительную хронологию такого фонетического явления, как метатеза.

Лексикографический труд Л.Я. Люлье дает возможность наблюдать за состоянием фонетики шапсугского диалекта первой половины XIX века, имеет важное значение для исторической фонетики адыгейского языка.

Ключевые слова: словарь, диалект, фонетика, аффриката, клиптант, абруптив, лексема

---

* Саида Абрегова Немлиоглу, кандидат филологических наук, Университет Дюздже, Отделение кавказских языков и культур, Кафедра черкесского языка и культуры. Э-почта: saida@nemerko.com

Saida Abregova Nemlioglu, Assist. Prof., Duzce University, Department of Caucasian Languages and Cultures, Department of Circassian Language and Culture

(Received/Дата отправления: 03.10.2021; Accepted/Дата принятия: 24.01.2022)

Reflection of The Phonetic Features of The Shapsugh Dialect in L.Y. Lyulie's Russian-Circassian Dictionary

Abstract

The phonetic features of the Shapsugh dialect, reflected in the dictionary of L.Y. Lyulie has been considered. Peculiarities of the Shapsugh dialect has been revealed and their suitable places in the system of the Adyghe dialects has been determined. In the text of the dictionary, the non-affricated velar sounds зь, кь, кль rendered, velar pharyngeal consonants къл, кълу are transmitted sequentially. Lack of augmentation of sonorous consonants r and n in the Shapsugh dialect is evident. Dictionary data allows you to determine the relative chronology of such a phonetic phenomenon as metathesis.

Lexicographic work by L.Y. Lyulie makes it possible to observe the state of the phonetics of the Shapsugh dialect of the first half of the XIXth century, is important for the history of phonetics of the Adyghe language.

Keywords: *dictionary, dialect, phonetics, affricate, spirant, abruptive, lexeme*

Письменные памятники адыгских языков содержат мало пережиточных черт и могут служить источником сведений по истории лишь отдельных явлений из разных сфер языка. Как отмечает Б.Х. Балкаров: «Восстановление же цельной картины истории адыгских языков, их грамматического строя, словарного состава и фонетической системы возможно лишь на путях внутренней реконструкции. Решающим здесь являются сравнительные данные родственных языков и диалектов» (Балкаров 117).

Как свидетельствует история языкознания, стихийное изучение языка началось не с анализа звукового строя или грамматической структуры, а с собирания слов, с их записи. Поэтому самой древней областью науки о языке следует считать практическую лексикографию. Лексикография представляет собой основной канал, через посредство которого лингвистика обнаруживает и обнаруживает результаты своей деятельности (Ковтун 1).

На протяжении всего XIX столетия лексикография была одной из ведущих отраслей русского языкознания. Много было

сделано и в области составления русско-иноязычных словарей. К их числу относится и «Словарь русско-черкесский или адигский, с краткою грамматикою сего последнего языка» Леонтия Яковлевича Люлье, опубликованный в Одессе в 1846 г.

В общей адыгской лексикографии словарь Л.Я. Люлье частично рассмотрен в двух монографиях: З.И. Керашевой «Особенности шапсугского диалекта адыгейского языка» и А.А. Шаова «Основы адыгской лексикографии» (Керашева 75; Шаов 55).

«Русско-черкесский словарь» Л.Я. Люлье первая лексикографическая работа, в которой впервые наиболее полно зафиксирована лексика адыгейского языка первой половины XIX века (Шаов 11), и представляет несомненный интерес не только для истории адыгейской лексикологии, лексикографии, фонетики, грамматики, но и для истории адыгских языков. Словарь помогает объяснению и уточнению фонетических, семантических и других изменений, произошедших в адыгейском языке.

Словарь состоит из предисловия и грамматики, предваряющих словарные статьи. Словарь построен по алфавитному принципу и содержит 5359 лексических единиц. Алфавит Л.Я. Люлье опирается на русскую графическую основу и поэтому не отражает всей звуковой системы адыгейского языка, тем более его шапсугского диалекта. Алфавит и словарь показывают, что автор недостаточно четко улавливал акустическую сторону звуков адыгейского языка. Поэтому в словаре отдельные слова читаются с трудом или вовсе невозможно прочитать, так как в представленном виде их написание слабо отражает фонетическую систему адыгейского языка. К тому же не все звуки адыгейского языка получили свое отражение в алфавите.

А.А. Шаов прав, когда отмечает, что «встречаются случаи, когда одна буква передает два или больше звуков, и наоборот, один и тот же звук выражается разными знаками. Так, согласный [гъу] в словаре передается тремя различными знаками, например: во время «ивгуо»; вожак «вуазе»; время «игъуэ» (Шаов 11).

С одной стороны, один и тот же звук обозначается разными буквами или буквосочетаниями. С другой стороны, одна и та же буква используется для передачи разных звуков адыгейского языка. Поскольку фонетическая система шапсугского диалекта представляет собой сложную систему, букв русского языка было недостаточно, поэтому Л.Я. Люлье использовал и отдельные буквы, и сочетания букв, куда входит и мягкий знак. Фиксация фонетических особенностей шапсугского диалекта, представленная у Л.Я. Люлье, является значимым для истории диалекта, поскольку мы можем реконструировать исходные фонетические варианты. Кроме этого, шапсугский диалект помогает определить ход фонетических процессов, имевших место в истории адыгейского языка.

Краткая грамматика начинается с описания адыгейской азбуки, представленной в виде таблицы, где указывается произношение звуков. Если наблюдается совпадение в произношении звуков, то указывается, что сохраняется русское произношение. К ним он относит следующие звуки: [а], [б], [в], [д], [ж], [з], [и], [к], [л], [м], [н], [о], [п], [р], [т], [у], [ф], [ц], [ч], [ш], [э], [я]. В остальных случаях дается сопоставление звуков адыгейского, французского и немецкого языков. Например, Л.Я. Люлье пишет: «г» в начале слов, как французское «h», в середине и конце слов, как немецкое «g»; двойной «gg» произносится как немецкое «g» и французское «h, gh», «с» - как французское «с»; «х» - как французское «h»; «ю» - как французское «u» (Люлье 1-3).

Он отмечает: «Адигская азбука состоит из тридцати одной буквы русского алфавита. Буквы разделяются на гласные и согласные» (Люлье 1). К простым гласным он относит: [а], [э], [и], [і], [о], [у]; к полугласным - ь, ъ; к двугласным – [е], [я], [ы]; к дифтонгам причисляет [ya], [yo], [ie], [юё]. Например: вуане (с. 210)¹ «седло», гуауо (с. 57) «досада», суюаіе (с. 95) «крыса». (Поскольку нас интересует передача звуков адыгейского языка буквами русского алфавита, то при подаче

---

¹ В круглых скобках указываются страницы «Словаря русско-черкесского» Л.Я. Люлье.

слов для анализа на первом месте ставится нами адыгейское слово, а на втором – его русский эквивалент, хотя в словаре эти слова следуют друг за другом в обратном порядке).

«Согласные буквы без помощи гласных не могут составить звука полного совершенного; их 18; а именно: **б, в, г, д, ж, з, к, л, м, н, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш**, необходимо добавить к ним гласные буквы» (Люлье 2). Автор словаря при написании слов прибегает к использованию дополнительных диакритических знаков ` , ´ , ¨, которые, по его мнению, различают четыре типа ударения. Два других знака: ^, ' указывают соответственно на слияние звуков и на опущение одного из гласных, как это отмечает автор грамматического очерка (Люлье 4). Л.Я. Люлье дает пояснения, из которых становится ясным, что буква **é** с острым ударением произносится почти закрытым ртом, с ударением тяжким **è** - открытым ртом; а буква **ë** с двоеточием – полуоткрытым ртом, как в слове *всё* (Люлье 3). Без всякого дополнительного знака даются буквы, если звук в адыгейском языке совпадает с русским звуком. Л.Я. Люлье дает написание некоторых слов в соответствии с произношением: ку (с. 2) «арба»; ма междом. (с. 113) «на»; намыс (с. 236) «честь» и т.д. Однако в большинстве случаев орфографически неточно переданы гласные и согласные звуки адыгейского языка, так как алфавит и графика, использованные составителем словаря, были несовершенны.

Как указывал Д.А. Ашхамаф, адыгейская орфография фактически складывается начиная с Л.Я. Люлье (Ашхамаф 29), поскольку в таком объеме лексика адыгейского языка, а также сочетания слов и их написание не получили своего отражения до выхода в свет «Словаря русско-черкесского». Написание слов, словоформ соответствовало восприятию и видению самого Л.Я. Люлье. В словарной статье имена адыгейского языка представлены в неформальном виде: уне (с. 56) «дом»; няше (с. 60) «дыня»; уце (с. 78) «зелень» и т.д. Однако в ряде случаев в словаре слова даны в форме им. п.: **шюзерь** (с. 65) «женщина»; **фаберь** (с. 63) «жара»; **черь** (с. 78) «земля» и т.д. В ряде слов словосочетания написаны слитно: шаалемюзюе (с. 65) «жернова» вместо шаале

мюзюеё; ггуамёпеуо (с. 26) «вонь» вместо ггуамё пеуо; тагумезепемыте (с. 6) «безухий» вместо тугуме зепемыте; тижинегеллаге (с. 36) «высеребранный» вместо тижине геллаге и т.д. В словаре автор повторяющиеся основы пишет через дефис: шене-тене (с. 215) «торговля»; кебзе-гуёбзе (с. 244) «ясно», сехе-сехе (с. 234) «часто». Префиксы и личные показатели глаголов Л.Я. Люлье пишет ошибочно раздельно: хе се утхе (с. 171) «прыскаю» вместо хесеутхе. В ряде случаев подобные формы пишет через дефис: гутле-се-тте (с. 155) «замечаю» вместо гу тлесетте и т.д.

Проблема использования графических знаков для передачи звуков адыгейского языка в определенной мере была рассмотрена З.И. Керашевой, А.А. Шаовым и Б.Х. Балкаровым (Керашева 16; Шаов 11; Балкаров 167). Этот вопрос подробнее изучила З.И. Керашева при работе над шапсугским диалектом адыгейского языка (Керашева 16-18). Однако некоторые моменты не получили своего детального освещения у ученых. Мы поставили перед собой задачу рассмотреть все случаи графического обозначения, использованные Л.Я. Люлье в своем «Словаре русско-черкесском».

При обозначении гласных Л.Я. Люлье использует буквы русского алфавита, включая и **i**, которые употребляются не только отдельно, но и в комплексе **ia**, **ie**.

Гласный звук **[a]** обозначается как отдельными буквами, так и буквосочетаниями. Перейдем к подробному описанию графической системы, созданной Л.Я. Люлье, и выясним какие буквы и буквосочетания применяются им для обозначения гласных звуков адыгейского языка. Отдельные буквы использованы в следующих случаях:

Гласный звук **[a]** обозначается буквами **а** и **я**, а также буквосочетаниями **ia**, **ia**, **ea**, **aa**:

1) **а**: мате (с. 91) «корзина»; мазе (с. 112) «месяц»; нафе (с. 42) «гласность»; штапхе (с. 10) «боязливый»; макхе (с. 78) «звон»; нахабё (с. 9) «более» и др. В представленных словах буква **а**, выделенная нами жирным шрифтом, соответствует адыгейскому произношению;

2) **я**: жякѣупсе (с. 233) «цирюльник»; тляше (с. 232) «хромой»; мѣзяхѣ (с. 212) «темно»; мяхѣ (с. 193) «слабый»; бзайге (с. 190) «скверный»; хятѣ (с. 184) «сад»; цягге (с. 181) «ребро»; зяфѣ (с. 181) «ровный»; пчяте (с. 159) «потный»; хясюѣ (с. 153) «поле»; хябзѣ (с. 126) «обычай»; бзякуо (с. 123) «немой»; дяхо (с. 93) «красиво»; рязе (с. 54) «довольный» и др. Трудно объяснить, почему Л.Я. Люлье использовал букву **я**, а не **а**, как в предыдущем случае, поскольку предшествующие согласные не являются палатализованными. Следовательно, он мог бы и в этих словах использовать также букву **а**. В связи с этим неясным остается смешение букв **а** и **я** в идентичных позициях;

3) **ia**: жиакѣ (с. 9) «борода»; хагиасюѣ (с. 9) «борзая собака»; чиане (с. 8) «бойкий»; чиакую (с. 14) «бурка»; киакѣ (с. 91) «короткий» и др.;

4) **ia**: чиане (с. 11) «брита»; тлечияне (с. 108) «молодец»; чиане (с. 116) «напильник».

Употребление буквосочетания **ia** можно оправдать лишь в том случае, если автор словаря пытался как-то обозначить палатализацию специфических для шапсугского диалекта согласных [гь], [кь], [кль], хотя в других случаях при написании палатализованных согласных была использована буква **я**. Трудно понять, почему Л.Я. Люлье для обозначения гласного [а] использует параллельно **ia** и **ia**, хотя в обоих случаях произносится один и тот же гласный звук;

5) **ea**: неапце (с. 11) «бровь»; тлеакуо (с. 79) «знатный». Так как исторически напцѣ - сложное слово, первым компонентом которого является **не**, написание, **а** можно объяснить чередованием **а/э**, происходящим в адыгейском языке в процессе словосложения. Вероятно, Л.Я. Люлье попытался графически отразить и **а**, и **э**. Вполне возможно, что он улавливал чередование звуков, но воспринимал его не совсем отчетливо, поэтому он нашел выход, использовав и **а**, и **э**;

6) **aa**: маазсѣ (с. 185) «саранча»; даанѣ (с. 239) «шелк»; паанѣ (с. 73) «заноза» и др. В адыгейском языке гласные в ударной и безударной позиции произносятся четко, не

подвергаясь редукции. Видимо, Л.Я. Люлье безударный гласный воспринимал как долгий. Скорее всего, этим можно объяснить употребление **aa** в указанных словах.

Гласный **[ы]** в адыгейском языке отличается от русского **[ы]** по своим акустическим характеристикам. Поэтому Л.Я. Люлье смешивал его с гласным **[э]**, отличающимся от русского **[э]**. Надо полагать, что автор словаря пытался обозначить специфический для адыгейского языка гласный **[ы]** с помощью различных букв. Звук **[ы]** передается следующими буквами:

1) **е**: шеггуоне (с. 238) «чугун»; деде (с. 239) «шило»; тлеуабе (с. 239) «вдовец»; небе (с. 13) «брюхо»; ийне (с. 9) «большой»; узе (с. 9) «болезнь»; ямезыке (с. 4) «безподобный»; тхедезе (с. 3) «басня»; джегенеме (с. 1) «ад» и др.;

2) **е**: нёсаше (с. 186) «свадьба»; псеуе (с. 98) «лгун»; пёто (с. 95) «крепко»; уддэ (с. 89) «колдун»; шёллэ (с. 88) «кобылятина»; уцэ (с. 78) «зелень»; чёуне (с. 78) «землянка»; псёзёпёте (с. 66) «живой» и др.;

3) **ё**: (с. 14) шёгге «бусы»; ттёго (с. 50) «даренный»; бёлиме (с. 8) «богатство»; пшё (с. 10) «боярин»; тамёгга (с. 211) «тавро»; мёрё (с. 233) «этот»; и др.;

4) **и**: шибле (с. 48) «гром»; чилле (с. 52) «деревня»; чиффё (с. 56) «долг»; тхитлепке (с. 13) «бумага»; джиннэ (с. 16) «бес»; чижэ (с. 50) «далеко»; чиллогуо (с. 78) «земляк»; джибе (с. 86) «карман»; пши (с. 88) «князь»; тхитль (с. 88) «книга»; псинджё (с. 98) «легко»; джёмишхе (с. 100) «ложка»; хаджигга (с. 110) «мука»; ширюкасзё (с. 185) «сапожник»; шипхе (с. 189) «сестра»; джинэ (с. 235) «черт»; лёнисте (с. 121) «ножницы» и др. В одном и том же слове один и тот же звук обозначен разными буквами: чигге «дерево»; шхыне «пища» (правильное написание этих слов: чъыгы, шхыны) и др.;

5) **у**: туггуо (с. 26) «воровство»; тлуко (с. 52) «депутат»; фугукэ (с. 79) «зерно»; супке (с. 117) «настоящий» и др.;

6) **а**: псахаге (с. 71) «закал»; нахабё (с. 9) «более» и др.;

7) ю: мюзюеггуане (с. 18) «вертен»; мюзюè (с. 85) «камень»; тютюне (с. 211) «табак» и др.;

8) о: упсоге (с. 11) «брить»; сюèбзоге (с. 74) «зарезанный»; того (с. 199) «солнце» и др.

Так как в акустическом отношении гласные [а], [э], [ы] для не владеющих адыгейским языком нечетко воспринимаются, слабо разграничиваются, то они часто смешиваются друг с другом. Поэтому неслучайно, что Л.Я. Люлье смешивал звук [ы] с другими гласными и обозначал его совершенно разными буквами. Звук [э] обозначен буквами:

1) е: нахаблагге (с. 7) «ближайший»; ггатхе (с. 19) «весна»; нафе (с. 42) «гласность»; благгаге (с. 58) «дружба»; штапхе (с. 10) «боязливый»; ггакерезоге (с. 21) «витый»; газике (с. 27) «ворочение»; хаггахожиге (с. 54) «добавленный»; гакуассаге (с. 41) «гашенный»; макхе (с. 78) «звон»; дысе (с. 80) «золото»; мате (с. 91) «корзина» и др.;

2) é: мезэке́те (с. 229) «фазан»; сэме́ркау (с. 240) «шутка»; се́ре, се́ (с. 243) «я»; бже́мат (с. 224) «улей»; не́пе (с. 188) «сегодня»; жже́ (с. 182) «рот»; че́ше (с. 122) «ночь»; ле́нисте (с. 121) «ножницы»; фе́мюфе (с. 120) «нерадивый»; бе́генде́ (с. 114) «наем»; маза́ (с. 112) «месяц»; мезэ́ (с. 103) «лес»; се́ме́гу (с. 102) «левый»; ке́теше (с. 97) «курятник»; че́пе (с. 83) «иней» и др.;

3) е: псеггасюапке (с. 24) «водопой»; сере, се (с. 1) «я»; дзе (с. 2) «армия»; бедзер (с. 2) «базар»; чезимер (с. 4) «бездонный»; унезимер (с. 4) «бездомный»; зепемууо (с. 5) «безпрерывно»; гумече, гупсефиге (с. 5) «безпокойный»; федешемё (с. 5) «безподобно»; берекете (с. 7) «благодать»; темене (с. 9) «болото»; смайгеше (с. 9) «больница»; бенакуо (с. 9) «борец»; тчэ́ре (с. 15) «бегун»; тедемик (с. 18) «везде»; дзепше (с. 24) «воевода»; упче (с. 25) «войлок» и др.;

4) ё: бе́сзагга (с. 50) «давно»; бе́ггасэ́ (с. 55) «долголетний»; гуашё́ (с. 10) «боярыня, барыня»; не́гуфе (с. 16) «белолицый»; паге́о (с. 45) «гордо»; гухётле (с. 72) «замысел»; тамё́ (с. 95) «крыло»; ппё́ (с. 122) «нос»; фабе́ (с. 212) «тепло»; бзе́гу (с. 244) «язык» и др.;

5) **о**: благо (с. 7) «близко»; нафо (с. 42) «гласно», няфо (с. 243) «явно» и др.;

6) **а**: зюагга (с. 17) «варенный»; гассагга (с. 28) «воспитанный»; тлагга (с. 57) «дохлый»; тга (с. 8) «бог»; тгавггапсау (с. 7) «благодарствую»; пхакяй (с. 85) «кадка» и др.

В фонологической (фонетической) системе адыгейского языка отсутствуют лабиализованные гласные [о] и [у]. Однако они встречаются в заимствованных словах.

Звук [о] содержится в ряде заимствованных слов и обозначается буквой **о** и буквосочетанием **оо**: тюрк. топ (с. 173) «пушка»; тюрк. сообе (с. 145) «печка» и др.

Звук [у] в словаре обозначается буквой **ю**: тюрк. сюретасеё (с. 65) «живописец»; тюрк. тютюне (с. 211) «табак»; тюрк. кюёсе (с. 3) «безбородый» и др.

Дифтонг [йы] передается буквосочетаниями:

1) **йй**: ййне (с. 182) «рослый»; ййне, ййнекяй (с. 128) «огромный»; ййнеуо (с. 18) «великоватый»; ййгигуо (с. 11) «брод»; ййзе (с. 154) «полный» и др.;

2) **йё**: утлйёге (с. 121) «ржавчина» и др.;

3) **йи**: йине, шхуо (с. 18) «великий» и др.

Дифтонг [уы] передается буквой **о** и буквосочетанием **вуо**:

1) **о**: схаобате (с. 9) «болтливый» и др.;

2) **вуо**: шувуо (с. 90) «конный» и др.

Как отмечают Г.В. Рogaва и З.И. Керашева, в адыгейском языке имеются неслоговые гласные (сонанты) губно-губной [у] и средняяязычный [й]. Эти звуки обычно встречаются в комплексе с основными гласными [а], [э] и [ы] и вместе с ними образуют восходящие дифтонги, среди которых и **уа** (Рogaва и Керашева 21).

Дифтонг [уа] передается буквосочетанием **вуа**:

вуае (с. 14) «буря»; **вуа**сюё (с. 119) «небо»; тлёвуаё (с. 103) «лестница»; **вуа**не (с. 210) «седло»; **вуа**се (с. 234) «цена».

Дифтонг [уэ] передается как **уо**, **вуо**:

1) **уо**: уотоггуо (с. 220) «тяжело»; зауо (с. 202) «сражение»; уотер (с. 202) «стадо»; псхуо (с. 184) «река»; огуоблаге (с. 129) «окрестность»; схакуо (с. 124) «обида»; уоредесюё (с. 116) «напев»; куапсауо (с. 68) «завидно» и др.;

2) **вуо: вуоркоге** (с. 7) «благородство» и др.

Дифтонг **[йэ]** передается буквой **э**, а также буквосочетаниями **ie, ié, ай, ий, ей:**

1) **э:** эрмеле (с. 1) «армянин» и др.;

2) **ie:** гуггоiemётле (с. 4) «беззаботный»; сюаieггатле (с. 1) «антимония»; ieminéузе (с. 238) «чума»; iemeйgiaгь (с. 4) «безграмотный» и др.;

3) **ié:** iéбзэ (с. 113) «навоз» и др.;

4) **ай:** файде (с. 3) «барыш» и др.;

5) **ий:** хыйй (с. 119) «невинный» и др.;

6) **ей:** мейлек, (с. 1) «ангел» и др.

Дифтонг **[йа]** передается буквой **я** и буквосочетаниями **йа, ия:**

1) **я:** яттефе (с. 111) «мел» и др.;

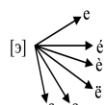
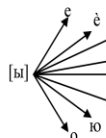
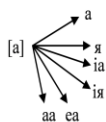
2) **йа:** пхакяйазэ (с. 10) «бочар» и др.;

3) **ия:** ияже (с. 80) «зола»; ияттэ (с. 42) «глина» и др.

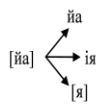
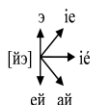
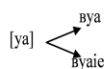
Обобщая вышеизложенное, мы представляем звукобуквенные обозначения в системе гласных следующими схемами.

ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ, ОБОЗНАЧЕННЫЕ РАЗНЫМИ БУКВАМИ И БУКВОСОЧЕТАНИЯМИ

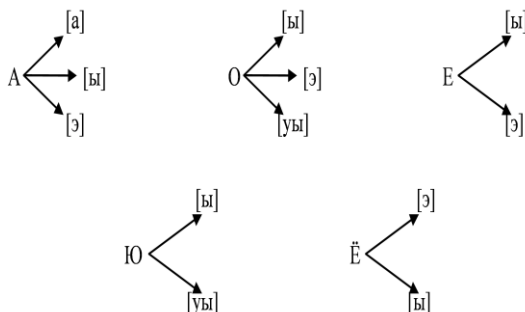
ПРОСТЫЕ ГЛАСНЫЕ

ДИФТОНГИ

БУКВЫ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ РАЗНЫЕ ГЛАСНЫЕ ЗВУКИ

Согласные звуки и их графическая передача

Адыгейский язык, как и все языки Северного Кавказа, отличается большим количеством фонем, которые в основном представлены системой согласных. (Хёлиг 26).

Согласные звуки адыгейского языка в словаре Л.Я. Люлье обозначаются либо отдельными буквами, либо буквосочетаниями. Одни и те же звуки получают разнообразное графическое обозначение. Иногда один и тот же звук передается разными буквами и буквосочетаниями.

Те звуки, которые совпадают и в русском и адыгейском языках, как правило, Л.Я. Люлье обозначает однолитерными буквами:

мате (с. 91) «корзина»; **бзёгу** (с. 244) «язык»; **фабё** (с. 219) «тепло»; **мафе** (с. 52 «день»), **целле** (с. 53) «десна», **цее** (с. 53) «зуб»; **мазё** (с. 112) «месяц»; **мезё** (с. 103) «лес»; **нёпе** (с. 188) «сегодня»; **мезёкёте** (с. 229) «фазан»; **хябзё** (с. 126) «обычай»; **зяфё** (с. 181) «ровный»; **миепсе** (с. 86) «яблочный квас»; **заёе** (с. 86) «кизил»; **блиппё** (с. 155) «понедельник». Иногда вместо буквы «б» пишется «в»: **псукувгу** (с. 51) «девятнадцать»; **ссивгу** (с. 51) «девятьсот»; **пхамвгуо** (с. 57) «доска, ки»; **вгюё** (с. 161) «поясница»; **вгюрпхе** (с. 161) «пояс»; **каравгуо** (с. 218) «трус» Вместо буквы «п» встречается «б»: **тябсе**, **пхатлёбсе** (с. 91) «корень».

Латеральный звук [л] обозначен либо через л или лл: халле (с. 88) «клин»; десигеллаге (с. 34) «вызолоченный».

В словаре Л.Я. Люлье встречаются примеры слов, где мягкий спирант [щ] передается через ш: эпешине, пшинешхуо (с. 2) «арфа»; шапкё (с. 2) «базар»; штапхе (с. 10) «боязливый»; гушаале (с. 43) «говорун»; ширюкь, шасьмё (с. 185) «сапог» и т.д.

Орфографически ларингальный согласный в современной адыгейской фонетике обозначается буквой І: Іанэ «стол», Іасэ «тихий, спокойный», Іазэ «мастер, лекарь». Этот же звук имеется и в шапсугском диалекте, который не получил своего обозначения у Л.Я. Люлье, на что обратила внимание З.И. Керашева. Она пишет, что звук [І] пропускается составителем словаря (Керашева 16): алле (с. 16) «бешеный»; азе (с. 29) «врач»; азё (с. 84) «искусный»;) анне (с. 204) «стол»; ате, (с. 204) мокоате «стог, стог сена». Используя букву а в начале слова, вероятно, Л.Я. Люлье по аналогии с русским языком и в адыгейском написал а: анне «стол», ате «стог». Сравни рус.: арбуз, Анна которые произносятся в русском языке с гортанным приступом, т.е. 'арбуз 'анна '. Иначе нельзя объяснить, по нашему мнению, написание начального, а в адыгейском языке у Л.Я. Люлье. При написании слов с анлаутным [І] автор словаря, надо полагать, следовал русской графике, в которой гортанный приступ никак не обозначен, хотя, то, что в русском языке является гортанным приступом, в адыгейском языке является самостоятельной фонемой [І].

Мы находим ряд фонетических особенностей шапсугского диалекта в словаре Л.Я. Люлье, которые имеют важное значение для исторической фонетики адыгских языков. К ним относятся следующие фонетические особенности:

1) отсутствие эпентетического согласного н в середине слова, что сближает шапсугский с бжедугским диалектом адыгейского языка: пхаток (с. 190) «скамья» (ср. лит. пхъэнтлэклу); уткибзе (с. 21) «висячий замок» (ср. лит. лункльбз); пчате (с. 159) «пот» (ср. лит. пклантлэ);

2) наличие эпентетического **р**, отсутствующего в темиргойском диалекте и в адыгейском литературном языке: карзь (с. 49) «гусь» (ср. лит. къаз);

3) наличие звукового комплекса [**пкьь**], обозначенного через **пк**: местоположение (с. 112) «тёсепка» (ср. лит. тысыплэ);

4) наличие заднеязычного согласного [**кьуь**], который в других диалектах и в литературном языке перешел в [**йу**]: кугго (с. 60) «дым»; кунсешуо (с. 214) «толстогубый».

Звук [**дж**] обозначается буквой **дж**: джегене (с. 1) «ад»; джибёхане (с. 2) «арсенал»; джинне (с. 16) «бес»; джибе (с. 86) «карман». Звук [**дж**] встречается в данном случае в заимствованных словах.

Специфический шапсугский палатализованный согласный [**гь**], обозначается через **г**: ниге (с. 6) «берег», геруу (с. 11) «бродяга», гегуо (с. 19) «веселье». В других диалектах адыгейского языка этот звук подвергся аффрикатизации. Ср. лит.: ныджы «берег», джэгу «игра, свадьба».

Звук [**дз**] передается буквосочетанием **дз**: дзе (с. 2) «армия»; бедзер (с. 2) «базар»; зехядзэ (с. 6) «безразбору»; бжидзе (с. 8) «блоха»; дзепше (с. 24) «воевода»; дзетле (с. 24) «военный» и т.д.

Звук [**хь**] передается буквами **г**, **х**, и буквосочетаниями **хх**, **гх**:

1) **г**: тга (с. 8) «бог»; гтаншезэ, тгаггапс (с. 3) «безбожник»; тгатлогорй (с. 8) «богомольный»; тгатлого (с. 8) «богомольство»; бжега, бжегапё (с. 132) «осень» и др.;

2) **х**: хакггу (с. 47) «гриб»; хамбарь (с. 1) «амбар»; хамёше (с. 49) «гумно»; халлэ (с. 88) «клин»; хадёрбий (с. 2) «бабочка»; хырзе (с. 21) «вихорь»; ханткуарке (с. 62) «жаба»; куахе (с. 25) «воз» и др.;

3) **хх**: хха (с. 244) «ячмень» и др.;

4) **гх**: гхаджеуне (с. 46) «кунацкая»; гхадже (с. 46) «гость» и др.

Звук [**хь**] опускается: тамышке (с. 15) «бедный», тарко (с. 44) «голубь»; тагумкйаге (с. 70) «заяц»; таабёль (с. 99) «легкое»,

легкiя; бзегaфё (с. 101) «лоскут»; тагуме (с. 227) «ухо»; таматте (с. 203) «старшина» и др.

Звук [жъ] передается буквой **ж** и буквосочетанием **жж**:

1) **ж**: адёже (с. 8); «близь» фiйже (с. 16) «белый»; жехырзъ (с. 21) «вихрь»; тижинéгеллаге (с. 36) «высеребрянный»; маже (с. 47) «гребень»; чиже (с. 50) «далеко»; тадёже (с. 56) «домой»; бжé (с. 173) «пчела», в слове бжахо (с. 173) «пчеловод» и др.;

2) **жж**: жжé (с. 24) «воздух»; жжебгуо (с. 39) «ветрено»; жже (с. 39) «ветер» и др.

Некоторые звуки адыгейского языка передаются путем сочетания одних и тех же букв: **гг, сс, тт, лл**, причем каждое буквосочетание используется для обозначения разных звуков.

Звук [гъ] обозначается буквой **г** и буквосочетанием **гг**:

1) **г**: ггатчёга (с. 193) «слиток»; ггашхежиге (с.210) «сытый»; гапетаге (с. 224) «укрепленный» и др.;

2) **гг**: сюаieггатле (с. 1) «антимонiя»; ггатхясе (с. 2) «арнаутка» тгаггапсе (с. 3) «безбожник»; нахаблагге (с. 7) «ближайшiй»; шегге «бусы» (с. 14); шеггачапке (с. 14) «бегалище»; шеггатчеше (с. 15) «беговый (говорится о лошади)»; зюагга (с. 17) «вареный»; ггатхе (с. 19) «весна»; псеггасюапке (с. 24) «водопой, водопойло»; схациеггаше (с. 25) «волосник»; ггобзе (с. 26) «воплъ»; ггашхене (с. 30) «вскорм»; ггахужике (с. 35) «вылечивание»; шеггахузайке (с. 41) «гарцованiе»; свюёгго (с. 43) «гнилой»; могогоре (горе) (с. 44) «годовик»; бёсзагга (с. 50) «давно»; ггазюасха (с. 89) «колос» и др.

Полагаем, что если звук [гъ] встречается один раз, то, как правило, Л.Я. Люлье использует сочетание букв **гг**. Вероятно, автор словаря улавливал звуки [гъ] и [г]. Из приведенных примеров это видно. Однако не-понятно, почему этот же звук в других случаях он обозначил через букву **г**. Неизвестно чем руководствовался Л.Я. Люлье, когда в словах с двумя согласными **гъ** он в одном случае писал **г**, а в другом - **гг**. Например, ггазага (с. 63) «жареный»; ллеггазаге (с. 63) «жаркое, жар»; ггазагаше (с. 143) «пережаренный»;

зеггазефагё, заггафаге (с. 158) «порядок»; ггауцуюёге (с. 158) «поставленный»; ггаштага (с. 172) «пуганый»; ггатчёга (с. 193) «слиток»; ггашхежиге (с. 210) «сытый»; ггозогоне (с. 223) «удивительно»; ггапетаге (с. 224) «укрепленный». Мы обратили внимание на одно обстоятельство: если в слове встречается звук [гъ] дважды, то в конечном слоге Л.Я. Люлье употребляет не двойное гг, а г. Подтверждением тому являются вышеприведенные примеры. В редких случаях звук [гъ] написан правильно и обозначен графически одинаково: ггасагга (с. 28) «воспитанный»; эггасаггарь (с. 39) (энибже) «век». В суффиксе причастия прошедшего времени – гъэ почему-то Л.Я. Люлье использует букву г, тогда как тот же звук [гъ] в других случаях обозначен через гг, что свидетельствует об отсутствии единого принципа в передаче согласного [гъ].

Звук [шъ] обозначается буквой с и буквосочетанием сс:

1) с: схаобате (с. 9) «болтливый»; санасха (с. 21) «виноград»; схаце (с. 26) «волос»; шесхамаже (с. 26) «волчек»; схараце (с. 26) «воробей»; сха (с. 44) «глава», голова»; данёсаге (с. 99) «лента» и др.;

2) сс: ианеипассе (с. 2) «бабушка»; сситуу (с. 51) «двести»; ссивгу (с. 51) «девятьсот»; ссенёкетене (с. 52) «дерюга»; мыссе (с. 106) «медведь»; сситфё (с. 174) «пятьсот» и др.

Звук [жъ] обозначается буквой з и буквосочетанием зз:

1) з: тхедезе (с. 3) «басня»; пхазе (с. 16) «валежник»; инызь (с. 18) «великан»; бзяпе (с. 24) «возвышенность»; згуру (с. 47) «гремушка»; псёзё (с. 49) «грязно»; парезій (с. 52) «терн»;

2) зз: ззё (с. 203) «старый» и др.

Звук [къ] передается как к, кх:

1) к: колёзе (с. 27) «ворона»; кепче, кепчешуо (с. 27) «ворота»; кёгхаггарь (с. 32) «вшедший»; каледёсе (с. 41) «гарнизон»; коршинь (с. 46) «горшок»; камыле (с. 59) «дудка»; атакё (с. 174) «петух»; кабзо (с. 236) «чисто» и др.;

2) кх: зюокхо (с. 19) «весло» и др.

Звук [кь] обозначается буквой к: апкехурай (с. 14) «бутылка»; скій (с. 45) «горло» и др.

Звук [ч] обозначается буквой **ч** или буквосочетанием **тч**:

1) **ч**: **ччэ** (с. 54) «дверь»; **чилле** (с. 52) «деревня»; **чигге** (с. 52) «дерево» и др.;

2) **тч**: **тчере** (с. 15) «бегун»; **тче** (с. 15) «бег» и др.

Звук [хъ] обозначается буквой **х**: **махше** (с. 18) «верблюд»; **хацюке** (с. 18) «веретено»; **пханджига** (с. 35) «выметенный»; **пхике** (с. 40) «вязаніе»; **пхаше** (с. 48) «грубый»; **харине** (с. 86) «качели»; **тахте** (с. 162) «престол» и др.

Звук [лъ] обозначается буквой **л** и буквосочетаниями **тл**, **тль**, **ль**:

1) **л**: **тхопле** (с. 16) «белокурый»; **цегуопле** (с. 43) «гнедой»; **нёгусаплё** (с. 93) «краснощекий»; **угуапле** (с. 111) «медь»; **хеплахарій** (с. 176) «разборчивый»; **хамплиже** (с. 244) «ящерица» и др.;

2) **тл**: **тхитл** (с. 88) «книга»; **тлепедэ** (с. 238) «чулок»; **гатлохуо** (с. 3) «баран»; **зетлепете** (с. 5) «беспрерывно»; **тгатлогорій** (с. 8) «богомольный»; **тгатлого** (с. 8) «богомольство»; **читленокую** (с. 9) «бок»; **тлабзе** (с. 10) «босиком»; **тхитлепке** (с. 13) «бумага»; **кутлха** (с. 42) «глоток»; **итлесе** (с. 44) «год»; **нахатлешо** (с. 48) «громче»; **туузететле** (с. 51) «двойной» **чиффётетле** (с. 56) «должен»; **тлакокіахе** (с. 55) «долгонгой (длинноногий)»; **тляпкё** (с. 57) «дорогой»; **псетлохе** (с. 65) «жених»; **тхитлетепэ** (с. 73) «записки»; **утліёге** (с. 74) «заржавелый»; **тлекіапе** (с. 83) «икра»; 3) **тль**: **хатль** (с. 48) «груз»; **некутль** (с. 85) «калбаса»; **антль** (с. 91) «корыто»; **ахшатль** (с. 92) «кошелёк»; **убытатль** (с. 100) «ловушка»; **схаценатль** (с. 101) «локон»; **куданенатль** (с. 121) «нить, нитка»; **гухетль** (с. 111) «мысль»; **чогочетль** (с. 157) «портки»; **пшинатль** (с. 178) «рассказ»; **сенахатетль** (с. 181) «ремесленник»; **тютюнитль** (с. 211) «табакерка» и др.;

4) **ль**: **куіерильфе** (с. 5) «безродный»; **пхурельфе** (с. 146) «племянник»; **плерипль** (с. 160) «почетверо».

Звук [кль] обозначается буквой **к**: **певуогике** (с. 31) «встречание»; **тейгике** (с. 31) «вставание»; **тедемике** (с. 18) «всюду»; **кіанкепсе** (с. 16) «белок»; **кіапсе** (с. 18) «веревка»; **кіай** (с. 87) «клен»; **жіайке** (с. 9) «борода».

Звук [лї] обозначается буквосочетанием **тл**: **сюаіеггатле** (с. 2) «антимонія»; **гуггоіемётле** (с. 4) «беззаботный»; **тфокотле** (с. 16) «вассал»; **тлеуабе** (с. 17) «вдовец»; **дзетле** (с. 24) «военный»; **тлеуорке** (с. 46) «гостеприймный»; **тлуко** (с. 52) «депутат»; **чеатле** (с. 80) «зноб»; **тлѐ** (с. 110) «муж»; **тлѐсха** (с. 118) «начальник»; **тлукуо** (с. 158) «посланник, посланный»; **тлукуо** (с. 158) «посредник»; **пшитле** (с. 175) «раб»; **тле** (с. 207) «супруг»; **тлеуоркь** (с. 230) «хлебосоль»; **тлуко** (с. 231) «ходатай»; **тлохузогe**, **тлебланаге** (с. 232) «храбрость»; **тленасепѐсвюѐ** (с. 241) «счастливец».

Звук [тї] обозначается буквой **т** и буквосочетанием **тт**:

1) **т**: **ятѐ** (с. 42) «грязно»; **шхуантѐ** (с. 189) «синий»; **кетѐй** (с. 87) «кишка» и др.;

2) **тт**: **іятте** (с. 42) «глина»; **яттефе** (с. 111) «мел».

Звук [пї] обозначается как **п**: **псапке** (с. 27) «воротник»; **паста** (с. 86) «каша». Следовательно, Л.Я. Люлье никак не смог передать абруптивные согласные [тї], [пї].

Звук [цї] обозначается как **ц**, **сс**, **бз**:

1) **ц**: **циффѐмесуо** (с. 4) «безведома»; **циффѐбзягѐ** (с. 4) «бездельник» и др.;

2) **сс**: **ссе** (с. 29) «вошь» и др.;

3) **бз**: **тлабзе** (с. 10) «босиком» и др.;

Не совсем ясно, почему для обозначения звукокомплекса **пїцї** используется буквосочетание **бз**. Такое написание ничем не оправдано.

Звук **сї** обозначается как **с**: **псане** (с. 44) «голый» и др.

Звук [шї] обозначается как **с**, **сзѐ**:

1) **с**: **сехе** (с. 30) «вскоре» и др.;

2) **сзѐ**: **коршинасзѐ** (с. 45) «гончар»; **бѐггасзѐ** (с. 55) «долголетний» и др.

Звук [кї] обозначается буквой **ч**: **чѐкуо** (с. 3) «барсук»; **чедзоге** (с. 34) «выкинутый»; **чѐхый** (с. 78) «землетрясение»; **чѐуне** (с. 78) «землянка»; **чогочѐтьль** (с. 157) «портки»; **чюгу** (с. 160) «почва» и др.

Лабializedанные согласные передаются с использованием букв **у**, **о**, **ю**, **в**.

Звук [гу] обозначается как **гу**: **ггогу** (с. 173) «путь»; **гушаа**, **гушаакэ** (с. 176) «разговор» и др.

Звук [ку] обозначается как **ку**: **ку** (с. 2) «арба»; **кушёрхе** (с. 89) «колесо»; **куллёгуже** (с. 89) «колея»; **кузій** (с. 211) «тачка» и др.

Звук [цю] обозначается как **цю**: **цюакэ** (с. 3) «башмак»; **цюакаксэ** (с. 3) «башмашник»; **калеёуцюо** (с. 4) «безостановочно»; **псетцю** (с. 13) «буйвол»; **цюче** (с. 14) «бычок»; **цюахуо** (с. 25) «волопас»; **тцю** (с. 26) «вол»; **цюнтызь** (с. 27) «ворон»; **тгатцю** (с. 219) «тесто»; **уцюаге** (с. 226) «усталый»; **уцюгитуу** (с. 51) «дважды» и др.

Звук [кьлу] обозначается буквосочетаниями **уу**, **гуо**, **ку**:

1) **уу**: **ууса** (с. 104) «мак» и др.;

2) **гуо**: **пагуо** (с. 238) «шапка» и др.;

3) **ку**: **кутлха** (с. 42) «глоток»; **куне** (с. 41) (ср. лит. *lune*) «гвоздь»; **кугго** (с. 60). (ср. лит. *lugo*) «дым»; **хакупчёку** (с. 75) «заслонка»; **нёкуасе** (с. 166) «приятель»; **пчёку** (с. 157) «порог» и др.

Звук [гьу] обозначается буквосочетаниями **гу**, **ггу**, **ву**:

1) **гу**: **шугу** (с. 199) «соль»; **ивгуо** (с. 24) «вовремя»; **губче**, **губже** (с. 31) «вторник» и др.;

2) **ггу**: **ггуасюё** (с. 51) «дубильное вещество»; **ггуоже** (с. 64) «желтый»; **ггуга** (с. 75) «засохлый»; **санасхаггуге** (с. 83) «изюм»; **ггуга** (с. 91) «копченный»; **туггуге** (с. 92) «краденный»; **ггуне**, **чеггуне** (с. 182) «рубеж»;

3) **ву**: **вуазе** (с. 24) «вожак»; **се вуаше** (с. 8) «блужу».

Звук [жью] передается буквосочетаниями **зю**, **звё**:

1) **зю**: **зюагга** (с. 17) «вареный»; **мюзюеггуане** (с. 18) «вертен»; **пшехасхазюагуо** (с. 19) «вечерница»; **ггазюасха** (с. 89) «колос»; **зюагаше** (с. 142) «переваренный», **мызюе** (с. 85) «камень» и др.;

2) **звё**: **халюзвё** (с. 145) «пирог»; **ггобезвюё** (с. 226) «урожай» и др.;

Звук [хью] передается как **ху**: **хузу** (с. 48) «груша» **тхурзё** (с. 8) «блин»; **псухуасха** (с. 18) «верховье»; **хурай** (с. 36) «выпуклый»; **шётху** (с. 160) «похвала».

Звук [шьу] передается буквосочетаниями **сю**, **свю**:

1) **сю:** коресюе (с. 18) «веред»; мёсюё (с. 43); «гниёт» и др.;

2) **свю:** свюёгго (с. 43). «гнилой».

Звук [шly] передается буквосочетаниями: **звю, свю, сзю, сю:**

1) **звю:** эзвюё (с. 22) «вкусно» и др.;

2) **свю:** свюё (с. 54) «добрый» и др.;

3) **сзю:** хужигосзюё (с. 82) «излечимый» и др.;

4) **сю:** сюанё (с. 86) «кирка» и др.

Звук [кly] передается буквосочетаниями **ку, ккю:**

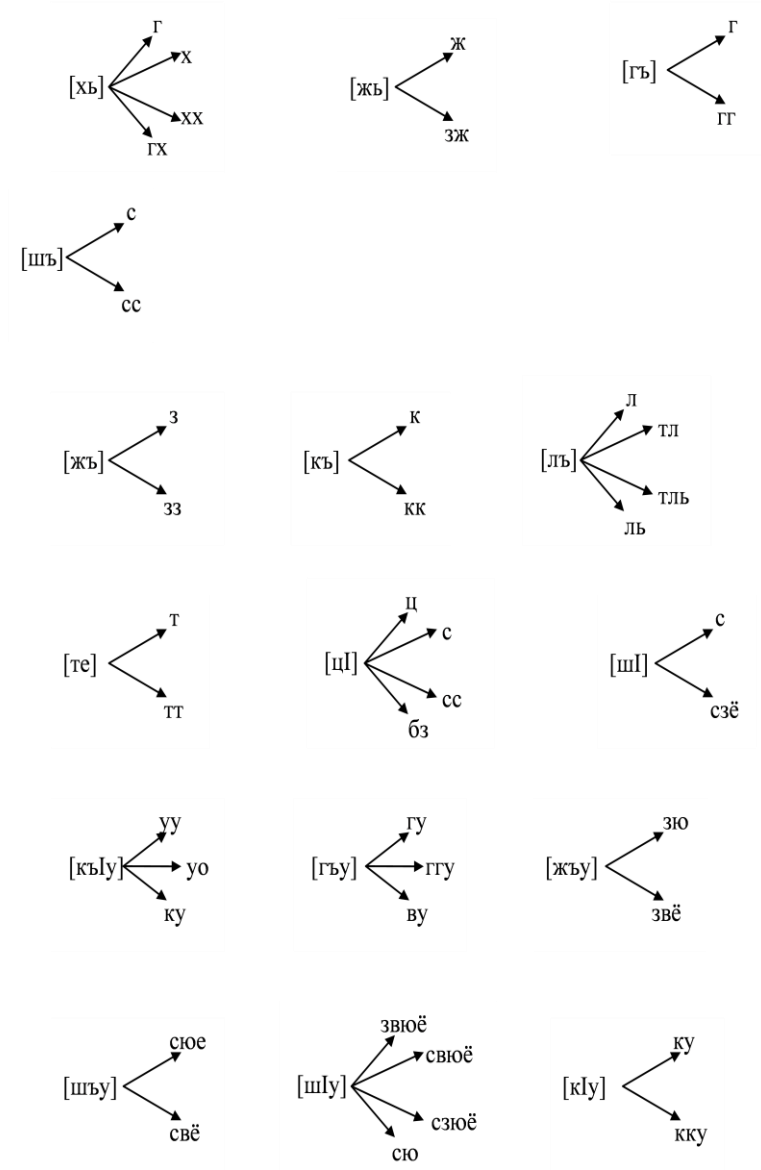
1) **ку:** куачё (с. 22) «власть»; уплюкуге (с. 36) «высмотренный, проверенный»; куачё (с. 189) «сила»; куачёшхуо (с. 189) «силач» и др.;

2) **ккю:** суюухакку (с. 200) «соты» и др.

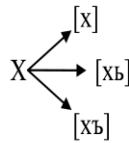
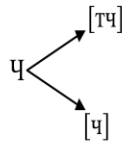
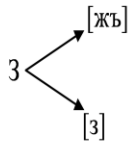
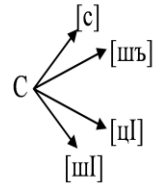
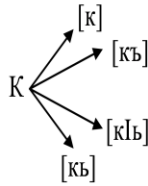
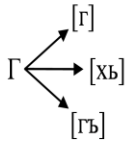
Анализ использованных графических знаков, представленных в словаре Л.Я. Люлье, показал, что одни и те же буквосочетания используются для обозначения разных согласных.

Изложив систему звукобуквенных обозначений в системе согласных, мы можем представить следующие схемы.

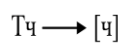
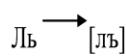
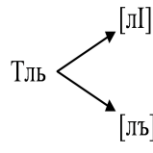
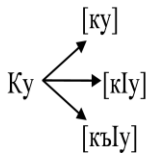
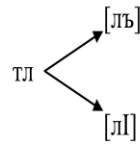
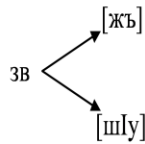
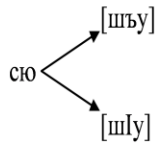
СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ, ОБОЗНАЧЕННЫЕ РАЗНЫМИ БУКВАМИ И БУКВОСОЧЕТАНИЯМИ

**БУКВЫ И БУКВОСОЧЕТАНИЯ, ОБОЗНАЧАЮЩИЕ РАЗНЫЕ
СОГЛАСНЫЕ ЗВУКИ
БУКВЫ**

БУКВОСОЧЕТАНИЯ

Как отмечает З.И. Керашева, в шапсугском диалекте и в адыгейском литературном языке имеются три простых гласных звука [а], [ы], [э] (Керашева 41). В ряде случаев [э] выступает вместо литературного [ы], что хорошо прослеживается в словаре Л.Я. Люлье. Ср.:

адыг. лит. язык	шапс. диал.	по словарю Люлье	русск. перевод
лы	лэ	тлѐ (с. 110)	мужчина
шъузы	шъузэ	шюзерь (с. 65)	женщина
лэучыцI	лэучэцI	лоукець (с. 53)	дичь
щыIагъэ	щэIагъэ	шеагазіе (с.212)	терпение

В ряде слов корневым выступает [э] вместо литературного [ы].

Г.В. Рогава отмечает, что нет оснований считать гласный [ы] первичным гласным в адыгейском языке: гласный [ы] надо полагать, является рефлексом какого-то основного гласного (Рогава и Керашева 24-25).

Первичность [э] поддерживается также композитами всех диалектов адыгейского языка, в том числе и шапсугского (шэсын – «садиться на лошадь»). Следовательно, по мнению З.И. Керашевой, материал шапсугского диалекта подтверждает мнение Г.В. Рогавы о том, что звук [ы] в адыгейском литературном языке надо считать вторичным, полученным в результате редукции [э] (Керашева 43). При этом она ссылается на материал шапсугского диалекта. Об этом свидетельствуют и другие примеры. Так, в частности, по нашему мнению, этимологический [э] сохранился в следующих сложных словах адыгейского языка: *лэпсы* «бульон» (из *лэ «мясо» и *псы* «вода»); *лIэхъупхъ* «молодец» (из *лIэ «мужчина» и *хъупхъэ* «прилежный»), хотя в современном языке мы имеем **ы**: *лы* «мясо» и *лы* «мужчина».

Гласным [ы] и [э] адыгейского литературного языка в шапсугском диалекте, в хакучинском говоре, соответствует [а]:

адыг. лит. язык	шапс. диал. (хак. говор)	по словарю Люлье	русск. перевод
хъэдэн	хъадан	хаденызе (с. 19)	ветош (тряпка)
шъхъэнгъуыпчъ	шъхъангъуыпчъ	сханёгупче (с. 129)	окно
гущыI	гуцаI	гушаа (с. 193)	слово

Кумахов М. А. отмечает, что с точки зрения относительной хронологии под адыгскими инновациями понимаются явления, восходящие к периоду индивидуального развития адыгских (адыгейского и кабардинского) языков, т.е. фонетические явления, образованные после распада общеадыгского языка. По своему ареалу адыгские инновации различны. Выделяются новообразования, характерные для одного языка или отдельных его диалектов и говоров. В эпоху индивидуального развития адыгейского языка общеадыгское *э* изменилось в *а* после ларингального [хь] и после смычного [l] (Кумахов 56-57).

кабард. язык	адыг. лит. язык.	по словарю Люлье	русск. перевод
тхьэрылуэ	тхьарылу	тгареуо (с. 165)	клятва (присяга)
хьэбз	хьабзы	хабзе (с. 207)	сука
тхьэрыкъуэ	тхьаркъуэ	тарко (с. 44)	голубь
lэлын	lалын	аретлине (с. 89)	кольцо
lэзэ	lазэ	азе (с. 102)	лекарь

Переход *э* в *а* после ларингального [хь] доказывается не только материалом кабардинского языка, но данными внутренней реконструкции. В адыгейском языке *тхьарылу* «клятва» (< *тхьэ* «бог» + *луэ* основа глагола *луэн* «говорить»), *хьабзы* «сука» (< *хьэ* «собака» + *бзы* «самка»).

З.И. Керашева и М.А. Кумахов отмечают, что переход *ы* > *а* перед ларингальными характерен для шапсугского диалекта [Кумахов, 1981: 58; Керашева, 1957: 44], хотя здесь скорее всего произошла метатеза. Это подтверждается материалом словаря Л.Я. Люлье. Ср.:

адыг.лит.язык	шапс.диал.	по словарю Люлье	русск. перевод
кlыхьэ	чlахьы	кlиаха (с. 53)	длинный
куыхьэ	куахьы	куахе (с. 25)	воз

Твердым аффрикатам **чъ, чӀъ** адыгейского литературного языка в шапсугском соответствует **ч, чӀ**. Это хорошо прослеживается в словаре Л.Я. Люлье, где после аффрикаты **ч** у него всегда стоит **и** или **е, ё**.

адыг лит. яз.	шапс. диал.	пословарию Люлье	русск. перевод
чъыгы	чыгы	чигге (с. 52)	дерево
чъэ	чэ	тчѐ (с. 15)	бег
пчъэ	пчэ	пче (с. 54)	дверь
чӀъэ	чӀэ	эче (с. 54)	дно

Твердым спирантам **ж, ш** соответствуют в шапсугском диалекте мягкие **жь, щ**. Здесь также хорошо видна попытка Л.Я. Люлье передать мягкость этих спирантов с помощью последующих букв **и** и **е**.

адыг. лит. яз.	шапс. диал.	по словарю Люлье	русск. перевод
жакӀэ	жьакӀьэ	жӀайке (с. 9)	борода
бжыхъэ	бжьыхъэ (в хак. говоре)	бжега (с. 132)	осень
пхъэлаш	пхъэлащэ	пхааше (с. 147)	плуг
нэшэбэгү	нэщэбэгү	наше-бѐгү (с.128)	огурец
щыгъупшэжьыгъ	щыгъупщэжьыгъ	шеупшаге (с. 68)	забыл

Как отмечает З.И. Керашева, в адыгейском литературном языке различают два ряда аффрикат: первичные и вторичные. Вторичные, позднейшие аффрикаты адыгейского языка, получены путем аффрикатизации звуков **[гъ], [къ], [кӀъ]**, сохранившихся в шапсугском диалекте и в некоторых диалектах кабардинского языка (Керашева 31). Как раз словарь Л.Я. Люлье дает возможность наблюдать лексемы, в которых сохранились неаффрикатизованные заднеязычные **[гъ], [къ], [кӀъ]**. Ср.:

адыг лит. яз.	шапс. диал.	по словарю Люлье	русск. перевод
джанэ	гъанэ	гiяне (с. 182)	рубашка
джэгу	гъэгу	гегуо (с. 81)	игра
лэджэн	лэгъэн	лейгене (с. 211)	таз
щэмэдж	щэмэгъ	шемейке(с. 92)	коса
чэтэн	къэтэн	кетене (с.154)	льняное полотно
чэфы	къэф	кефе (с. 19)	веселый
чэтыу	къэтыу	кету (с. 92)	кошка
пхъэчай	пхъэкъай	пхакъай (с. 85)	кадка
кiэнкiэ	кiъакiъэ	кiанке (с. 244)	яйцо

Под термином «первичные аффрикаты» подразумеваются аффрикаты, полученные в адыгейском языке в далеком прошлом, в отличие от вторичных аффрикат, аффрикатизация которых произошла сравнительно недавно. Спиранты в диалектах адыгейского языка и в кабардинском языке – вторичное явление.

В шапсугском диалекте наряду со звонким **з** и глухим **с**, имеется того же ряда свистящий абруптивный спирант **сl**. Указанный абруптивный свистящий спирант **сl** получен в результате спирализации свистящей аффрикаты **цl**: **сlэ < цlэ** (срв. адыг. **цlэ** «имя»).

Словарь Л.Я. Люлье позволяет выяснить, в каких словах появился этот спирант в шапсугском диалекте:

адыг. язык	лит.	шапс. диал.	по словарю Люлье	русск. перевод
цlэ		сlэ	эзере (с. 83)	имя
цlынэ		сlынэ	сыне (с. 108)	мокрый
пцlы		псlы	псёрь (с.101)	ложь
шlуцlэ		шlуысlэ	шусзе (с. 235)	черный

Следовательно, в шапсугском диалекте при образовании абруптивного [сl] возникла троечная система свистящих спирантов [з], [с], [сl].

В адыгских языках лабиализованные согласные могут развиваться как при преобразовании лабиализованных гласных, так и при трансформации комплекса звуков, в которых лабиализованные гласные занимают постпозицию по отношению к согласному (Абрегов 80).

Лабиализованный велярный ряд смычных *гу, ку, клу* в шапсугском мало чем отличается от этого же ряда других диалектов. Нужно отметить только, что в ряде слов происходит замена *гу-ку* и *гу, клу*. В шапсугском диалекте используется как лабиализованный *гу*, так и лабиализованный *ку*.

адыг.лит. язык	шапс. диал.	по словарю Люлье	русск. перевод
ку[куы]	куы	ку (с. 2)	арба, телега
коцы[куэцы]	куэцы	куоце (с. 173)	пшеница
гъогу [гъогуы]	гъуэгуы	ггогу (с. 173)	путь, дорога
гущылэ [гуыщылэ]	гуыщал	гушаа (с. 176)	разговор, слово

Лабиализованный **кľу**, сохранившийся в шапсугском диалекте, в других диалектах адыгейского языка и в кабардино-черкесском языке перешел в **ľу**:

шапс. диал.	по словарю Люлье	тем. диал	каб. яз.	русск. перевод
кľупшлэ	купсе(с. 49)	ľуыпшлэ	ľупшлэ	губа
пцыкľу	пцукуо (с. 102)	пцыкľу		своеобразные лыжи
кľульхэ	кулха (с. 42)	ľульхэ	ľульхэ	глоток
кľугъо	кугго (с. 60)	ľугъо	ľугъо	дым
пчъэкľу	пчэку (с. 157)	пчъэľу	бжъэľу	порог

Звук [кʲу] представлен в словаре в следующих словах:

адыг. лит. язык	шапс. диал.	по словарю Люлье	русс. перевод
Ӏушхьэ	кʲушхьэ	ууса (с. 104)	мак
хьакупчэӀу	хьакупчэ́кʲу	хакупчэ́ку (с. 75)	заслонка
нэӀуасэ	нэ́кʲуасэ	не́куасе (с. 166)	приятель
чыӀу	чы́кʲу	чыо́кёкуне (с. 172)	пуговица
пхэӀупсаф	пхэ́кʲуыпсафэ	пхаӀупсафе (с. 205)	стружки

Несомненно, для истории изучения фонетики адыгейского языка большой интерес представляет шапсугский диалект, который дает возможность подробно описать ход таких фонетических процессов, как ассимиляция, метатеза и наращение звуков.

Ассимиляция звуков иногда наблюдается в шапсугском диалекте там, где она не происходит в адыгейском литературном языке и наоборот.

Регрессивная смежная ассимиляция наблюдается в заимствованном слове: тем. *куэпрауз*, бжед. *куыпрауз*, шапс. (срв. Люлье) *кукуберауз* (с.189) «синька».

Согласный [ш] перед [хʲу] в адыгейском литературном языке остается без изменений, между тем в шапсугском диалекте в результате смежной частичной ассимиляции [ш] переходит в [шʲ], как в кабардинском языке, или в лабиализованный [шʲу], например, *пцашхьуэ-пцашхьуэ-пцашхьухьуэ* (срв. Люлье *пцашхуо* (с. 98) «ласточка» (лит. *пцашхьо*).

В шапсугском диалекте, как и в бжедугском, наращение сонорных не представлено. Перед переднеязычными звук [н] в шапсугском диалекте, как правило, отсутствует, что очень точно отражено в словаре Л.Я. Люлье. Ср.:

адыг. язык	лит.	шапс. диал.	по словарю Люлье	русск. перевод
Перед «д»:				
щэндрыгъуэ		пчэдыгъуэ	пчэдыгуо (с. 235)	черешня
Перед «т»:				
лэнтэгъу		лэтэгъу	этохуо (с. 101)	локоть
онтэгъу		уэтэгъу	уотоггу (с. 220)	тяжелый
Перед «тl»:				
пхъэнтlэкlу		пхэтlэкlу	пхаток (с. 190)	скамейка
пклантlэ		пчlатlэ	пчяте (с. 159)	пот

Словарь Л.Я. Люлье показывает наличие первоначальных слов, в которых в дальнейшем произошла ассимиляция в литературном языке и других диалектах. Очень важно, что словарные данные позволяют определить относительную хронологию такого фонетического явления, как метатеза. Судя по словарю, мы можем сказать о том, что в зафиксированных Л.Я. Люлье словах в дальнейшем в речи шапсугов произошла перестановка звуков.

РЕЗУЛЬТАТ

Фонетические особенности шапсугского диалекта, получившие свое отражение в словаре Л.Я. Люлье, имеют важное значение для исторической фонетики адыгейского языка, поскольку благодаря данному лексикографическому изданию появляется возможность наблюдать за состоянием фонетики шапсугского диалекта первой половины XIX века.

Мы находим в словаре ряд фонетических особенностей шапсугского диалекта, которые имеют важное значение для исторической фонетики: отсутствие эпентетического согласного *н* сближает шапсугский с бжедугским диалектом адыгейского языка; наличие эпентетического *р*, что также свойственно бжедугскому диалекту, но отсутствующего в темиргоевском диалекте и в адыгейском литературном языке; наличие звукового комплекса [пкlь]; наличие заднеязычного согласного [кълу], который в других диалектах перешел в [ly]. Очень четко и последовательно передаются

неаффрикатизованные заднеязычные **гь, кь, кль**, о чем свидетельствует весь текст словаря.

Абруптивный спирант шапсугского диалекта **сI** получил свое отражение в словаре.

Мягкие аффрикаты и спиранты представлены довольно полно в материалах словаря.

Несомненно, для истории изучения фонетики адыгейского языка большой интерес представляет шапсугский диалект, который дает возможность чётко представить ход таких фонетических процессов, как ассимиляция, метатеза и наращение звуков. Отсутствие наращения является исходным состоянием: оно хорошо прослеживается на материале шапсугского диалекта, представленного в словаре Л.Я. Люлье. Словарь фиксирует звуки шапсугского диалекта, которые в других диалектах и литературном языке подверглись ассимиляции. Очень важно, что словарные данные позволяют определить относительную хронологию такого фонетического явления, как метатеза. Судя по словарю, мы можем сказать, о том, что в зафиксированных Л.Я. Люлье словах в дальнейшем в речи шапсугов произошла перестановка звуков.

Примечания

Абрегов, А.Н. «Лабиялизация и делабиализация как фонетические процессы и развитие лабиализованных согласных при фонетической адаптации заимствованных слов в абхазо-адыгских языках.» *Вестник Адыгейского государственного университета* (2007): 78-83. [Abregov, A.N. «Labializacija i delabializacija kao foneticheskie processy i razvitie labializovannyh soglasnyh pri foneticheskoj adaptacii zaimstvovannyh slov v abhazo-adygskih jazykah.» *Vestnik Adygejskogo gosudarstvennogo universiteta* (2007): 78-83.]

Ашхамаф, Д.А. *Избранные работы*. Ред. К.Х. Меретуков. Майкоп: Адыг. кн. изд-во, 1997. [Ashhamaf, D.A. *Izbrannye raboty*. Red. K.H. Meretukov. Maikop: Adyg. kn. izd-vo, 1997.]

Балкаров, Б.Х. *Фонетика адыгских языков (синхронно-диахронное исследование)*. Нальчик: Эльбрус, 1970. [Balkarov, B.H. *Fonetika adygskih jazykov (sinhronno-diahronnoe issledovanie)*. Nalchik: Elbrus, 1970.]

Керашева, З.И. *Особенности шапсугского диалекта адыгейского языка*. Майкоп, 1957. [Kerasheva, Z.I. *Osobennosti shapsugskogo dialekta adygejskogo jazyka*. Maikop, 1957.]

Ковтун, Л.С. *Древние словари как источник русской исторической лексикологии*. Ленинград: Наука, 1977. [Kovtun, L.S. *Drevnie slovari kak istochnik russkoj istoricheskoj leksikologii*. Leningrad: Nauka, 1977.]

Кумахов, М.А. *Сравнительно-историческая фонетика адыгских (черкесских) языков*. Москва : Наука, 1981. [Kumahov, M.A. *Sravnitel'no-istoricheskaja fonetika adygskih (cherkesskih) jazykov*. Moskva: Nauka, 1981.]

Люлье, Л.Я. *Словарь русско-черкесский или адигский, с краткою грамматикою сего последнего языка*. Одесса, 1846. [Lulie, L.Y. *Slovar' russko-cherkesskij ili adigskij, s kratkoju grammatikoju sego poslednego jazyka*. Odessa, 1846.]

Рогав, Г.В. и З.И. Керашева. *Грамматика адыгейского языка*. Краснодар, 1966. [Rogava, G.V. i Z.I. Kerasheva. *Grammatika adygejskogo jazyka*. Krasnodar, 1966.]

Хёлиг, М. *Фонетическое описание звуков литературного адыгейского языка*. Майкоп: СИЛ ИНТЕРНЭШНЕЛ (SIL International), 2003. [Höhlig, M. *Foneticheskoe opisanie zvukov literaturnogo adygejskogo jazyka*. Maikop: SIL INTERNJeShNEL (SIL International), 2003.]

Шаов, А.А. *Основы адыгской лексикографии*. Ред. М.А. Кумахов. Майкоп: Краснодарское книжное издательство, Адыгейское отделение, 1988. [Shaov, A.A. *Osnovy adygskoj leksikografii*. Red. M.A. Kumahov. Maikop: Krasnodarskoe knizhnoe izdatel'stvo, Adygejskoe otdelenie, 1988.]

Çeçenistan Savaşı ile İlgili Yanlış Algılar: Oryantalizmin Etkisi

Fareed Shafee*

Çev. Abdullah Cinkara**

Özet

Bu çalışma, Batı medyasında ve akademide gözlemlenen Rus-Çeçen çatışmaları hakkındaki yanlış algılar üzerinde durmaktadır. İlk bölümde Çeçenistan'daki İslami köktencilikle ilgili konular incelenirken, ikinci bölümde çatışmanın kökeni hakkındaki tartışmalar ele alınmaktadır. Üçüncü bölüm, Batı medyasında en çok tartışılan konulardan biri olan 'vahşet' konusuna ayrılmıştır. Çeçenler hakkındaki yaygın yanlış algılaşmanın yalnızca Rus propagandasından değil, aynı zamanda Batı'da egemen olan doğal tutumdan kaynaklandığını savunuyorum. Bu tutum, Edward Said'in açıkladığı oryantalizm çerçevesinde anlaşılabilir.

Anahtar Kelimeler: Rusya, Çeçenistan, çatışma, savaş

---

* Fareed Shafee, Carleton University, Ottawa, Canada.
E-mail: diraf69@yandex.ru

** Abdullah Cinkara, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Doktora Öğrencisi. E-posta: abduhahcinkara@gmail.com

(Received/Gönderim: 17.04.2022; Accepted/Kabul: 28.04.2022)

Misperceptions about the conflict in Chechnya: The influence of Orientalism*

Abstract

This paper examines the misperceptions about the Russian-Chechen conflicts, trends of which can be observed in the Western media and academia. The first section investigates issues related to Islamic fundamentalism in Chechnya, while the second section looks into discussion about the roots of the conflict. The third section is devoted to the issue of brutality – the most debated topic in the Western media. I argue that an overarching misperception about the Chechen conflict was caused not only by Russian propaganda, but also by the inherent attitude prevailing in the West. This attitude should be understood in the framework of Orientalism as was explained by Edward Said.

Keywords: Russia, Chechnya, conflict, war

Özgürlük veya Cihat

Sovyet sonrası arenadaki diğer çatışmalarla karşılaştırıldığında Çeçenistan'daki çatışmalar, küresel medyanın yanı sıra politika yapımcıların ve uzmanların da oldukça dikkatini çekmiştir. Sovyet sonrası savaşlarda istisnai olarak en acımasız savaşlardan biriydi ama belki de en zalimce olanı değildi (Ermenistan-Azerbaycan çatışması ayrıca yüksek oranda katliam ve etnik temizlik içermekteydi).¹ Çatışmanın Rusya topraklarında meydana gelmiş

---

* Shafee, Fareed, "Misperceptions about the conflict in Chechnya: The influence of Orientalism", *Securitologia*, No 2 (22)/2015, pp. 27-42.

¹ Yazar 1988-1994 yıllarında yaşanan ilk Dağlık Karabağ savaşını kastediyor. (ç.n.)

olması gerçeği ve taraflardan birinin Rusya olması akademisyenlerin ve medyanın dikkatini çekmede çok önemli bir rol oynamıştır. Rus-Çeçen çatışması üç önemli konuyu gündeme getirdi: Çok uluslu federasyon statüsüne sahip bir devlet olarak Rusya'nın geleceği, insan hakları ve terörizm. Her üç tema da milliyetçiliğin, dini düşmanlığın ve etnik çatışmaların yükselişiyle karakterize edilen Soğuk Savaş sonrası dönemin gündeminde üst sıralarda yerini aldı. Buna bağlı olarak özellikle bu çatışma hakkındaki algılar bu üç konu etrafında gelişti.

Başlangıçta Çeçenler² 1991'de SSCB ve Rusya'dan bağımsızlıklarını ilan ettiklerinde, uluslararası toplum ulusların kendi kaderini tayin ve ayrılma hakkını tartışmaya açtı. 'Rus ayısı'na karşı savaşılan özgürlük düşkünü Dağlılar teması Batı'nın algısına hâkim oldu. Birinci Çeçenistan Savaşı sırasında (1994-1996) genel kanı, Rus savaş makinesinin ayırım gözetmeksizin işlediği cinayetlerden büyük zarar gören Çeçenler lehindeydi. Gazeteciler ve TV muhabirleri Rus birliklerinin 100 ila 300 sivilin öldürüldüğü Samaşki'de olduğu gibi çok sayıda katliam yaptığını duyurdular. Büyük insan hakları ihlalleri ve Rus ordusunun savaşı kazanamaması birçok devlet ve insan hakları örgütü tarafından Rusların kınanmasına ve çatışmaya barışçıl bir çözüm için çağrıda bulunmasına neden oldu.

Ancak daha sonra özgürlük temasının yerini İslami cihat ve terörizm aldı. Birinci ve İkinci Çeçenistan savaşları arasında ayrılıkçı bölge kaosa sürüklendi. İç güç çatışmaları, kitlesel adam kaçırmalar

---

² Bu yazıda 'Çeçenler' veya 'Ruslar' şartlı olarak kullanılmaktadır. Bazı bilim adamlarının iddia ettiği gibi, tüm Çeçenler bağımsızlık yanlısı değildi. Benzer şekilde, birçok Rus da Çeçenya ile anlaşmazlığın askeri çözümüne karşı çıkıyordu.

ve komşu bölgelere terörist saldırılar meydana geldi. İkinci Çeçenistan Savaşı (1999-2009)³ sırasında Rus ordusu küçük özerk cumhuriyete ezici bir güçle saldırdı ve Birinci Çeçen Savaşı sırasında olduğundan daha fazla savaş suçu işledi. Ancak küresel medyanın ve bilim adamlarının çoğunun dikkati İslami terörizme kaymıştı. Cihadı vurgulayan cümlelerle dolu çok sayıda kitap yayımlandı. Sebastian Smith, *Allah's Mountains: the Battle for Chechnya*, 2006; James Hughes, *Chechnya: From Nationalism to Jihad*, 2007; Yossef Bodansky, *Chechen Jihad: Al Qaeda's Training Ground and the Next Wave of Terror*, 2007; Robert Shaefer, *The Insurgency in Chechnya and the North Caucasus: From Gazavat to Jihad*, 2011 v.d.

Rus-Çeçen savaşıyla ilgili çalışmalar iki kategoride toplanabilir: Bazıları savaşların mükemmel bir şekilde canlı ve acı verici trajik hikayesini aktaran gazetecilik çalışmaları⁴ ve akademik çalışmalar. Bu yayınlar ('cihat/terör' söyleminden etkilenenleri bir kenara koyarsak) çatışmanın köklerine ve dinamiklerine ilişkin bazı derin analizler sağladı. Ancak bu tür çalışmalar sınırlı kaldı (Tishkov 2004; Zürcher 2007; King 2008).

Birinci Çeçenistan Savaşı, siyasi ve askeri sonuçlarının yanı sıra enformasyon savaşları açısından da Rusya için felaket oldu. Çeçenler Rus imparatorluğundan bağımsızlık isteyen, ezilen bir etnik grup olarak algılandı. Çeçen savaşçıların liderleri, özellikle

---

³ İkinci Çeçen Savaşı'nın tam tarih aralığı hala tartışılıyor. Başlangıç 26 Ağustos 1999 olarak belliyken, birçok bilim adamı savaşın hala devam ettiğini iddia etmektedir. Çeçen isyancılar ve Rus birlikleri arasında aslında 'savaş' kelimesine tekabül eden aktif askeri çarpışmalar devam ederken, Moskova 16 Nisan 2009'da "terörle mücadele" operasyonunun sona erdiğini ilan etti.

⁴ Bana göre bu kategorideki en iyi kitaplar şunlardır: Lieven 1998, Gall, de Waal 1999, Goltz 2003, Jagielski, Gauger 2009.

enformasyon komitesi başkanı Movladi Udugov, yabancı medya temsilcilerini çekmek ve ağırlamak konusunda harika bir iş çıkardı. Buna karşılık Rus ordusu medyayı ihmal etti ve küçümsedi. Sonuç olarak Moskova tüm cephelerde savaşı kaybetti.

İkinci Çeçenistan Savaşı'nda ise her şey değişti. Mayıs 1999'da Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin Birinci Savaş sırasındaki başarısız yönetimi nedeniyle Ekim 1999'da görevden alınmaktan kıl payı kurtulduysa da, Rus halkı ayrılıkçı cumhuriyete karşı askeri operasyonu ezici çoğunlukla destekliyordu (Thomas, 2005). Rusya, uluslararası toplumdan ve yabancı medyadan destek alabilmek için Çeçenistan'daki mücadelesini uluslararası terörle mücadelenin bir parçası olarak sunmaya çalıştı. Çeçenistan bağımsızlık hareketi içindeki önemli bir dönüşüm bu konuda Rusya'nın işini kolaylaştırdı. Seküler bir bağımsızlık projesi olarak başlayan hareket, Birinci savaştaki zaferin ardından İslam yanlısı bir harekete dönüştü. On dokuzuncu yüzyılda Rus imparatorluğuna karşı savaşan Kuzey Kafkasya lideri Şeyh Şamil'in kendisini sadece askeri değil, dini lider olarak da ilan ettiğini belirtmek gerekir. Şeyh Şamil daha sonra Ruslara karşı 'kutsal savaş' (gazavat) çağrısı yaptı. Ancak 1991'de Çeçen ayrılıkçılar dini duygulardan oldukça uzaktı. Stuart Hughes, başkanlık kararnamesini⁵ inceledikten sonra ilk Çeçen lider Cahar Dudayev'in resmi bir şekilde Allah'ın ismini anması dışında dine önemli bir atıfta bulunmadığı sonucuna varmıştır (Hughes, 67).

Birçok uzman cihada geçişin Rus ordusunun baskısı altında gerçekleştiğini savunuyor. Terörizm düşmanın ezici gücüne karşı

---

⁵ Cahar Dudayev'in Çeçenistan Cumhuriyeti'ni ilan ettiği 1 Kasım 1991'de yayınladığı kararname. (ç.n.)

direnışte zayıf tarafın son çaresidir. El Kaide'nin ve Orta Doğu'dan desteklenen Vahhabilik hareketinin etkisi de tartışmalı bir şekilde Çeçenistan'da mevcuttu. Bazı yazarlar ve gazetecilerin birçoğu bu dini dönüşümü Rus istihbaratının bir komplosu olarak görüyor. Eski Rus istihbarat subayı Alexander Litvinenko, FSB'yi 1999'da Rus şehirlerinde apartmanların patlatılmasını organize etmek ve komplo kurmakla suçladı ki bu da Çeçenistan'ın ikinci işgalinin bir nedeni olarak kullanılmıştı. Yuri Felshtinsky ile birlikte yazdığı kitapta, Rus şehirlerine 1999'da yapılan terörist saldırıların arkasındaki Rus istihbaratının eylemleri anlatılıyor (Felshtinsky, Litvinenko 2007). Bununla birlikte kitaptaki birçok iddia kanıtlanabilir referans ve belgeden yoksundur.

Bazıları Çeçenlerin önde gelen liderlerinden biri olan şamil Basayev'in Abhazya'da Gürcü ordusuna karşı savaşan bir FSB üyesi olduğunu iddia ediyor. şamil Basayev 1999'da Dağistan'a yönelik bir saldırının baş aktörüydü ve bu, Moskova'nın diğer Rus bölgelerini kargaşadan ve radikal İslam tehdidinden korumak için askeri hareketin gerekliliğini açıklamada işini daha çok kolaylaştırdı. Çeçenistan'daki en eski Vahhabi vaizlerinin (Adam Deniev gibi) KGB ajanları olduğuna dair raporlar var (Maass ve Kubanek 2003).

Görünüşe göre Moskova, Aslan Mashadov'a⁶ (Cahar Dudayev'in halefi) sürdürülebilir bir hükümet kurması için yardım etmek yerine iki savaş arasında Vahhabileri cesaretlendirmiş ve eylemlerine göz yummayı tercih etmiştir. 1990'ların ortalarında Dağistan'da Vahhabiliğin etkili olduğu yerleşim bölgelerini ziyaret eden Rusya

---

⁶ Aslan Mashadov Çeçenistan Cumhuriyeti'nin üçüncü başkanıydı. Rus özel birliklerinin 8 Mart 2005'te düzenlediği bir suikastta öldürüldü. (ç.n.)

Başbakanı Sergey Stepaşin'in televizyonda söylediği cümle Kafkasya'da yaygın bir anekdot olarak anlatılır: "Evet, orada bulundum; onlar patates eken normal adamlardır." (Isaenko, 2007). 1999 yılında demokratik olarak seçilmiş devlet başkanı Mashadov'un yerine Moskova tarafından atanan Çeçenistan baş müftüsü Ahmed Kadirov Çeçenistan'ın resmi lideri oldu. SSCB döneminde birçok dini aktivist ve din adamının (Hristiyan, Müslüman, Yahudi vd.) şu veya bu şekilde KGB ile ilişkileri vardı.

Birçok akademisyen, Rus gizli servisinin olayda parmağı olduğuna dair iddiaları kanıtlanamadığı için reddediyor. Çeçenistan tarihsel olarak çeşitli dini hareketlere ev sahipliği yapmıştır (Sufizm, Müridizm vb.). Toplumun geleneksel ve ataerkil yapısı onu dini akımlara yatkın hale getirmiştir. Ancak, 1991'deki seküler bağımsızlık hareketinden 1996'da güçlü bir şekilde yükselen radikal İslami harekete bu kadar hızlı ve ani bir geçişin nasıl olduğuna dair hiçbir kanıt da yoktur.

Bu bağlamda, bağımsızlık mücadelesi sırasında (1988-1991) Azerbaycan'ın durumunu hatırlamakta fayda var. Azerbaycan ulusal bağımsızlık hareketinin ilk liderlerinden biri olan Zerdüş Alizade⁷, Azerbaycan komünist parti hiyerarşisinde ikinci makamda (geleneksel olarak Moskova'dan gönderilen etnik bir Rus tarafından doldurulan pozisyon) olan Viktor Polyaniçko ile bir görüşmesini anlatıyor. Polyaniçko, Azerbaycan Halk Cephesi liderleriyle yaptığı görüşmede onlara seküler demokratik fikirleri terk etmelerini tavsiye ediyor. Çünkü ona göre, bu fikirlerin kitlelerle teması kopuktu. Bunun yerine Türkçülüğü (ya da basitçe

---

⁷ Zerdüş Alizade - Sovyet Komünist Partisi üyesi ve Azerbaycan Sosyal Demokrat Partisi'nin kurucu başkanı. (ç.n.)

söylemek gerekirse etno milliyetçiliği) ve Kuran'dan fikirlerin getirilmesini savunuyordu. Alizade anlatıyor:

Viktor Polyaniçko eğildi, Kuran'ı aldı: “Afganistan'dayken bu bilge kitabı tekrar tekrar okudum ve onu her gün okuyorum; içindeki ayetleri düşünüyorum, analiz ediyorum, insanların ve milletlerin hayatıyla ve kaderiyle karşılaştırıyorum. Bu kitapta nasıl bir ilahi hikmet ve derinlik var?” (Neredeyse kendinden geçmiş bir halde bu sözleri söyledi ve birden normal konuşma tonuna geçerek sordu: “(Halk Cephesi) programında neden halkınızın manevi temeli olan İslam’la ilgili hiçbir şey yok?” Tofig Bey (Halk Cephesi liderlerinden biri) kıymetli bir şey elde etmiş gibi görünüyordu. O (Tofig Bey) tamamen aydınlandı, berrak parlak gözleri parladı, uzun ince parmaklarını gergin bir şekilde sıkı kemikli vücudunda gezdiriyordu. “Evet! Programda İslam hakkında tam bir bölüm oluşturacağız ve dünyaya Azerbaycan'da radikal bir hareketin oluşturulduğunu ilan edeceğiz diyerek atladı.” (Alizade, Agayev 2006).

Gerçek şu ki, Moskova Azerbaycan ulusal kurtuluş hareketini bastırmak için 20 Ocak 1990'da Bakü'ye asker gönderdiğinde gerekçelerinden biri de İslam devleti kurulacağı tehdidiydi. Birçok ülkenin lideri için ‘İslami tehdit’ insan hakları ihlalleri ve halka kötü muamele için iyi bir bahaneydi. Sovyetler Birliği ve Rusya bu konuda tek istisna değildi.

Çeçenistan radikal İslam için verimli bir zemine sahipti. Bununla birlikte, Rus istihbaratının dini duyguları tahrik etmede ve yaymada parmağı olmasına rağmen, bilimsel açıdan bakarsak bu yönde doğrudan bir kanıt yoktur. Militan İslamcılarının artan varlığı Moskova için bir avantajdı. Birinci Çeçen Savaşı başlamadan hemen önce Rusya devlet başkanı Yeltsin Rusya'nın ayrılıklara

karşı çabalarını radikal dincilere karşı mücadele olarak sunmaya çalışmıştı. Rus liderler için İkinci Çeçenistan Savaşı'nı haklı çıkarmak çok daha kolaydı. Moskova'ya verilen en değerli 'hediye', Ağustos 1999'da Çeçen militanların Dağıstan'a yaptıkları saldırıydı (Şamil Basayev ve Amir Hattab⁸ liderliğindeki Çeçenlerin komşu cumhuriyeti neden ve hangi koşullar altında işgal etmeye karar verdikleri hala belirsizliğini koruyor). Bu olaydan kısa bir süre sonra birkaç patlama Rus şehirlerini sarstı ve Çeçenler herhangi bir sorumluluk kabul etmemesine rağmen terörist olarak suçlandı.

ABD'de 11 Eylül 2001'de meydana gelen terör saldırılarının ardından Ruslar, Çeçen bağımsızlığına karşı Batılı ülkelerden destek istemek için Çeçen terör eylemlerini ustaca kullandı. Timothy Thomas'a göre Moskova, istihbarat savaşını kazanmak için üç yol izledi. İlk olarak, sıkı askeri tedbir ve sansür uyguladı ve yalnızca 'izin verilen' gazeteciler bölgeye girebildi. İkincisi, Ruslar NATO'nun Kosova'daki savaşla ilgili basın faaliyetleri deneyimini inceledi ve bunu kendi problemlerine uyguladılar. Üçüncüsü, medya işlerini yürütmek için deneyimli kişiler atadılar (Thomas 2005). İkinci Çeçenistan Savaşı patlak verdiğinde Batılı gazetecilerin çoğu orada yoktu, kaçırılmaktan ya da Moskova'nın vize vermemesinden korktular.

Özetle, iç ve dış faktörlerin kombinasyonu bu konudaki algıyı değiştirmiştir. Batı medyasında ve hatta akademide din faktörü Çeçenistan savaşındaki baskın tema haline geldi. Bununla birlikte, radikal İslamcılarının varlığı ve artan etkisi savaşın başlama nedenini

---

⁸ Amir Hattab (Emir Hattap veya İbnü'l-Hattab): Rusya'nın Afganistan'ı işgaline karşı savaştıktan sonra Çeçenistan savaşına katılan, buradaki Arap mücahitlerin liderliğini yapan Suudi Arabistanlı savaşçı. (ç.n)

(Çeçenlerin ayrılma ve bağımsız bir Çeçenistan kurma isteği) değersizleştiriyor.

Çatışmanın Kökeni: Tarih, Hafıza ve Sömürge Mirası

Sovyet sonrası dönemde bölgedeki etnik çatışmaların ardındaki nedenlerin olağan şüphelisi etnik milliyetçilik ve ekonomik zorluklardır. İkinciyle ilgili olarak birkaç bilim adamı, Sovyet cumhuriyetlerinin nispeten yüksek ekonomik gelişme potansiyeline ve sosyal güvenlik düzeyine sahip olduğuna dikkat çekti. Ancak Zuercher Çeçenistan'daki durumun farklı olduğunu belirtiyor; yüksek işsizlik ve birçok hak ve yetkiden yoksunluk (ayrımcılığın ve Stalin'in emrettiği sürgünün mirasıydı) Çeçenistan'daki durumu patlamaya hazır hale getirmişti (Zuercher, 2007). Valery Tishkov tüm Kuzey Kafkasya'da işsizliğin yüksek olduğunu, ancak sadece Çeçenlerin savaşa gittiğini savundu (Tishkov, 2004). Birçok akademisyen, savaşın diğer bir nedeni olarak Rus emperyalizminin ve Sovyet otoriteryanizmini göstermektedir. Aslında Rusya ve Çeçenistan arasındaki savaşın asıl gerekçesi Kuzey Kafkasya halkının Rus egemenliğine karşı dört asırdır süregelen mücadelesinin tarihiydi.

Rus bilim insanları tarihte yaşanan mücadeleleri çatışmanın ana sebebi olarak görmeyi reddetti. Valery Tishkov'a göre Çeçenlerin tarihi istisnai bir durum değildi; Sovyetler Birliği'ndeki tüm halklar baskıya maruz kalmıştı, birçok halk sınır dışı ve sürgün edilmişti, ancak hepsi Moskova'ya karşı savaşmaya istekli değildi (Tishkov'a, 2004). Milliyetçi tarihçilere göre, Rus-Sovyet egemenliği Kuzey Kafkasya halklarına ilerleme ve modernleşmenin ışığını getirmiştir. Tishkov (milliyetçi değil liberal olarak adlandırılabilir), Rus makamlarının devlet başkanı Yeltsin yönetimindeki suistimallerinin

çatışmayı alevlendiren bir faktör olduğunu kabul ediyor. Tishkov'a göre çatışma karmaşık birçok faktörün kombinasyonu tarafından körüklenmiştir. Kaos, ulusal ve dini duyguların yükselişi ile karakterize edilen Sovyet sonrası Rusya'nın kendine özgü koşulları ile yerel liderler ve her iki tarafın milliyetçileri savaştan çıkar sağlamaya çalışmıştır (Tishkov, 2004). Çeçenistan'da halk çeşitli propaganda ve dış etkilere maruz kaldı. Şiddet başladığında intikam, karşı saldırı ve vahşet gibi kısır bir döngü ortaya çıktı.

Stephen Hughes, Tishkov'un çatışmanın tarihsel köklerinin önemsizliği konusundaki görüşüne kısmen katılmaktadır. Böyle bir tarihsel yaklaşımı 'kadim kine' ve 'etnik düşmanlığa' dayanmak olarak görür (Hughes, 2007). Günümüzde çok az bilim insanı tarihi nefret veya 'primordializm'⁹ fikrine katılır ve çoğu durumda önceden belirlenmiş etnik nefret fikri akademik topluluk tarafından reddedilir. Fakat bu görüş dünya çapında medya, yerel liderler ve çeşitli milliyetçi gruplar tarafından kabul görmektedir. Hughes ve diğer akademisyenler, Ruslar ve Çeçenler arasındaki etnik kin iddialarını reddetmekte haklılar. Bu konu, Ermeni-Azeri ve Gürcü-Abhaz çatışmaları gibi diğer Sovyet sonrası çatışmalarda da istismar edildi. Tarihin gösterdiği gibi etnik gruplar arasındaki çatışma ulus devletlerin yükselişi, milliyetçilik ve ulusal kurtuluş hareketleriyle, sömürgecilik mirasıyla bağlantılı nispeten yeni bir olgudur. Bununla birlikte, Rus-Çeçen anlaşmazlığındaki sömürge mirası çatışmada önemli bir rol oynadı. Bu tarih, nefretten çok 1944'te Stalin'in tüm Çeçenleri sürgün etmesinin Çeçenler üzerinde bıraktığı trajik iz de dahil olmak üzere sömürge

---

⁹ Primordializm: Ulusların veya etnik kimliklerin değişmez olduğu fikridir. (ç.n)

yönetiminin (Hem Rus Çarlığı hem de Sovyetler Birliği) mirasıyla karakterize edilebilir. Tishkov, aksine, Çeçen çatışmasının nedeni olarak geçmişin (özellikle kişisel olarak deneyimlenmemiş olanlar) gösterilemeyeceğini savunuyor. Ardından 1944'teki acımasız sürgünden bizzat kendileri veya ebeveynleri muzdarip olanların trajik hikayelerini ve tanıklıklarını ortaya koyarak kendisiyle çalışmaktadır. Sebastian Smith *Allah's Mountain'da* (2006), önde gelen isyancı liderlerden biri olan ve ilk olarak ebeveynlerinin ve atalarının sürgün edilme hatıralarından bahseden Şamil Basayev ile yaptığı bir konuşmayı aktarıyor:

“Stalin bizi sürgüne gönderdiğinde (1944'te) Ruslar boş evlerimizi ele geçirdiler ve mezarlıklarımızdaki taşları bile söktüler; sonra onları yol, köprü, ahır yapmak için kullandılar”. Basayev'in sesi sakin ama nefret doluydu. “Ruslar 1994'te Grozni'ye baskın yaptıklarında anıttan tanklarını ateşlediler”, diyerek sözüne devam eden Basayev “Alkhan-Kala üzerindeki tepede Rus askerleri konuşlandığında oradaki mezarlarımızı söküp kampları için tuvaletler yaptılar.” (Smith, 2006: 1-2).

19. yüzyılın toplu yeniden iskanı ve 1944 sürgününün trajik sonuçları Çeçen toplumunun hafızasında oldukça canlı. Aynısı Rus-Sovyet yönetimine karşı mücadeleler için de geçerlidir. Rus zulmü ve Çeçen direnişi gibi iki konunun tekrarı, Çeçen tarihi ve hafızasında önemli bir yere sahiptir. Bazı bilim adamları profesyonel tarih ve hafızanın iki farklı anlatı olduğunu varsaymaktadır (Örneğin Ben-Amos, Wejssberg 1999). Ancak profesyonel tarih ve hafızayı neyin oluşturduğunu belirlemek zordur. Postyapısalcılık objektif tarih diye bir şey olmadığını, her şeyin egemen ideoloji tarafından şekillendirilen kişisel deneyime

bağlı olduğunu iddia eder. Deming'e göre tarih, kültürel ve sosyal sistemlerin etkisi altında açığa çıkmış, kültürel olarak paylaşılan toplumsal bilgidir. "Geçmiş bildiğimizden bağımsız olarak anlatamayız." Ayrıca tarihin bizi önceki deneyimlerimize ve daha da önemlisi bizden önceki nesillerin deneyimlerine bağladığını vurgular (Dening, 1996: 41).

Pierre Nora, tarih ve hafızanın karşılıklı yüzleşmeye mecbur olduğunu iddia ediyor. "Tarih sürekli olarak hafızadan şüphe duyar ve gerçek görevi onu durdurmak ve yok etmektir." (Nora, 1989: 9). Çeçenistan bağlamında resmi tarih Çarlık Rusyası ve ardından Sovyet ideolojisi tarafından şekillendirildi ki onlar 'tarihi anılar' ihtiyaca uygun olarak seçip yorumlandılar. Çeçen sözlü tarihi, Michael Foucault'nun 'karşı tarih' olarak adlandırdığı şey haline geldi. Bu tür hafıza, Foucault'nun popüler hafıza ve karşı hafıza kavramına girer ve büyük ölçüde iktidarın yöntemleriyle bağlantılı olan egemen geçmiş vizyonu ile ilgilidir. Foucault, popüler hafızayı şekillendirme ve sürecin kontrolünü kimin üstleneceğini belirleme yöntemleriyle ilgileniyordu (Foucault, 1977: 113-138).

Popüler algılar geçmişteki şiddetin (bazen travmatik) hatıralarıyla da bağlantılıdır, yani Çeçenistan'ın Sovyetler egemenliği altındaki özel durumunda hangi devletin güç kullandığı. Foucault hafızayı iki türe ayırır: Egemen/baskın (devlet destekli) ve popüler (karşıt/muhafif). Postotoriter devletlerde geçmiş popüler hafıza baskın hafıza olur. (İşte Çeçenistan'da olan da buydu). Bu fenomen bugün birçok Sovyet sonrası ülkede gözlemlenebilir.

Kuzey Kafkasya halklarının Ruslara karşı mücadelesinin uzun ve acımasız bir tarihi var. Rus imparatorluğu, 15. yüzyıldan itibaren aşama aşama Kuzey Kafkasya sınırlarına yaklaştı. 18. yüzyılın sonunda Kuzey Kafkasya'yı, 1830'da Güney Kafkasya'yı ele

geçirmeyi başardı.¹⁰ Kuzey Kafkasya'da Rus yönetimine karşı ilk kitlesel ayaklanma Şeyh Mansur liderliğinde 1775 yılında patlak verdi. En önemli savaşlar, 1859'da esir alınan Şeyh Şamil döneminde yapıldı, ancak savaş durumu 1864'e kadar sürdü. General Aleksey Yermolov komutasındaki Rus ordusu acımasız yöntemler kullandı (köylerin yok edilmesi, zorla sürgün, yeniden iskân gibi). Hatta General Yermolov, "Adımın yarattığı korkunun sınırlarımızı korumasını arzu ediyorum" demişti (Baddeley, 1908: 97). Bu süre zarfında Rus askeri lideri, Çeçenleri ve diğer Kuzey Kafkasya halklarını (birçok tarihi belgede ve çalışmada Çerkesler olarak anılır) yaşadıkları yerleri terk etmeye zorlamak için yerleşim yerlerini, ekinlerini ve sığırlarını yok ediyordu. 1864'te savaşın sona ermesinden sonra Rus resmi makamları Çerkeslerin Osmanlı İmparatorluğu'na sürülmesiyle sonuçlanan büyük bir göç politikası başlattı. Yaklaşık 200.000 kişinin Orta Doğu'ya yerleşmek için Rus imparatorluğunu terk etmek zorunda kaldığı tahmin ediliyor¹¹ (Fadeyev, 1889: 204).

19. yüzyılın savaşları ve Rusya'nın Çerkesleri¹² toplu olarak sürgüne göndermesi Stalin döneminde tekrarlandı. Sebastian

---

¹⁰ Yazar bir sonraki cümlede bu bilgileri yanlışlıyor. Kendisinin de belirttiği gibi, Rusya Kuzey Kafkasya'yı 1864 yılında tamamen ele geçirdi. Güney Kafkasya kuzeyden daha önce, 19. Yüzyıl başlarında ele geçirildi. (ed.)

¹¹ Birçok araştırmacı o dönemde sürgün edilen Çerkeslerin sayısını 1 milyonun üzerinde vermektedir. Ayrıca göçmenlerin çok küçük bölümü Orta Doğu'ya yerleşmiştir, asıl nüfus Anadolu'ya ve Balkanlar'a iskan edilmiştir (ed.)

¹² Stalin tarafından 1943-1944 yıllarında topluca sürgün edilen halklar arasında Çerkesler yoktur. Sürgün edilenler Çeçenler, İnguşlar, Karaçaylar, Balkarlar, Kalmuklar, Kırım ve Ahıska Türkleridir. (ed)

Smith'in işaret ettiği gibi “100, hatta 200 yıl önce olduğu gibi tamamen aynı yerlerde, aynı taktik ve aynı sloganlarla savaşlar yapıldı.” (Smith, 2006: 4). Bazı olaylar ve kişiler efsaneleştirilse de Kuzey Kafkasya halkının Rus yönetimine karşı mücadelesi bir efsane değildir. Çeçenlerin toplum hafızasının ardında Rus egemenliğine karşı gerçek bir mücadele vardır.

Sovyetler Birliği'ndeki birçok etnik grubun sürgün edildiği doğrudur, fakat Çeçenler ve bazı halklar için (Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları) geniş kapsamlı ve kahrediciydi. Stalin 1944'te tek bir Çeçeni bile ayırt etmedi, tüm nüfus kısa bir süre içinde sürgün edildi. Sürgünler sırasında ve Orta Asya'nın verimsiz bozkırlarına vardiktan sonra binlerce Çeçen açlıktan ve hastalıktan öldü. Stalin'in ölümünden sonra Ahıska Türkleri ve Kırım Tatarlarına vatanlarına geri dönüş hakkı verilmezken, Çeçenler geri döndüler ve idari özerklik statüsüne sahip olmaya devam ettiler. Bu faktör (özerklik), Çeçenlerin belirli bir yasal çerçeve içinde ayrılma yanlısı bir hareket oluşturmasına olanak sağladı.

Çeçenlerin bağımsızlık özlemi, Perestroyka¹³ döneminde komünist rejime karşı barışçıl bir protesto olarak başladı. Rus-Çeçen savaşının alevlenmesi ve çatışmanın şiddetini arttırması çeşitli faktörlere bağlıydı. Rus-Çeçen anlaşmazlıklarının militarizmle çözülmesinin kaçınılmaz olmadığına inanan bilim adamlarına katılıyorum (Zuercher 2007; Tishkov 2004; Hughes 2007 ve diğerleri). Tarihsel sorunlar yeterince güçlü olmasına rağmen anlaşmazlığı bir iç savaşa dönüştürecek kadar zorlayıcı bir

---

¹³ Perestroyka: 1980'li yıllardan itibaren başlayan, Sovyet Rusya'daki ekonomik ve siyasi sistemi yeniden yapılandırma ve reform hareketidir. (ç.n.)

unsur değildi. Çeçenistan için yeni bir statü arayışı barışçıl bir yolla çözülmüş olabilirdi ancak bir takım iç ve dış etki bu yolu bozmuştur.

Her şeyden önce Moskova çatışmanın radikalleşmesi ile ilgileniyordu. Çeçen lider Cahar Dudayev Rusya devlet başkanı Yeltsin ile görüşmek için çok sayıda girişimde bulundu. Ama Yeltsin, Dudayev'le görüşmeyi reddetti. Karşılıklı diyalog olmadığından Çeçenistan'ın tek taraflı eylemlerde bulunmaktan başka seçeneği yoktu. Ayrıca Moskova'nın kolaylaştırdığı ve göz yumduğu yasadışı silah ticareti bölgeyi militarize etti. Çeçenistan birkaç güçlü gruba bölündü ve daha sonra dini faktör, ayrılıkçı hareket içindeki unsurları radikalleştirmede önemli rol oynadı. Dzhabrail Gakaev Sovyet yönetimi sırasında Çeçenistan'nın tamamlanmamış yenilenme sürecinin Rusya'ya karşı İslam ve gelenekçiliğe dayalı kültürel savaş hakkında mitler satan Zelimhan Yandarbiyev¹⁴ gibi liderler tarafından yürütülen İslami propaganda için uygun koşulları yarattığını savunuyor (Gakaev 2005). Daha üzücü olan ise Çeçenistan'ın milliyetçi radikallerinin isteyerek veya istemeyerek kendi halklarına karşı komplonun içine çekilmelerine izin vermiş olmalarıdır (Gakaev, 2005: 27). Bu yüzden çatışmayla ilgili ikinci yanlış algı, çatışmanın ilk sebebi etrafında gelişti. Bazıları tartışmalı olsa da iç ve dış koşulların birkaç katmanı yine de Çeçenlerin bağımsızlık özlemi ve Rus yönetimine karşı kararlı savaşını kapsamamalıdır. Rusya'daki bazı etnik grupların idari statülerinden oldukça memnun oldukları doğrudur. Fakat Çeçenler için yakın tarihte Rus boyunduruğu öyle bir trajedi ve felaketle sonuçlandı ki tam bağımsızlık dışında hiçbir şeyi kabul etmeyeceklerdir. Moskova

---

¹⁴ Zelimhan Yandarbiyev - Çeçenistan Cumhuriyeti'nin 2. başkanı. 3 Şubat 2004'te Katar'ın başkenti Doha'da düzenlenen bir suikastla öldürüldü. (ç.n.)

da Çarlık Rusyası ve Sovyetler Birliği'nin yol açtığı tarihi sorunlar ve mağduriyetleri gidermek için çok az çaba gösterdi. Rusya ve Sovyetler Birliği Çeçenistan savaşlarında bir kez daha Yermolov taktiklerini andıran vahşi yöntemler kullandı.

Vahşet

Çeçenistan'daki çatışma Sovyet sonrası dönemdeki tüm savaşlar arasında en kanlı olanıydı. İki savaş sırasında yaklaşık 53.000 sivilin, 12.000 Rus askerinin ve 7.000 Çeçen savaşçının öldüğü tahmin ediliyor (Zuercher, 2007: 100). İki savaş büyük mülteci hareketlerini tetikledi ve Çeçen nüfusunun neredeyse yarısının yer değiştirmesine neden oldu. Kitle iletişim araçları, Rusya'nın Grozni ve Çeçenistan'ın diğer şehirlere yönelik hava bombardımanının korkunç resmini gözler önüne serdi. Çeçen savaşçıların da güçlü Rus ordusunun baskısına direnebilmek için şiddete, adam kaçırmaya ve terör eylemlerine başvurduğu oldu. Radikal İslamcı Çeçen savaşçılar tarafından seçilen hedefler dünyayı dehşete düşürdü (Beslan'daki lise, Budenovsk'taki hastane ve Moskova'daki tiyatro). Batı medyası her iki tarafın da korkunç vahşetini yansıttı. Rus-Çeçen savaşının şiddet teması yeni değildi (19. yüzyılda zaten mevcuttu). Daha önce de belirtildiği gibi, Çarlık ordusu Kafkas Savaşı sırasında yakılmış, yok edilmiş topraklar bırakma taktiğine başvurmuştu. Sovyetler tarafından 1944 sürgünü de insan hayatına karşı aynı umursamazlıkla icra edilmişti. Romanlarıyla SSCB'de ünlenen Rus yazar Anatoli Pristavkin ünlü romanı “Noçevala tuçka zolotaya” (“Altın Bulut Uyudu”, İngilizce versiyonu “The Inseparable Twins”) 1944'te bir yetimhanenin Moskova'dan Çeçenistan'a yeniden yerleştirilmesini anlatıyor. Sovyetlerin sürgün etmeyi unuttukları uzak bir köyde yaşayan 7 bin

Çeçeni bulduklarını ve hepsini yok ettiklerini yazıyor (Uzak bir köyde yaşamaları yerine, Sovyetler onları yok etmeye karar verdi). Pristavkin, çocuklar ve yaşlılar da dahil olmak üzere 700 kişinin diri diri yakıldığı Haybah isimli bir köyden söz ediyor. Yazar Çeçenlerin çektiği acıları şöyle vurguluyor: “Kafkasya'nın ve küçük Çeçenistan'ın Rusya'nın diğer halklarının genel trajedisindeki yerini daha açık bir şekilde göstermek için özellikle Stalin'in "etnik temizliğinin" geniş bir resmini veriyorum” (Pristavkin, 2004). Daha önce de belirtildiği gibi Çeçen halkı Stalin tarafından sürgün edilen, zarar gören, acı çeken tek halk değildi. Ama bu halk özellikle şiddetli bir şekilde cezalandırıldı.

Pristavkin'in romanı Rus yönetiminin neden olduğu vahşeti en iyi şekilde anlatır. Romanda yetimler Moskova'dan Kafkasya'ya hiçbir ödenek ve erzak verilmeden gönderilir. Yiyecek bir şeyler arar ve dilenirler, mümkün olan her yerde hırsızlık yaparlar. Çeçenistan yolunda boş köyleri, yıkılmış evleri, insanları sürgün edilmiş ve terk edilmiş toprakların korkusunu ve karanlığını görürler. Romanın sonunda, aç ikiz yetimlerden biri mısır sapı çalmaya teşebbüs ettiği için Çeçenler tarafından öldürülür. Şiddet şiddeti doğurur diye bitirir Pristavkin.

Rus medyasında Çeçenler sıklıkla haydutluğa ve diğer suç faaliyetlerine eğilimli, asi, vahşi insanlar olarak tasvir edilir. Rus yönetimi, Kafkasya'daki varlığını uygar olmayan insanları uygarlaştırma misyonu ile meşrulaştırıyor ve bunu bir hak olarak görüyordu. “Uygarlaştırma misyonu”, asıl amaçlarının modernleşme olduğunu açıklamak için Çarlık Rusyası, Sovyetler Birliği ve modern Rusya tarafından sık sık dile getiriliyordu. İlginç bir şekilde modernlik veya çağdaşlık konusu akademisyenler için de bir tuzak haline gelmiştir. Çatışmanın sebeplerini açıklayan Richard

Sakwa, 1944 sürgününün Komünist Parti bürokratları ve aydın sınıfı içindeki modernleşmiş Çeçen grubunu da yok ettiğini vurgular (Sakwa 2005). Cabrail Gakaev, Çeçenistan'daki "tamamlanmamış modernleşme sürecine" işaret ediyor (Gakaev, 2005: 2-3). Tishkov, Çeçenlerin şiddetle baş edememelerinden 'demodernizasyonu' sorumlu tutuyor (Tishkov 2004: 12-13). Demodernizasyon üzerine söylemler 'uygarlaştırma misyonuna' olan ihtiyaca mükemmel bir şekilde uyuyor. Bu tür siyasi ifadeler sadece Rusya'da değil Batı'da da sempati uyandırmaktadır. Yüz yılı aşkın bir süre önce İngiliz yazar John Baddeley bu bağlamda şunları kaydetmişti: "Siyasi olarak adaletin nereden geldiğini görmek zor ama bu bakımdan Rusya vahşi ya da yarı vahşi ırklarla karşılaştıkları her yerde İngiltere'nin ve diğer tüm uygar devletlerin yaptıklarını ve hala yapmakta olduklarını yapıyordu. Zorla ya da hileyle ülkenin bir kısmı alınır, er ya da geç şu ya da bu gerekçeyle ülkenin geri kalanı da bunu izlemeye mecbur kalır." (Baddeley, 1908: 97).

Batı'da Çeçenistan'la ilgili yanlış algılamının iki yönü var. Birincisi, Rusya şiddete ve gaddarlığa eğilimli, kusurlu bir yarı Avrupa - yarı Asya imparatorluğu olarak görülüyor. İkincisi, Çeçen halkı Asyalı Müslüman, barbar militanlar olarak görülüyor. Birincisiyle ilgili olarak, İkinci Çeçenistan Savaşı sırasında Rus ordusu tarafından kullanılan askeri stratejiler ve hava bombardımanlarıyla Kosova'da NATO, Irak'ta ve Vietnam'da ABD tarafından kullanılan benzer yöntemler arasında bir sınır çizmek zordur. Çeçenlerle ilgili olarak da Batı ve Rusya boyun eğdirdikleri halklara 'uygarlık ışığını' götördükleri konusunda benzer sömürgeci yaklaşıma sahiptiler. Bu yüzden Çeçenlerin 'vahşi' imajı Rus medyası tarafından da içtenlikle desteklenerek işlendi. Çeçen tarihi trajik bir şekilde istisnaidir ve bu nedenle Rusya'da hiçbir zaman

açıklanmadı ve halka sunulmadı. Çünkü bu Moskova'nın emperyalist çıkarlarına aykırıydı. Bu tutum, SSCB'nin çöküşünden önce ve sonra da hüküm sürdü. Rus-Çeçen Savaşı, Çeçenlerin vahşi, barbar, soyguncu gösterilme ihtiyacının daha da ileriye gitmesine neden oldu. Pristavkin 2004'te bu konuda şunları yazıyordu: "Ötekileştirme öyküsü, yükselen neslin zihinlerine öteki hakkında çarpıtılmış, aşağılayıcı kavramların ve doğal suçluluk halinin yerleştirilmesini telkin eden ve gerçek trajik olayları gizleyen bir suskunluk tarihidir." Çeçenler için 'ötekileştirme' mutsuz, aşağılanmış ve yarısı katledilmiş bir halk olarak anavatanlarına geri döndükten sonra da devam etti.

Hem Rusya'da hem de Batı'da hâkim ortak algı, demokratik bir rejim kurmayı imkânsız kılan geleneklerin ve radikal İslamcılığın etkisinden dolayı Çeçenistan'ın Çeçenler tarafından yönetilemeyeceği yönündedir. Kaos, vahşet ve eşkıyalıkla karakterize edilen iki savaş arası dönem (1996-1999), Çeçenistan'ın 'daha iyi' bir güce boyun eğdirilmesi ihtiyacını açıklamak için getirildi. (Bu durumda Moskova tek seçenek gibi görünüyor.)

Bu bağlamda birinci bölümde birkaç saygın bilim adamına atıfta bulunarak savunduğum gibi, Çeçenistan'ın İslamlaşması ve militarizasyonu, özellikle Kremlin tarafından yürütülenler de dâhil olmak üzere dış faktörlerin etkisinde gerçekleşmiştir. Çeçenistan bağımsızlığının başlangıcında, demokratik ve laik bir toplum olmak için daha büyük fırsata sahipti. Londra merkezli ünlü Uluslararası Sivil Toplum Kuruluşu (NGO International Alert) Ekim 1992'de "Çeçen toplumu kayda değer derecede siyasi şeffaflık ve ifade özgürlüğü ile karakterize edilmiştir" şeklinde bir rapor yayınlamıştır. (International Alert, 1992) Ancak Moskova için özellikle de Rusya'da özgürlükleri ve insan haklarını budayan devlet

başkanı Vladimir Putin için böyle bir senaryo kabul edilemezdi. Çeçenistan, bırakın bağımsızlığı bir şeffaflık ve demokrasi adası bile olamazdı.

Aynı eğilim, savaş sırasında yaygın şekilde hüküm süren vahşet konusunda da gözlemlenebilir. Şiddet ilk kez Moskova tarafından kullanıldı ve Çeçenlerin şiddetli tepkisine neden oldu. Bombardımanlar, işkence ve ayırım gözetmeksizin işlenen cinayetler, Çeçen savaşçıları daha fazla acımasızlığa meyilli hale getirdi. Bir Çeçen militanın dediği gibi, “Dudayev'den bıktım, ama ruhum da Rus ordusunun vahşetiyle eziliyor.” (Tishkov, 2004; Foreword, XIII).

Sonuç

Edward Said, emperyalist çıkarların neden olduğu Batı'nın Doğu'ya (özellikle İslam kültürlerine) yönelik tutumunun altında yatan kalıtsal stereotipleri gözler önüne serdi (Said 1979). Oryantalizmin temel fikri, Batı'nın Doğu hakkındaki algısının gerçeklere dayanmadığından ziyade tüm Doğu kültürlerini belirli bir tarzda tasavvur eden önyargılı prototiplerden oluştuğudur (Otokrasiye, vahşete, ataerkilliğe ve radikal dinciliğe yatkın olmak). Yukarıda tartışılan Rus-Çeçen çatışmaları ve Çeçenistan ile ilgili varsayımlar, oryantalist yaklaşımın yapısına mükemmel bir şekilde uymaktadır. Bu bağlamda, Rus-Çeçen çatışması sırasında Çeçenistan hakkında gelişen kalıp yargılar, bilim adamı Talal Asad'ın dediği gibi “bu ayırt edici özelliğin kapatılmış, apaçık, kendini doğrulayan karakteri” ancak Batı ve Moskova'nın inşa ettiği önyargılar bağlamında açıklanabilir (Asad, 1980: 648). Rusya, özellikle Kuzey Kafkasya ile ilgili 19. yüzyılın başlarında ortaya çıkan güçlü bir oryantalist yaklaşıma sahipti. Puşkin, Lermontov ve

Tolstoy gibi tanınmış Rus şairleri ve yazarları Rusların sonraki on yıllar boyunca 'Dağlılar' dedikleri halkları algılama biçimini şekillendirdiler. Cihat motifinin hâkimiyeti, Çeçenistan'ın ayrılması ve Çeçenlerin karakteristik yapısı hakkındaki sorunlu görüşler, her durumda farklı olsa da hem Batı hem Rusya tarafından önceden belirlenmişti. Batı için Çeçenistan, dev bir vahşi imparatorlukla savaştan ve aynı zamanda İslam'ın varlığı ve kendi kültürü nedeniyle kendi bölgelerini idare edemeyen uygarlaşmamış insanlar ülkesidir. Moskova için Çeçenistan, ayrılması Rusya'nın kendisini yok edebilecek önemli bir jeostratejik sıcak nokta ve daha 'uygar' Ruslar tarafından kılavuzluk edilmesi gereken suç faaliyetlerine yatkın bir bölgedir.

Ancak Rusya'nın Kuzey Kafkasya'yı algılaması söz konusu olduğunda genelleme yapma hususunda dikkatli olmak gerekiyor. Puşkin ve 19. yüzyılın diğer hümanistleri için Kuzey Kafkasya halklarının özgür ruhu ve özgürlük mücadelesi bir dereceye kadar sempati uyandırdı ve buna bağlı olarak kendi otokrat yöneticileri Rus çarlarına karşı da antipati uyandırdı. Liberal görüşlü modern Rus düşünürler ve insan hakları aktivistleri için Çeçenistan, baskıcı Moskova'nın zulmünün sembolü ve insan haklarına saygı veya insan hakları ihlalleri için turnusol kâğıdıdır. Maalesef bu tür yayıncılar ve aktivistler marjinalleştirilmeye devam ediliyor ve sesleri çağdaş Rusya'da giderek daha az duyuluyor.

Çeçenistan işgal edilmiş bir ülkedir. Tüm imparatorlukların doğasında olan tarzda acımasızca ezildi ve bastırıldı (Rusya'nın bu konuda 'özel' bir yeri yoktur.). Çeçen liderleri 1990'larda özgürlük kampanyalarına seküler bir devlet (Rusya'dan tamamen bağımsız olmak zorunda değil) inşa etme fikriyle uygar ve sivil bir şekilde başladı. Moskova Çarlık Rusyası ve Stalin'in 1944'te Çeçenlerin

yaşadıkları sürgünleri hatırlatarak önce umursamaz bir tavırla, ardından acımasız bir şekilde karşılık verdi. Moskova tarafından dikte edilen savaşın gidişatı, radikalizmin yükselişini neredeyse kaçınılmaz hale getirdi. Sonuç yıkıcı oldu. Çeçenistan yok edildi, insan gücü yok edildi ya da göçe zorlandı, bölge liderleri onlara karşı savaşımlar kadar suçlu oldu.

Çatışmanın şu anki uyku hali, bir bütün olarak Rusya'daki durumu yansıtıyor. İnsanların buhran ve ardından ilgisizlikten dolayı özgürlük ve insan hakları için savaşmaya güçleri yok (Ara sıra yapılan protestolar değişim potansiyelini gösterse de şimdiye kadar Moskova'yla sınırlı kaldı). Öte yandan görünen o ki Rusya ve Çeçenistan'ın liderliği, yerel halka istikrar ve belirli bir derecede ekonomik refah sağlamayı başardı. Muhtemelen Çeçenlerin çoğunluğu aşırılık tehdidinden korkuyor ve Rusya'nın kontrolünde seküler bir modeli tercih ediyor.¹⁵ Diasporada giderek daha fazla Çeçen, Çeçenistan'ı Rusya çatısı altında görme eğiliminde ama tercihen yenilenmiş bir Rusya'nın. Ancak Rus-Çeçen anlaşmazlığının uzun vadeli çözümü henüz bulunamadı ve uzun süre de çözümsüz kalacak gibi görünüyor.

---

¹⁵ Çeçenistan'da gerçek özgür kamuoyu yoklamaları yapmak imkânsız olduğundan, bu gözlemi doğrulayacak istatistiksel bir veri yok.

Kaynakça

Alizade Z., Agayev R. (2006), Konets Vtoroy Respubliki, http://www.azeribooks.narod.ru/politika/zardusht_alizade/konets_vtoroy_respubliki.htm [20.03.2014]

Asad T. (1980), Orientalism. Book Review, "English Historical Review", No. 95 (376)

Baddeley J. (1908 [reprint 2006]), The Russian Conquest of the Caucasus, Longmans, Greens and Co., London

Ben-Amos D., Weissberg L. (eds.) (1999), Cultural Memory and the Construction of Identity, Wayne State University Press, Detroit

Bodansky Y. (2007), Chechen Jihad: Al Qaeda's Training Ground and the Next Wave of Terror, HarperCollins, New York

Dening G. (1996), Performances, University of Chicago Press, Chicago

Fadeyev R. (1889), 60 let Kavkazskoy voyni, Tipografiya Komorova, Sankt-Peterburg

Feltshinsky Y., Litvinenko A.(2007), Blowing Up Russia. Terror from Within, Gibson Square Books, London

Foucault M. (1997), What is an Author?, in: Language, Counter-memory, Practice, (eds.) Bouchard D.F., Simon Sh. Cornell University Press, Ithaca, New York

Gakaev D. (2005), Chechnya in Russia and Russia in Chechnya, in: Chechnya. From Past to Future, (ed.) Sakwa R., Anthem Press, London

Gall C., de Waal Th. (1999) Chechnya: Calamity in the Caucasus, New-York University Press, New York

Goltz Th. (2003), Chechnya Diary: A War Correspondent's Story of Surviving the War in Chechnya, St. Martin's Press/Thomas Dunne Books, New York

Hughes J. (2007), Chechnya: From Nationalism to Jihad (National and Ethnic Conflict in the 21st Century), University of Pennsylvania Press, Philadelphia

International Alert (1992), Chechnya: Report of an International Alert Fact-Finding Mission, September, 24–October 3, 1992, International Alert, London,

Isaenko A. (2007), Review of Tishkov, Verii, Chechnya: Life in a War-Torn Society, HGenocide, H-Net Reviews, <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=12839> [22.03.2014]

Jagielski W., Gauger S.A. (2009), Towers of Stone: The Battle of Wills in Chechnya, Seven Stories Press, New York

King Ch. (2008), The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus, Oxford University Press, Oxford

Lieven A. (1998), Chechnya: Tombstone of Russian Power, Yale University Press, New Haven

Maass E., Kubanek B. (2003), Chechnya: War and History: 400 Years of Colonial Conquest – 400 Years of Resistance, Brochure for Exhibition in Berlin, http://www.d-k-g.de/downloads/Tschetschenien_Broschuere_en.pdf [17.03.2014]

Nora P. (1989), Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire, “Representations”, No.26

Pristavkin A. (2004), Rossiya. Kavkaz. Chechnya, “BBC News”, http://news.bbc.co.uk/hi/russian/russia/newsid_3506000/3506209.stm [28.03.2014]

Said E. (1979), Orientalism, Vintage Books, New York

Sakwa R.(2005), Introduction, in: Chechnya. From Past to Future (ed.) Sakwa R., Anthem Press, London

Shaefer R. (2011), The Insurgency in Chechnya and the North Caucasus: From Gazavat to Jihad, Praeger Security International, Santa Barbara

Smith S. (2006), Allah’s Mountains: The Battle for Chechnya, Tauris Parke Paperbacks, NewYork

Thomas T. (2000), Manipulating the Mass Consciousness: Russian and Chechen “Information War” Tactics in the 2nd Chechen-Russian Conflict, in: Aldis A.C., The Second Chechen War, “Conflict Studies Research

Centre”, Report No. P31, <http://fmso.leavenworth.army.mil/documents/chechiw.htm> [12.03.2014]

Tishkov V. (2004), *Chechnya: Life in a War-Torn Society*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles

Yamkov A. (1991), *Ethnic Conflict in the Transcaucasus: The Case of Nagorno Karabakh*, “Theory and Society”, No. 20 (5)

Zürcher Ch. (2007), *The Post-Soviet Wars: Rebellion, Ethnic Conflict and Nationhood in the Caucasus*, New York University Press, New York

Çerkes Teavün Mektebi Müdürü Ahmed Cavid Paşa'nın Osmanlı Memur Sicil Kaydı

Bekir Yılmaz*

Ahmed Cavid Paşa'nın memuriyet kariyerinin bir bölümü, Cebel-i Dürüz Kaymakamlığı görevinde bulunduğu sürede emeklilik işlemleri kapsamında hazırlanan memur sicil cetvelindeki bilgilerde yer almaktadır. Bu verilere göre memuriyet hayatına 1859'da Dışişleri Bakanlığı Yazı İşleri Katipliği'nde başlamış ve Zaptiye Katipliği ile memuriyet görevine devam etmiştir. Şile ve Beykoz Kaza müdürlüklerini yapan Ahmed Cavid Bey, aynı görevi daha sonra Suyolu Kazası'nda sürdürmüştür. Bundan sonra Beyoğlu Temyiz Meclisi Sorgu Hakimliği'e getirilen Ahmed Cavid, kaymakam olarak sırasıyla Geyve, Adapazarı ve Podgoriçe Kazalarında hizmet etmiştir. Kaymakamlık görevinden istifa ederek İstanbul Duhan (Tekel-Sigara) İdaresinde memur ve müfettiş olarak bir yıl çalıştıktan sonra önce Rumeli Vergi İdaresi Kordon Muhafaza Müdürlüğü sonrasında ise İskenderun Vergi İdaresi Müdürlüğü vazifesine getirilmiştir. Ardından İzmir Sancağı Muhacirin Memurluğuna getirilen Ahmed Cavid, bir yıl süreyle Adapazarı Kaymakamlığı görevine vekalet ettikten sonra 1899 yılına kadar sırasıyla Bandırma, Yenipazar, İstanköy, Antep, Humus ve Cebel-i Dürüz Kazalarının kaymakamlıklarında bulunmuştur.¹

Ahmed Cavid Bey, 1901'de Prizrin Mutasarrıflığı'na tayin olunmuştur.² Bu memuriyetinden sonra Argiri Mutasarrıflığı'na getirilmiştir.³ Argiri Mutasarrıflığında iken kendisine kıdem ve hizmetinden dolayı rütbesi Rumeli Beylerbeyi payesine

---

* Bekir Yılmaz, Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. E-mail: bekiryilmaz2007@gmail.com (Received/Gönderim: 31.05.2022; Accepted/Kabul: 31.05.2022)

¹ BOA [Başkanlık Osmanlı Arşivi], ŞD, 973/20, Hicri 14 Muharrem 1317.

² BOA, İ.DH, 1381/36, Hicri 27 Şevval 1318.

³ BOA, İ.DH, 1394/12, Hicri 19 Zilkâde 1319.

yükseltilerek “sivil” Paşalık rütbesi verilmiştir.⁴ Becayış suretiyle Karahisar-ı Şarkî Mutasarrıflığına atanan Ahmed Cavid Paşa⁵ 9 Eylül 1908’e kadar bu görevde kalmıştır.⁶

Ahmed Cavid Paşa, klasik Osmanlı mülki idarecilerinden farklı bir yönetici profili çizmiştir. Özellikle Osmanlı vatandaşları arasında eğitimin yaygınlaştırılması ve okullaşmanın artırılmasına yönelik son derece üretken çalışmalara imza atmıştır. İzmit Muhacirin İskan Memuru göreviyle, burada iskan edilen Abaza muhacirleri için uygun nitelikte öğretmen temini noktasında İzmit Mutasarrıflığı nezdinde önemli çalışmalarda bulunmuştur.⁷ Bandırma İdare Meclisi’nin 11 Şubat 1881 tarihli mazbatasında verilen bilgilere göre kaymakam olarak atandığı kazadaki asayışı sağlayan Ahmed Cavid, bundan sonra bütün köylerde eğitimi mecburi tutmakla kalmamış Bandırma, Aydıncık ve Gönen’de birer eğitim cemiyeti kurulmasına da öncülük etmiştir.⁸ Benzer şekilde 1888’de kaymakamlık yaptığı İstanköy Adası’nda “Cemiyet-i Maarif-i İslami” adlı bir dernek başkanlığını üstlenerek Müslüman ahali için çeşitli köylerde yapılan okulların finansmanının sağlanması için inisiyatif üstlenmiştir.⁹

Karahisar-ı Şarkî Mutasarrıflığı sürecinde “Ahmed Cavid Elifbasi” adlı bir eğitim materyali hazırlayan Ahmed Cavid Paşa, 1906 yılında bu eserin basımı için Maarif Nezareti’nden izin almıştır.¹⁰ Ahmed Cavid Paşa, Karahisar-ı Şarki mutasarrıflığından emekli olduktan sonra İstanbul’un Kabasakal semtinde yer alan İshak Paşa Mahallesi’nde Çerkes Teavun Cemiyeti girişimiyle özel bir ilköğretim seviyesinde özel bir okul açılması için başlatılan girişime önder olmuştur.¹¹ Çerkes Teavun Cemiyeti tarafından bu mahalledeki uygun nitelikli bir evin okula çevrilmesiyle açılması planlanan okulun müdürlüğünü yapması öngörülen Ahmed Cavid

---

⁴ BOA, DH.MKT, 912/15, Hicri 23 Ramazan 1322.

⁵ BOA, İ.DH, 1437/2, Hicri 21 Cemaziyelâhir 1323.

⁶ BOA, DH.MKT, 1296/57, Hicri 12 Şaban 1326.

⁷ BOA, MF.MKT, 57/63, Hicri 17 Cemaziyelahir 1295.

⁸ BOA, Y.PRK.AZJ, 30/15 [Lef 5-6], Hicri 25 Rebiyulahir 1312.

⁹ BOA, MF.MKT, 104/58, Hicri 14 Rebiyulâhir 1306.

¹⁰ BOA, MF.MKT, 937/77, Hicri 7 Cemaziyelevvel 1324.

¹¹ BOA, ŞD, 226/4, Hicri 11 Rebiyulâhir 1328.

Paşa¹², gerekli izinlerin alınmasıyla birlikte "Adıge yani Çerkes Lisanının Söylenişi Yazılışı" adıyla bir ders materyali hazırlamıştır. Çerkesçe-Osmanlıca olarak 1912 yılında İstanbul'da bastırılan bu çalışmadaki Çerkes Alfabeti, Arap harfleri esaslı Osmanlıca temel alınarak hazırlanmış ve Kafkasya dışında Çerkesçe eğitimde kullanılmış ilk alfabe olma özelliğini taşımıştır.¹³

**Ahmed Cavid Paşa'nın Sicill-i Ahvâl Umûm Müdürlüğü
Tarafından Onaylanmış 'Tercüme-i Ahvâl'¹⁴**

[Sadeleştirilmiş Transkripsiyon]

2 numara ve 530 varak numaralı bu sicil kaydının tescil tarihi:
29 Haziran 1299 [Rumi].

Ahmed Cavid Efendi, Ali oğlu: Hicri 1253 tarihinde Kafkasya'da doğmuştur. Çeşitli camilerde Arapça ve Farsça ile özel öğretmenden matematik dersleri okumuştur. Türkçe okur-yazar, Çerkesçe konuşur. 1271 tarihinde on sekiz yaşında olduğu halde stajyer olarak Divan-ı Hümâyün kalemine katılmıştır. 1272 yılında Hariciye Nezareti Yazı İşleri Kalemî'ne geçmiş ve 1275'te kendisine kesinti uygulanmış 50 kuruşa ek olarak 100 kuruş da geçici olmak kaydıyla 150 kuruş maaş bağlanmıştır. 1279 tarihinde 750 kuruş maaşla Dersaadet Zabita İkinci Kitâbeti'nde memurluğa başlamıştır. 1282 senesinde memuriyette üçüncü dereceyi elde etmiş ve 1284 senesinde bin yedi yüz kuruş maaşla Beykoz Kazası Müdürlüğü'ne atanmıştır. 1285 yılında 1500 kuruş aylıkla Kaza-i Erbaa Sancağı¹⁵ dahilinde kain Suyolu¹⁶ Kazası Müdürlüğü'ne ve 1286'de ise yukarıda geçen miktardaki maaşla Beyoğlu Temyiz Meclisi Sorgu Hakimliği'nde görevlendirilmiştir.

1287 senesinde 2.500 kuruş maaşla İzmit Sancağı dahilinde yer alan Geyve Kazası Kaymakamlığı'na ve 1288'te 3.000 kuruş aylıkla becayişle Adapazarı Kazası Kaymakamlığı'na geçmek

¹² BOA, BEO, 3741/280555, Hicri 20 Rebiyulahir 1328; DH.MUİ, 91-1/19, Hicri 23 Rebiyulahir 1328.

¹³ Bkz. EK-1.

¹⁴ BOA, Y.PRK.AZJ, 30/15 [Lef 1-2], Hicri 25 Rebiyulahir 1312; EK-2.

¹⁵ İstanbul, 1870'li yıllarda Üsküdar, Beyoğlu, Kaza-ı Erbaa ve İzmit olarak dört mutasarrıflığa bölünmüştü.

¹⁶ Yönetim merkezi bugünkü İstanbul-Esenler'in Küçükköy semtidir.

suretiyle memuriyetini değiştirmişse de kırk sekiz gün sonra bu görevden ayrılmıştır. Ardından 1289 tarihinde 2.500 kuruş maaşla Podgoriçe Kazası Kaymakamlığı'na geçiş yapmış ve bu görevden istifa etmiştir. 1290 yılında yukarıda geçen miktardaki maaşla Dersaadet [İstanbul] Duhan İnhisârı¹⁷ İdaresi'nde Yoklamacılık vazifesine tayin edilmiş ve 1291 senesinde yine aynı miktar aylıkla Rumeli Rüşumat Muhafaza Kordonu Müdüriyeti'ne tayin olunmuştur. Aynı süreçte ek olarak Silivri Kazasında iskan edilmiş Çerkesler arasında meydana gelen sınıfsal anlaşmazlığın çözümü kavuşturularak karara bağlanması için oluşturulan Mükatebe¹⁸ Komisyonu'nda görev yapmıştır.

1292 tarihinde 3.100 kuruş maaşla İskenderun Rüşumat Müdüriyeti'ne ve 1294 yılının Rebiyulevvel ayında bu vazifeden ayrılarak yine aynı yıl içerisinde Şehremâneti tarafından 2.500 kuruş maaşla Sohum Muhacirlerinin İzmid Sancağı'na iskanı hizmetine tayin olunmuş ve o esnâda maaşsız olarak bir ay süre ile Adapazarı Kaymakamlığı vekâletinde bulunmuştur. 1295 senesinde 2.200 kuruş maaşla Bandırma Kazası Kaymakamlığı'na geçmiş ve 1298 tarihinde bu görevden ayrılarak 1299 yılı Rebiyulevvel ayının onuncu günü 1.700 kuruş maaşla yine Bandırma Kaymakamlığı vazifesine iade edilmiştir.

Şimdiye kadar bulunduğu hizmetlerden nakil, görev değişimi ve istifa suretlerinde ayrılmış olup memuriyet görevlerinden dolayı herhangi bir şekilde mahkemeye verilmemiş ve ithama maruz kalmamıştır. Karesi Valisi Reşad Paşa tarafından yazılan mülâhaza¹⁹da Ahmed Cavid Efendi'nin daha önceden Bandırma Kazası'nda geçen Kaymakamlığı döneminde düzenin sağlanması ve memleketin imarı konusunda bir hayli gayreti görülmüş olup bu defaki memuriyetinde de aynı mesleki faydayı sağlamıştır denilmiştir.

Söz konusu [Ahmed] Cavid Efendi aleyhinde ahali hakkında kanuna aykırı muamelede bulunmak suçlamasından dolayı Vilayet İdare Meclisi tarafından mahkemeye verilmiş ve buradan berat

---

¹⁷ Tekel Sigara İdaresi.

¹⁸ Köle veya cârîyenin bir bedel karşılığında hürriyetini elde edebilmesi için sahibiyle anlaşması.

¹⁹ Değerlendirme yazısında.

etmesi durumunda bir diğer kaymakamlığa tayin edilmek üzere 1299 senesi Zilkade ayının yedisine karşılık gelen [Rumi] 1298 senesi Eylül ayının sekizinde görevinden alınmıştır. 1300 senesi Rebiyulevvel ayının on sekizine karşılık gelen 1298 yılı Kanun-ı Sani ayının on beşinde rütbe-i sâniye sınıf-ı sânisî [ikinci derecenin ikinci sınıfı] ve 2.500 kuruş maaşla Kosova Vilayeti dahilinde bulunan Yenipazar Kazası Kaymakamlığı'na tayin edilmiştir. Adı geçen Cavid Efendi'nin rütbesi 1304 yılı Safer ayının sekizinde sâniye sınıf mütemayizliğine²⁰ yükseltilmiştir.

Bahse konu olan Cavid Efendi'nin ikinci defa Bandırma'da Kaymakamlığı sürecinde hakkında gerçekleşen şikayetden mahkeme karşısına çıkarılıp zimmet soruşturmasına tabi tutulduğundan bahisle talep ve istidasına dayalı olarak duruma dair İntihâb-ı Memurîn [Memur Seçim] Komisyonu Başkanlığı'ndan açıklama istenmesi üzerine yazılan cevapta söz konusu şahıs hakkındaki şikayetin temelsiz olduğuna dair Karesi Vilayeti'nden gönderilen 21 Zilkâde 1299 tarihli ve yüz numaralı tahrirat ile eki olan mazbata üzerine kaydı yukarıda detaylandırıldığı gibi sözkonusu kaymakamlığı yönettiği sürece kamu mallarına ve bireysel haklara yönelik hiçbir şekilde zimmet ve ilişkisi olmadığını ifade eden adı geçen vilayetin 5 Muharrem 1310 tarihli mazbatasını ile birinci sınıf kaymakamlığa seçildiğine dair 26 Ramazan 1295 tarihli bir kıta şehadetnâme Cavid Efendi tarafından ek olarak komisyona ibraz edilmiş ve bu evrak yine kendisine iade edilmiştir.

Cavid Efendi 1305 senesi Zilkâde ayının on altısında yine 2.500 kuruş maaşla becâyış suretiyle Cezayir-i Bahr-i Sefid Vilayeti dahilindeki İstanköy Kazası Kaymakamlığı'na nakledilmiştir.

Adı geçen Cavid Efendi'nin eski memuriyetlerinden olan Yenipazar Kazası Kaymakamlığı'nı idare ettiği sürece kamu mallarına ve bireysel haklara yönelik hiçbir şekilde zimmet ve ilişkisi olmadığı, Yenipazar Meclis-i İdaresi'nde düzenlenerek Kosova Vilayeti İdare Meclisi tarafından ek yapıp onaylanan ve Cavid Efendi tarafından aynen komisyona ibraz edilen ve

²⁰ Osmanlı devlet teşkilâtında Tanzîmat'tan sonra bir süre kullanılan ve mülkî rütbelere sâniye ile ûlâ sânisî arasında yer alan bir rütbe [Askerî rütbelere miralay (albay) karşılığı idi].

komisyonca değerlendirildikten sonra kendisine iade olunan 4 Temmuz 1304 tarihli mazbatada gösterilmiştir.

Sicill-i Umûmîdeki kaydına uygundur.

25 Recep 1307 [Hicri]

Mehmed Ali

(Sicill-i Ahvâl Genel M¼d¼r¼)

آدی گه

بیغی

چرکس لسانک سؤیلنی بیغی
آدی گه بزده گوم بی او آک بیت قاک

اصول الکتابة والقراءة باللسان المرکس

محرری زینت قی غدر

احمد جاوید

۱۳۲۷

اسْتَنْبُولُ

نامی : باب عالی جاده سنه عثمانی انصار کتبخانه سید

EK-1 : "Adıge yani Çerkes Lisanının Söylenişi Yazılışı" adlı eserin kapağı

« سبب احوال مدبریه عمودین صوفی زنجیره احوال علامه م »

تورود
۹
۵۴۰
در روز ۲۹ صفر ۱۲۹۰ هجری قمری

احمد بابا بن ابی ابراهیم

بک این یوز المی ادرع نه هجری سنه قافقاسیده نولرتیسه - نیک کتابت ویرگی تکلم ایر -
 هیرلیک سیدده عربی و فارسی و معلم محووسدن فیه ریاضی ادروشد - نیک کتابت ویرگی تکلم ایر -
 بک این یوز تمبه بر تاریخده اون سکر یاشنه اولینی حالده مدینه دیوان لقا یون قانده دغول
 و تمبه ایکی سنه مکتوبی خارجیه اولدو سنه ایله تمبه له سنه ایلی غروبیه قییم دیوز غروبیه
 موقت اولن اورده یوز ایلی غروبیه معانه نال و تمبه لطفوز تاریخده بر یوز ایلی غروبیه معاشه
 در سعادت ضابطه کیمی کتابت مایور اولوب کسان ایکی سنه رتبه تاریخی اجاز ایسه و کسادت
 سنه بک بر یوز غروبیه معانه لطفوز قفاس مدبرلک و کسان ایکی سنه مقرر
 غروبیه آیفده قفاس ارباب کیمی دهنده کاتبه موید قفاس مدبرلک و کسان ایکی سنه ایلی بک سهر یوز غروبیه معاشه
 مذکور معاشه بک ادرعی محسن میری مستطیلک و کسان سکر تاریخده اوج بک غروبیه سهر
 ادرعی کیمی دهنده دفع کیده قفاس قانقافنه خوب مایوریت ایوب فرست کون مده افعال
 و بجایه صورتیه ادر باراری قفاس قانقافنه معاشه یوز غروبیه قفاس قانقافنه اعال ادرعی کیمی
 دهنده لطفوز سنه ایلی بک سهر یوز غروبیه معاشه در سعادت دهان افعالی ادرعی کیمی یوز غروبیه
 استغافیه لطفان سنه ایلی ادرعی معاشه در علم ایلی جری رومان محافظه قور دوی مدبریه ادرعی
 دلقاقه بکنه ایلی ادرعی معاشه امرا ادرعی طر حربه چرا که بکنه کون ایدن مایور بک می
 عمده بوری قفاسه سنه ایلی ادرعی معاشه و قطع ایکی سنه ادرعی بک یوز غروبیه معاشه
 و حسن احوال تکلیف اولان مکاتبه قوسیویه

EK-2/s.1 : BOA, Y.PRK.AZJ, 30/15 [Lef 1-2], Hicri 25 Rebiulâhir 1312

ائندرون رولمه مدينه مئور و ققان دت سى ريج اولدنه مئقو اولدو بيه
 نه نكده طرفه تهرمانى هاجدن ايجي بىك بهر بوز غردمه معاند محوم مئجر بىك ائيد
 سنجاغ ائكافى خدنه تبعه ائكاف و اولداده بهر معاصه اولدو برماه دت اظريانازى قانقنى
 كاتنه ديج بولوب ققنه بهر سئنه ايجي بىك ايجي بوز غردمه معاصه بهر بائد مئقاسى
 قانقانه ائقك و ققنه سئنه نه ائقك ايجه ققنه ققور سى ريج اولدك اوجي كون
 بىك بى بوز غردمه معاصه ايجه بهر بائد مئقانه ائقك ايجه غاره مئقور
 سئيه قدر بولدى ققان نئق و ققون و سئقا موزير و هئد ققنه ائقصال ايدوب ققان
 مئوره سئدن دولدى ققنه مئقك ايجه ائقنه و سئم اولداتد
 قردى ايجى سئاتو سادياتا مئقورى ققندن بائدون مئد خدده مومى ايجك مئقنا
 ققنا مئبوره سئ ايدن قانقنا مئقنه ققنه و ريلطه و عمار مئقنه دئر ققنى غرته كويوب
 ققنا مئبوره سئ ايدن قانقنا مئقنه ققنه
 بركه كى مئور بئده ديج مئسلك كوتد مئقور
 مومى ايجه هئد ائقنى ائقك مئقنه مئقار نظام مئقورده بولمئقن مئقن ائقنه و دئق مئقنى
 بلاهرا ايجى ققنى ايجى ايجى ريجر قانقنا مئقنه تبعه مئقورده ققنه ققور سى زى ائقنه بئك
 بئنه مئقار ققان سئ سئ ايجى بولك سئنه غزل اولدو بىك اوجى بوز سى ريج اولدك
 اون سئنه مئقار ققنه سئ سئ كئون تايبك اون سئنه ريجر تايبه مئقنا مئقنه تبعه مئقورده
 بهر بوز غردمه معاصه ايجه ققنه و ديجي ريلطه ايجى ايجى ققنى قانقنا مئقنه تبعه مئقورده
 مومى ايجه هئد ايجى ايجى بىك اوجى بوز دت سئ مئقور سئنه تايبه مئقنا مئقورده
 ققنه
 مومى ايجه هئد ايجى ايجى ريلطه بائد مئقورده قانقنا مئقنا مئقورده ققنه و ققورده مئقورده

EK-2/s.2 : BOA, Y.PRK.AZJ, 30/15 [Lef 1-2], Hicri 25 Rebiyulâhir 1312

قبل الحاکم تریه ذمه ابرئین محمد طلب واستغاث منی کتبه بختاب مأموره فوسین یاست
 علیه سندن لدی استتفاع یازیدن موده موصله مفده تکلیفک فایس اولدیند دأر
 قرسی ولدیند مبعوث ، دلعهده صحیح تاریخ دیوز نومور اولدیند موقوف اولد مصلط
 اولدیه نیه بلالسه شرح ودرلری کوسرلری کبی فکر قاضی معنی مت اولدیند احوال
 ایریه وحقوق کتبه دمه دمی بکونه دمت ایزلی اولدی قاضی موده مسابلهک هومرین
 تاریخ مصلط کتبه برقی صنف قاضی مصلط اکتاب اولدیند دأر ، مصالیح تاریخ بقطه اولام
 موصله طرفنده بشق جوقی سونه بادراز مطالعه وینه کوسر اعاده کتبه -
 ایدی موصله بلک اولدیند یوز به سدی ذی القعدة سنک اولدینده یه اکتابل سه یوز
 عروبه مصلطه موصله جرایع کتبه ولدی قاضی مصلطه اسنادی قضای قاضی مصلطه
 نقل ایشتد -
 موصله جوادیه اکتابل مأموره به سابق اولدیند یاه یاز قاضی قاضی معنی مت اولدیند
 احوال مصلطه وحقوق کتبه دن دمت ایزلی اولدی یاز ایزلی معنی مت اولدیند سن تنظیم
 و فوضه ولدی اولدیند تریه ودهوق ایوب حومرین طرفنده عیلاً بالدرار فوسین
 مطالعه وینه کوسر اعاده اولان ، موصله تاریخ مصلطه ده کوسر کتبه -
 حین عروبه کتبه قیدیه مصلطه -
 مر
 عمل
 حین احوال
 حومرین

EK-2/s.3 : BOA, Y.PRK.AZJ, 30/15 [Lef 1-2], Hicri 25 Rebiyulâhir 1312

Оружие и обычаи войны у черкесов

Рецензия на монографию А.С. Мирзоева: Генезис и эволюция традиционной военной культуры черкесов (Средневековье – Новое время). Нальчик, 2021.

Хотко С.Х.*

«Под властью России черкесы не могли бы сохранить той степени благосостояния, какой достигли собственными силами... Западные черкесы, адыге, жили независимой жизнью больше веков, чем сколько существует сама Россия»¹.

Лев Тихомиров. Тени прошлого.

Под самый занавес 2021 года в издательстве Марии и Виктора Котляровых в Нальчике вышла в свет крупноформатная книга Асланбека Мирзоева (Марзея), являющаяся итогом его более чем 30-летних исследований в области истории и культурной антропологии черкесов (Мирзоев). Первое обобщающее исследование военной культуры черкесов было создано ученым в 2004 г. в крайне непростых для него условиях, но уже очень достойно

---

* Самир Хамидович Хотко, доктор исторических наук, главный научный сотрудник Отдела этнологии Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева, 385000, Россия, Республика Адыгея, Майкоп, ул. Краснооктябрьская, 13. Тел.: (8772) 52-16-23, e-mail: inalast@mail.ru

Samir Hamidovich Khotko, Doctor of History Sciences, Leading Researcher, Ethnology Department, Adygean Republican Institute of Humanitarian Researches named after T.M. Kerashev, 385000, Republic of Adygea, Maykop, Krasnooktyabrskaya St., 13. E-mail: inalast@mail.ru

¹ Тихомиров Л.А. *Тени прошлого. Воспоминания* / Сост., вступ. статья и примеч. М.Б. Смолин. М., 2000. С. 129.

(Received/Дата отправления: 11.02.2022; Accepted/Дата принятия: 22.02.2022)

отражало проблематику (Марзей (Мирзоев)). Рассматриваемая здесь монография — это, по сути, докторская диссертация по специальности историческая этнография.

Казалось бы, историография истории Черкесии насыщена работами, рассматривающими те или иные вопросы или аспекты военной культуры, но, тем не менее, созданная А.С. Марзеем монография является единственной обобщающей работой о военной культуре черкесов. Она имеет прямое отношение и к абазинам, поскольку этот наш братский народ был полностью интегрирован в адыгское социокультурное и военно-политическое пространство. Несколько отвлечемся и напомним здесь о том поразительном обстоятельстве, что до сих пор ни один адыгский историк не создал обобщающего исследования о Кавказской войне или о ходе черкесского сопротивления экспансии царской России. Что уж тут сказать: импульсы, посылаемые системой, чутко улавливаются на местах. Тем ценнее видится действительно подвижнический труд Асланбека Мирзоева.

Я посчитал необходимым начать рецензию с цитаты из Льва Тихомирова, которая вобрала в себя две стороны бытия: мирный труд и войну. Эта мысль говорит нам о том, что черкесы были не только выдающимися мастерами войны, но также у них шло поступательное экономическое развитие. Джеймс Бэлл писал о черкесах, как о наследниках пятитысячелетней независимости (Bell 405), что отражало как суть адыгской исторической памяти (древность и постоянная борьба за независимость), так и научные представления о Кавказе, сложившиеся к тому времени в Западной Европе.

Как древняя и включенная в евразийское культурное пространство культура, Черкесия оставила выдающееся культурное наследие, охватывающее процессы поступательного развития и взаимовлияния в сферах материальной и духовной культур, первичного производства, системы жизнеобеспечения, воинской культуры. Во взаимодействии с кочевническими культурами в черкесском культурном ареале сформировался оригинальный

всаднический комплекс, целый ряд компонентов которого известен на протяжении XIV–XIX вв. в многочисленных источниках документального и нарративного плана (русских, европейских, арабо-персидских, османских, крымско-татарских, грузинских) под определением черкесский: черкесская лошадь, черкесское седло, черкесский шлем (Двуреченский, Барышев, Бирюков 15-17), черкесский панцирь (*афэ* «кольчуга», *афэху* «кольчуга, покрытая серебром»; *дэщI* «латы»), черкесская сабля (адыг. *чатэ*, каб. *джатэ*) (Бобров 347-348). «В черкесском обществе, — подчеркивал выдающийся востоковед и исследователь истории оружия Михаил Горелик (1946–2015), — было много мастеров-оружейников, которые не только полностью и богато вооружали собственные контингенты, включая многочисленную панцирную конницу, но и снабжали оружием близких и дальних соседей по Золотой Орде. Надо отметить также высочайшее качество, а нередко и оригинальность и прогрессивность их изделий. Так, клинки часто были из сварного булата — дамасской стали. Черкесские мастера изобрели разновидность золотоордынской сабли — “черкесский клинок” с граненым штыковидным концом, проживший с этим названием многие века» (Горелик 80).

Всадническо-оружейный комплекс XIV–XVII вв., характерный для воинского класса Черкесии, получил определение «высокая черкесская культура» (Ривкин, Пинчо 75, 77, 86). В XVIII – первой половине XIX вв. эта культура продолжила свое развитие в условиях широкого распространения огнестрельного оружия и значительных изменений в военной тактике. К этому периоду относятся черкесская шашка, черкесская винтовка (Хотко 382-388), черкесский пистолет (Шереметев 211-215). О влиянии черкесов на эволюцию военной и материальной культуры кубанского казачества писали все или почти все «классики» историографии Кавказской войны и российского освоения Кавказа: Н.Ф. Дубровин, В.А. Потто, Ф.А. Щербина, др.

Поэтому достаточно естественно, что воинская культура черкесов очень долго заслоняла собой все другие аспекты их историко-культурного наследия. Это было обусловлено, в том числе, и затяжной Кавказской войной, в ходе которой черкесы, в союзе с чеченцами и дагестанцами, подали миру пример самой самоотверженной борьбы за свободу.

Большая часть историко-этнографических описаний XIX в., посвященных черкесам, основаны на описании военных традиций, военного потенциала, способов ведения военных действий. В этой связи, сложилась очевидная диспропорция в исследованиях черкесской культуры, которая представлялась как исключительно воинственная. Сложилась даже теория «набеговой экономики» (М.М. Блиев), согласно которой северокавказским горцам не хватало элементарных продуктов питания и они были вынуждены добывать их через организацию регулярных набегов. Таким образом, северокавказское пространство представлялось как нечто варварское, пребывающее на стадии военной демократии, как конституирующее иное. Вполне сложился образ «варвара у порога», с которым невозможен мирный диалог.

Заслугой А.С. Марзея я считаю то, что он предлагает нам совершенно качественно иное рассмотрение происхождения черкесского набега (см. первая глава, 4-й раздел: «Добыча и слава. Причины и мотивы военных походов»). Походы осуществлялись не для добычи, которая была лишь материальным свидетельством подвига, но не мерилom его. Поход и набег совершался ради славы. Было важно, как себя показал человек в столкновении с противником, насколько он был храбр, ловок и полезен для товарищей. Знать раздавала если не сразу, то неизбежно в ближайшей временной перспективе все, что добывалось в набеге. Категория щедрости здесь была настолько же важна, как и категория храбрости. Черкесы полагали, что тот, кто не щедр, то не знатен.

Черкесы и интегрированные с ними абазины-тапанта были единственным народом Северного Кавказа, который занимал обширные земли на равнине. Исследование А.С.

Марзея предоставляет нам весь необходимый материал для понимания того, каким образом представители земледельческой культуры могли нейтрализовать кочевническую угрозу, противодействовать ей, формировать эффективные меры воздействия на противника. В основании этого «ответа» на «вызов» (пользуясь категориями А. Тойнби challenge and response), находилась всадническая традиция. Этот важнейший инструмент в распоряжении черкесов позволял им на протяжении многих столетий сосуществовать с воинственными номадами, на приличных условиях входить в состав их государств (Хазарский каганат, Улус Джучи, Крымское ханство). Воинские всаднические навыки позволяли черкесам проводить независимую внешнюю политику, достигая Москвы, Вильнюса, Кракова, Астрахани, Тбилиси, Кутаиси, Тебриза. И крымские татары, и османы, и русские рассматривали черкесов как важнейший региональный военный ресурс, способный к быстрой мобилизации и участию в дальних экспедициях. Например, это проявилось очень четко во время османо-сефевидской войны 1578–1580 гг.

Фактически, вся воинская традиция и даже весь этногенез черкесов были обусловлены тысячелетним фактором Степи, борьбой и сосуществованием с ней. Перед нами типичное общество фронта (по концепции Фредерика Тёрнера), которое адаптировано во всех своих элементах к постоянному военному вызову. Это повлияло и на жилище, и на ментальность. Был выведен сорт проса, который засевался глубоко и прорастал на второй год, т.е. после того, как с пепелищ черкесских аулов уходили захватчики. Ставка на выращивание проса также видится в этом плане совершенно осмысленной, поскольку просо хранится в надлежащих условиях до 20 лет. Вся черкесская мебель и утварь была приспособлена к быстрой эвакуации: сундуки, анэ (столики), низкие табуретки, люльки, циновки, пр. Единственное монументальное сооружение в адыгском ареале — курган. Это и было «свидетельство собственности» на землю. Эвлия Челеби в 1666 г. отмечал, что весь Черкесстан покрыт

курганными могильниками. Курган являлся также маркером аристократизма, всадничества. Как подчеркнула А.М. Карстенс, «само существование впечатляющих гробниц, в которых были похоронены избранные люди, вероятно, подтверждало власть живых лидеров: мы всегда были здесь!» (Carstens 72).

Принципиально важный для понимания генезиса военной культуры черкесов раздел, на мой взгляд, это 1.8 «Культура войны. Правила ведения войны. Трансформация традиционных правил ведения войны в ходе Кавказской войны». Здесь автор дает нам понимание специфики черкесских обычаев войны, их отношения к войне как постоянному фактору их истории и повседневности. Наблюдения А.С. Марзея позволяют нам понять причины столь длительного и самоотверженного сопротивления черкесов экспансии Российской империи. Особенно важным видится отношение к смерти, требование биться насмерть и никогда не сдаваться. Это сформировавшееся веками правило воинского этиоса восходит к самым древним эпохам адыгской истории и для его понимания А.С. Марзей очень удачно использует «Илиаду», запечатлевшую отношение к войне, поединку и героизму бронзового века. Исследователь адресует нас также к труду Ф. Кардини «Истоки средневекового рыцарства», показывая насколько близки были воинские-рыцарские этиосы Западной Европы и Черкесии.

Энциклопедический характер носит глава II «Традиционная военная тактика и стратегия». Можно смело сказать, что без ее изучения любое новое обращение к проблематике военной истории черкесов будет иметь налет дилетантства. Это центральная часть исследования, в которой воссоздано воинское искусство Черкесии. Если первая глава может быть условно отнесена к категории Бусидо, поскольку реконструирует этиос воина, то вторая глава это своего рода Сунь-Цзы («Искусство войны»). Война у черкесов носила справедливый, оборонительный характер, если это была борьба с внешним противником (Крымское ханство,

Российская империя и т.д.). При таком характере столкновений от черкесов требовалось умение организовать оборону против массированного вторжения, что породило способы ведения арьергардных боев, партизанских вылазок. Но имели место и дальние кавалерийские рейды по тылам противника. В противоборстве с кочевниками эффективными были зимние нападения на их стойбища, сопровождавшиеся угоном скота. Менее масштабная война была феодальной и осуществлялась в форматах похода, набега, стычки. Фактически, не существовало традиции оккупации и, тем более, аннексии. Черкесская конница была в состоянии захватить Астрахань, что имело место три или четыре раза в первой половине и середине XVI в., но не с целью ликвидации ханства, но только с тем, чтобы обеспечить права и нахождение на троне того представителя правящего дома, который был союзником Черкесии.

Раздел II.4 «Наступательная тактика. Подготовка и организация военного похода» начинается с констатации: «Особенностью черкесской военной тактики было то, что при обороне своих территорий они использовали наступательную тактику. В этой тактике находила применение отработанная до совершенства институтом наездничества набеговая практика, дальние походы в глубь территории противника». Действительно, обороняться можно на «баррикаде», на крепостной стене, но это, по всей видимости, считалось черкесами проигрышной стратегией. Поскольку они имели дело с военными угрозами из Степи, то и оборона должна была быть мобильной. Неслучайно Джорджио Интериано писал о том, что черкесы считали возведение каменного жилища проявлением трусости. Так народ сам себе пояснял столь разительное отсутствие каменных строений и фортификаций при достаточно высоком уровне достатка, больших и регулярных доходах, которые получала местная знать от продажи зерна италийцам (генуэзцам и венецианцам). Дело в том, что размеры черкесской страны, ее можно представить в виде узкой полоски, прилегающей к обширному поясу евразийской степи, ее полная

проницаемость для сильных кочевых армий, заставила черкесов отказаться в принципе от строительства каменных домов. Все те народы, которые делали ставку на оборону крепостей, были безжалостно биты: грузины, армяне, аланы, русские. Тем более черкесы были неспособны строить крепости на дальних подступах к своему ареалу расселения, например, на Дону или в Восточном Приазовье. Для этого просто не было ресурсов и необходимой политической организации. Напомним, что даже очень мощное Русское централизованное государство смогло выйти в «Дикое Поле» только около 1600 года: когда стали строить такие города как Воронеж, Белгород и т.д.

Поэтому черкесы развили в себе способность состязаться с кочевническими армиями в их виде войны: в конных рейдах. В 1714 г. Герман Молл поместил на свою карту «Турецкая империя в Европе, Азии и Африке» «легенду», которая поясняет причину устойчивости черкесского социума во время значительных конфликтов с кочевниками: «Черкесы – воинственный народ, который не имеет укрепленных поселений, но доверяется своему оружию, а во время опасности отступает в горы» (Moll). Абри де ла Мотрэ отмечал, что черкесы силой отвечают на силу, и набегом – на набег (Motraye 33).

Исследование А.С. Марзея позволяет нам ответить на вопрос о том, откуда брались черкесские конные воины, способные участвовать в военных действиях на стороне регулярной российской армии в начале XX в. Вопрос не совсем очевидный, поскольку мы привыкли доверять письменным свидетельствам необыкновенной храбрости и действенности всадников Кавказской туземной кавалерийской дивизии на фронтах Первой мировой войны. Но надо иметь в виду, что российское правительство и представляющие его в регионе Северного Кавказа институции проводили целенаправленную линию на демилитаризацию местных народов и в особенности горских элит. После Кавказской войны имели место специальные меры: почти тотальное разоружение вплоть до того, что даже всадники-

черкесы на российской службе («милиционеры») для своей безопасности предпочитали не носить оружие за пределами аульских земель («юртов»). Даже черкесским князьям для ношения всего-навсего пистолета требовались особые разрешения от начальников Терской и Кубанской областей. Наконец, по существующим в Российской империи законам черкесов не брали на военную службу, да они и сами не горели желанием служить царю. Наконец, что очень важно понимать, были разрушены целиком или в значительной степени большинство социальных институтов адыгского общества, сама экономическая основа которого сократилась до «прожиточного минимума».

И вот, вопрос: как после 50 лет такой политики в значительном числе могли быть сформированы на добровольной основе два черкесских полка Кавказской туземной кавалерийской дивизии? Оказалось, и это самый подходящий ответ, что наши предки даже в условиях имперского угнетения, де-факто состояния сегрегации (в Кабарде после 1825 года, а в Западной Черкесии после 1864 г.), смогли сохранить и поддерживать на приличном уровне свои военно-спортивные традиции, систему воинского воспитания, воинского отношения к жизни и смерти. Этим аспектам посвящена глава IV «Система подготовки к воинской жизни». Сразу за ней идет глава V «Инкорпорация черкесов в военные структуры других государств и ее влияние на военную культуру», которая содержит два отличных раздела о том, как черкесы сражались и героически гибли во славу той самой империи, которая едва не похоронила их собственную страну: б.е «Кабардинская и Черкесские сотни в Русско-японской войне 1904–1905 гг.»; б.ж «Кабардинский и Черкесский полк «Дикой Дивизии» в Первой мировой войне 1914–1917 гг.».

Рассматриваемая работа представляет нам адыгское историко-культурное наследие в сфере военной культуры во всей его полноте. Хронологические рамки, означенные исследователем, охватывают приблизительно полуторатысячелетний период — от начала эпохи Великого

переселения народов до первой четверти XX в. Это правильно в том плане, что мы можем говорить о генезисе адыгской общности именно в эти века. Предшествующее античное время на Северо-Западном и Центральном Кавказе можно обозначить как синдо-меотское и кобанское соответственно. А.С. Марзей периодически делает отсылы в эту отдаленную эпоху и они вполне обоснованы, поскольку адыгская лошадь, например, восходит к той породе, которая была в распоряжении синдо-меотов. Наконец, конное войско меотов, с их развитым комплексом наступательного и оборонительного вооружения, которые резко отличали их от античной (греко-римской) традиции, позволяет увидеть древнейшие природно-географические и этнокультурные факторы формирования военной культуры местных племен.

Источниковая основа монографии А.С. Марзея охватывает весь существующий набор источников: архивные материалы, опубликованные документы, нарративные источники, полевые этнографические материалы, эпиграфические и археологические данные, собственно предметы вооружения и амуниции из частных и музейных коллекций, вексиллологические источники.

Абсолютно исчерпывающих историографических обзоров, наверное, не существует, но тот раздел книги, который содержит анализ историографических фактов, также выглядит весьма солидно. А.С. Марзей в этом отношении вышел далеко за пределы привычного регионалистски ориентированного подхода, при котором кабардинский специалист довольствовался в основном работами о Кабарде и том влиянии, которое она оказала на народы Северного Кавказа и казачество. Большой пласт историографии связан с кочевыми государствами, истории тех разнообразных контактов, которые обеспечивали взаимное влияние: хазаро-адыгское (касожское), кипчако-черкесское, золотоордынско-черкесское, крымскотатарско-черкесское, калмыцко-черкесское. Не случайно, что последняя крупная монгольская «волна» на Запад, представленная калмыками (ойратами), перевооружилась на черкесский манер, т.е. так, как это

сделали перед ними ногайцы обеих орд, Большой и Малой. Черкесский комплекс не сложился бы в столь, можно сказать, идеальный тип, если бы не постоянный вызов из Степи. В вековой борьбе с кочевническими армиями на просторах Северного Кавказа или азово-каспийского междуморья, адыги создали и необходимого им коня, и оружие, и тактику ведения войны.

Структура работы А.С. Марзея выработана в полном соответствии с целью комплексного изучения истории военного дела у адыгов.

Работа А.С. Марзея поднимает огромный лингвистический материал, почерпнутый по преимуществу из тотальной проработки словарей кабардино-черкесского языка, но во многом и из полевых исследований (собственных и многих предшественников). Реконструирован весь словарь военной культуры, а это более тысячи наименований, вплоть до видов пуль.

При всех своих очевидных достоинствах работа имеет некоторые недостатки. И это неизбежно в работе историка. В частности, ощущается недостаточная степень проработанности археологических источников, которые были бы крайне полезны для понимания генезиса наступательного и оборонительного вооружения. Для шлемов, панцирей и сабель это особенно чувствуется. Это важно в том плане, что на основе археологических данных черкесский регион видится и как влиятельный центр формообразования в области оружия и доспехов в западной части Монгольской империи, и как регион, военная элита которого испытала наиболее сильное влияние монгольской воинской традиции. Еще одно замечание хочется сделать в связи с явным уклоном работы в сторону Кабарды. Видимо это объясняет выпадение столь важного источника как Иосафат Барбаро, описавшего развитое всадническое сообщество княжества Кремук, который уже давно и убедительно сопоставлен с историческим Темиргоем (Кемиргоем русских и турецких источников), а также группой памятников белореченского типа.

В плане теории и историографии я ожидал обязательность опоры на работы Й. Хейзинги и Ж. ле Гоффа: тем более необходимые, поскольку автор углубляется в область истории ментальностей. Маститого Барасби Бгажнокова, оставившего нам непревзойденные труды по этике, этикету, образу жизни адыгской феодальной знати, все-таки хорошо было бы дополнить классиками исторической и культурной антропологии. Но это мое замечание отчасти снимается, поскольку есть хорошая опора на «Категории средневековой культуры» Аарона Гуревича.

В завершение выражу уверенность, что многие знатоки истории и культуры Кавказа, самые придирчивые коллеги по цеху кавказоведения, ознакомившись с текстом А.С. Марзея, присоединятся к моему мнению: мы получили очень качественное представление о том, что это был за исторический и культурный феномен — адыгское воинство.

Библиография

Bell J.S. *Journal of a Residence in Circassia during the Years 1837, 1838 and 1839*. Vol. I. L., 1840, p. 405.

Carstens A.M. "To bury a ruler: the meaning of the horse in aristocratic burials", *Cyprus: Religion and Society from the late Bronze Age to the End of the Archaic Period*. Möhnsee, 2005, p. 72.

Бобров Л.А. «Источники поступления сабель в казахские войска XVIII — середины XIX вв.» // *Военное дело улуса Джучи и его наследников*. Астана, 2012. [Bobrov L.A. «Istochniki postuplenija sabel' v kazahskie vojska XVIII — serediny XIX vv.» // *Voennoe delo ulusa Dzhuchi i ego naslednikov*. Astana, 2012.]

Горелик М.В. «Монголы и подвластные народы в Золотой Орде (этносоциальная самоидентификация и ее внешнее выражение)» // *Золотоордынское наследие*. Вып. 2. 2011. [Gorelik M.V. «Mongoly i podvlastnyye narody v Zolotoj Orde (jetnosocial'naja samoidentifikacija i ee vneshnee vyrazhenie)» // *Zolotoordynskoe nasledie*. Vyp. 2. 2011.]

Двуреченский О.В., Барышев А.В., Бирюков П.В. *Шелом черкасский*. М., Тула, 2012. [Dvurechenskij O.V., Baryshev A.V., Birjukov P.V. *Shelom cherkasskij*. M., Tula, 2012.]

Марзей (Мирзоев) А.С. *Черкесское наездничество «Зеклуэ»*. Из истории военного быта черкесов в XVIII — первой половине XIX века. Нальчик: Эль-Фа, 2004. 302 с. [Marzej (Mirzoev) A.S. *Cherkesskoe*

naezdnichestvo «Zekue». Iz istorii voennogo byta cherkesov v XVIII — pervoj polovine XIX veka. Nal'chik: El'-Fa, 2004. 302]

Moll H. *The Turkish Empire in Europe, Asia and Africa, Divided into all its Governments, together with the other Territories that are Tributary to it.* London, 1730. <https://www.raremaps.com/gallery/detail/54626/the-turkish-empire-in-europe-asia-and-africa-dividid-into-moll>

A. de la Motraye's travels through Europe, Asia, and into part of Africa: with proper cutts and maps: containing a great variety of geographical, topographical, and political observations on those parts of the world, especially on Italy, Turkey, Greece, Crim and Noghiaian Tartaries, Circassia, Sweden, and Lapland... Vol. II. L., 1723.

Мирзоев А.С. *Генезис и эволюция традиционной военной культуры черкесов (Средневековье – Новое время).* Нальчик: Издательство М. и В. Котляровых, 2021. 400 с. + 32 с. вкл. [Mirzoev A.S. *Genezis i jevoljucija tradicionnoj voennoj kul'tury cherkesov (Srednevekov'e – Novoe vremja).* Nal'chik: Izdatel'stvo M. i V. Kotljarovyh, 2021. 400 + 32.]

Ривкин К., Пинчо О. «Оружие и военная история Кавказа» // *Альманах «История оружия».* 2011. № 4. Запорожье, 2011. [Rivkin K., Pincho O. «Oruzhie i voennaja istorija Kavkaza» // *Al'manah «Istorija oruzhija».* 2011. № 4. Zaporozh'e, 2011.]

Хотко С.Х. «Черкесская винтовка и русский штуцер: соревнование людей, технологий и политических систем» // *Мир оружия: история, герои, коллекции. Сборник материалов VI Международной научно-практической конференции.* 3–5 октября 2018 г. Тула, 2018. [Hotko S.H. «Cherkesskaja vintovka i russkij shtucer: sorevnovanie ljudej, tehnologij i politicheskijh sistem» // *Mir oruzhija: istorija, geroi, kollekcii. Sbornik materialov VI Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii.* 3–5 oktjabrja 2018 g. Tula, 2018.]

Шереметев Д.А. «Черкесский пистолет» // *Лавровский сборник. Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований.* 2006–2007. СПб, 2007. [Sheremetev D.A. Черкесский пистолет» // *Lavrovskij sbornik. Materialy Sredneaziatsko-Kavkazskih issledovanij.* 2006–2007. SPb., 2007.]

Kitap Tanıtımı

Beyaz Köleler - Son Sesler

Elbruz Aksoy
İletişim Yayınları
2022, 320 s.
ISBN 9789750532795

Beyaz Köleler, Osmanlı coğrafyasının farklı birçok şehir ve kasabasının çok dilli, çok kültürlü kalabalık aileleri içinde onlara verilen çiçek isimlerine alışmadan, takılıp düştükleri süslü kıyafetleri içinde, sahiplerini güldüren kırık Türkçeleriyle ve namaz kılarken mırıldandıkları bozuk Arapçalarıyla her geçen gün Osmanlılaşırken, ellerinde büyüttükleri bir nesli de sessizce kendilerine benzetiyorlardı."

Elbruz Aksoy'un kitabı, her şeyden önce büyük bir yüzleşme çalışması: Türkiye'deki kölelik "geleneği" ile, kitaba adını veren Beyaz Köleler olgusu ile yüzleşme... Genellikle unutilan, unutulmak istenen veya "bir tür hizmetçilikti" diye yumuşatılan kölelik, nasıl bir sınıfsal-toplumsal ilişki ağı içinde ortaya çıkmış, kurumlaşmıştı? Nasıl bir anlatıyla meşrulaştırılıyordu? Başta "cariyeler", köleler nasıl bir toplumsal cinsiyet rejimine ve cinsel sömürüye tâbi idiler?

Çarlık Rusya'sının, Osmanlı'nın son devirlerinde ve 1864 Çerkes Sürgünü sonrasında kölelik nasıl evrildi? İttihat Terakki, Çerkes Ethem ve yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devleti, kölelerle "ne yaptılar"? Ve sonunda, kölelik nasıl sona erdi, nasıl izler bıraktı, nasıl hatırlandı ve unutuldu?

Beyaz Köleler, Türkiye'nin toplumsal tarihinin gizli saklı olgusu hakkında kapsamlı bir araştırma.

**Kuzey Kafkasya Devletlerinin Oluşumu
Türkiye ve Azerbaycan' ın Yardımından
Rusya'nın İşgaline Kadar (1918 - 1920)**

Sevinç Aliyeva
Gazi Kitabevi
2022, 317 s.
ISBN 9786258443493

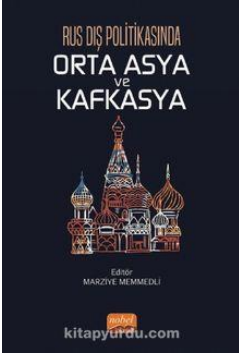
1918 yılında Türkiye'nin Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne olan etkisi ve yardımına dair kapsamlı çalışmalar yapılmıştır. Bununla birlikte, Kuzey Kafkasya halklarının ulusal kurtuluş mücadelelerinde Türkiye'nin paha biçilmez etkisi ve yardımı da göz ardı edilmemelidir. Azerbaycan, Rusya, Türkiye, Gürcistan ve Birleşik Krallık'tan elde edilen arşiv belgelerine dayanarak, Türk dış politikasının amaç ve hedeflerini, Türkiye'deki çeşitli sosyo-politik örgütlerin çıkarlarını, dış politikanın etkisini ve jeopolitik durumu incelemek olanağına sahip olunmuştur. Söz konusu belgeler sayesinde Mondros Mütarekesi'nden sonra bile Türk subay ve askerlerinin Kuzey Kafkasya'daki Müslüman kardeşlerine gönüllü ve hiç bir çıkar gütmeyen yardımlarına şahit olmak mümkündür.

Millî Mücadele Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası (1919-1921)

Mehmet Ali Bolat
Selenge Yayınları
2021, 392 s.
ISBN 9786257459129

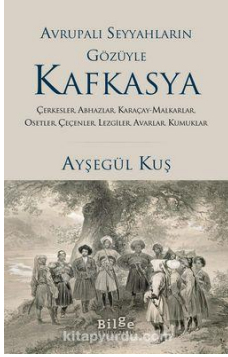
Osmanlı Devleti'nin son dönem Kafkasya siyasetinin temeli, Rus sınırında tampon bölgeler oluşturmaktı. Ancak Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngilizlerin bölgede yayılmaya başlamaları, dış desteğe muhtaç durumdaki Millî Mücadele için büyük bir tehdit unsuruydu. Bu nedenle Ankara Hükûmeti'nin Kafkasya siyaseti, İngilizleri bölgeden tamamen uzaklaştırmak ve Ruslarla aracasız irtibat kurmaktı. Rusya, bu siyasetin en önemli aktörlerindendi. Çünkü Millî Mücadele'nin bekası buradan gelecek para, silah ve teçhizat desteğine bağlıydı. Ancak iki tarafın anlaşması kolay olmadı. Rusya, yardım karşılığında Kafkasya'nın Bolşevik egemenliğine girmesi, Ermeni ve Gürcülere toprak verilmesi, Bolşevizm'in Türkiye'de yayılması gibi şartlar öne sürüyordu. Rusların değişen tutumu Türkiye'nin Kafkas politikasını şekillendirdi. Kafkasya'da İtilaf devletleri tarafından himaye edilen siyasi bir yapı kurulmasını istemeyen Türkiye, bölgeyi zapt edecek güçte olmadığı için Ruslara bırakmak zorundaydı. Türkiye, 1919-1921 yılları arasında izlediği Kafkas siyaseti ve Moskova ile yapılan görüşmeler sonucunda Rusya'dan mali ve askerî destek alabildi. Mehmet Ali Bolat, Millî Mücadele Döneminde Türkiye'nin Kafkasya Politikası (1919-1921) adlı eserinde, Türkiye'nin bölgedeki siyasi güçlerle giriştiği askerî-diplomatik mücadeleleri ve Misak-ı Millî'nin doğu sınırlarını koruma çabasını inceliyor.

Rus Dış Politikasında Orta Asya ve Kafkasya

Marziye Memmedli (Editör)
Nobel Akademik Yayıncılık
2021, 284 s.
ISBN 9786257677851

SSCB'nin dağılması Soğuk Savaş döneminin sonunu getirmekle beraber dünyaya on beş yeni aktör kazandırmıştır. Eski SSCB'nin en büyük devleti olan Rusya Federasyonu bağımsızlık ilanından sonra dünyada tanınan işgalci imajından kurtulmak adına ilk yıllarda “büyük devlet” politikasından vazgeçmiş, post Sovyet coğrafyasındaki diğer devletlerle eşit ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Ancak bir müddet sonra post Sovyet cumhuriyetlerinde iç ve dış politikadaki sorunlar onları bu problemleri çözecek devlet arayışına itince Rusya, dünyanın diğer devletlerinin kendisinin eski etken alanına girmesine izin vermemiş, bir zamanlar burada mevcut olan iktidarını bu defa Yeni Dünya düzenine göre sürdürmeye karar vermiştir. Uzun yıllar Rus İmparatorluğu, daha sonra ise SSCB'nin işgali altında kalmış olan Orta Asya ve Kafkasya da bu bölgelerdendir. Her ne kadar Rusya Federasyonu'yla bağımsız cumhuriyetler olarak uluslararası düzeyde ilişkilerini devam ettirseler de hâlâ Rusya Federasyonu bu bölgedeki maddi ve fiziki varlığını sürdürmektedir. Kitapta; Rusya'nın Orta Asya ve Kafkasya'da tarih boyunca süren işgal politikası ve bu süreçte yaşanan olaylar ele alınmış, bağımsız Rusya Federasyonu'nun günümüzde bu bölgelerde yürüttüğü dış politika analiz edilmiştir.

**Avrupalı Seyyahların Gözüyle Kafkasya.
Çerkesler, Abhazlar, Karaçay-Malkarlar,
Osetler, Çeçenler, Lezgiler, Avarlar,
Kumuklar**

Ayşegül Kuş
Bilge Kültür Sanat Yayınevi
2021, 320 s.
ISBN 9786257201438

Diller dağı olarak literatüre geçen Kafkasya, gerek yer altı ve yer üstü zenginlikleri gerek jeo-stratejik ve jeo-politik konumu gerekse etnik ve kültürel zenginlikleriyle geçmişten günümüze sürekli ilgi odağı olmuştur. Bu yüzden olsa gerek, pek çok Doğulu ve Batılı seyyah ve araştırmacı Kafkasya'yı gezmiş, bölgenin fiziksel, jeo-politik, jeo-stratejik ve kültürel dokusu hakkında eserler kaleme almıştır. Özellikle 19. yüzyılda, değişen dünya konjonktürü ve sömürgeci anlayışın da etkisiyle Batılıların Kafkasya'ya olan ilgisinde büyük bir sıçrama olmuş, bölge adeta seyyah ve araştırmacı akınına uğramıştır.

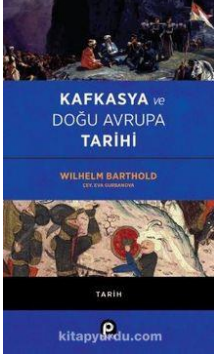
İşte bu kitap, çeşitli amaçlarla Kafkasya'da bulunan ve orayı inceleyen Batılı seyyah ve araştırmacıların yapıtlarından yola çıkarak, ama onlardaki bilgileri yapı sökümü uğratarak, Kafkasya'da yaşayan Çerkesler, Abhazlar, Karaçay-Malkarlar, Osetler, Çeçenler, Lezgiler, Avarlar ve Kumuklar gibi toplulukların etnik kökenleri, dini inançları, sosyo-kültürel yaşamları (giyim-kuşamları, evlilik adetleri, yeme-içme kültürleri, müzik anlayışları ve dansları) gibi kendilerine özgü folklorik özelliklerinin izlerini sürmektedir.

Rusya'nın Kafkasya Siyaseti General Paskeviç'in Başkomutanlığı Dönemi (1827-1831)

Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu
Türk Tarih Kurumu
2021, 292 s.
ISBN 9789751748812

Bu çalışmada, 1827-1831 yılları arasında Müstakil Kafkasya Kolordusu Başkomutanlığı görevinde bulunan General İvan Fyodoroviç Paskeviç'in askeri faaliyetleri üzerinden Rusya'nın Kafkasya siyaseti ele alınmıştır. Kafkasya'daki sivil ve askeri idarenin en üst düzeydeki yöneticisi olan Paskeviç'in faaliyetleri, başkomutanlık yaptığı dönemin askeri ve siyasi olaylarıyla iç içe geçmiştir. Dolayısıyla bu çalışmada, 1826-1828 Rusya-İran Savaşı ve hemen ardından meydana gelen 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaşanan olayların yanı sıra, Rusların 1830-1831 yıllarında Kafkas halklarını hâkimiyet altına almak için yaptıkları askeri ve siyasi faaliyetler değerlendirilmiştir. İlk bölümde Paskeviç'in biyografisinin anlatıldığı bu çalışmada kısaca 1827-1831 yılları arasında Rusya'nın Kafkasya siyasetinin arka planı sunulmaktadır.

Kafkasya ve Doğu Avrupa Tarihi

Wilhelm Barthold

Çevirmen: Eva Gurbanova

Pınar Yayınları

2021, 240 s.

ISBN 9789753525718

Kafkasya bölgesi coğrafi konumu sebebi ile Asya ile Avrupa'yı Güney ile Kuzey'i Türklük ile Slavlığı, Müslümanlık ile Hristiyanlığı birbirinden ayıran doğal dağlık bir bölgedir. Tarih boyunca önemli ticaret ve göç yollarının geçiş noktası olmuştur ki bu kadim ticaret yollarının rotaları V.V. Barthold tarafından ilk defa eksiksiz tespit edilmiştir. Asya'ya açılan bir kapı olması, Karadeniz'e açılma imkânı sağlaması dolayısıyla küresel güçlerin veya küresel güç olmak isteyen devletlerin her zaman ilgisini çekmiştir. Aynı zamanda üç büyük imparatorluğun tampon bölgesi olduğundan sürekli haritalar ve sınırlar değişmiştir.

Avrupa Birliği'nin Kafkasya Politikası (1991-2006)

Ali Semir Merdan
Nobel Akademik
2021, 152 s.
ISBN 9786257677479

Soğuk Savaş sonrası dönemde dinamik bir yapı benimseyen Avrupa Birliği, zengin doğal kaynaklara ve stratejik öneme sahip Kafkas ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Avrupa Birliği; öncelikle TACIS Programı adı altında bu ülkelere mali yardımlarda bulunmuş, daha sonra İpek Yolu'nun Yeniden Canlandırılma Politikası ile Enerji Politikasını uygulamaya koyarak ekonomik boyutta yardımlarını farklı alanlara kaydırmıştır. Ortaklık ve İş Birliği Anlaşmalarının imzalanmasından sonra ise Avrupa Birliği, 1991-2006 dönemini sağlam yasal temelleri olan bir döneme çevirerek Kafkas ülkeleriyle siyasi ilişkilerini de geliştirmeye başlamıştır.

Bu kitapta; TACIS Programı, İpek Yolu'nun Yeniden Canlandırılma Politikası ve Enerji Politikasıyla gelişmekte olan ekonomik ilişkileri, Ortaklık ve İş Birliği Anlaşmalarıyla kurulan hukuki ilişkileri ve Komşuluk Politikasıyla gelişmekte olan siyasi ilişkiler incelenmiştir. Genel olarak 1991'den itibaren Avrupa Birliği ile Kafkas ülkeleri arasındaki ilişkilerde, bölgesel bir bütünleşmeden çok bir küreselleşme sorumluluğunu üstlendikleri ve 2006'ya kadar amaçlarında başarıyla nasıl ilerledikleri üzerinde durulmuştur.

Nart Türküsü: Halk Söylencesi
(Kurumayan Pınardan Birkaç Damla)

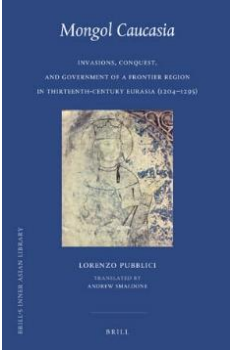
Gennady Alamiya
Apra Yayıncılık
2021, 96 s.
ISBN 978-605-80244-9-6

Abhaz-Adige ve Osetler başta olmak üzere Kuzey Kafkasya halklarının tamamının ortak kültürel değerlerinden olan Nart Destanları, binlerce yıl öncesinden bugüne kuşaktan kuşağa anlatılarak gelmiştir. Olağanüstü bir tahayyül ile muhteşem bir abartının yanı sıra, toplumların karakteristik özellikleri ile olaylar karşısındaki tutum ve davranışlarını ve hayata bakış açılarını da ortaya koyan bu destanlar, günümüzde artık kalemi güçlü şair ve yazarlarımızın eserleriyle yeniden hayat bulmakta, genç kuşaklara ulaşarak onların hayal dünyalarında yer edinmektedir.

Anaerkil toplumun güçlü figürü, 99'u erkek tam 100 evlat sahibi olan Sataney Guaşa, onun güzeller güzeli kızı Gunda Pışdza ile gücü-kuvveti, keskin zekâsı, fedakarlığı ve kahramanlığı ile her dönem gönüllerde taht kuran Sasriqua ve Nart kardeşler bu destanların ana unsurlarını oluşturmaktadır. Bu anlamda, Sataney Guaşa'nın şahsında toplumun annelerinin, Gunda Pışdza'da genç kızlarının, Sasriqua'da delikanlılarının, Nart kardeşlerin şahsında ise tüm toplumun karakteristik yapısını gözlemlemek mümkündür.

Abhaz Ulusal Marşı'nın da yazarı olan tanınmış şair ve toplum insanı Gennady Alamiya, tarihi bilgisi ve kültürel birikimi sayesinde bu destanı özellikle genç kuşaklara yönelik olarak yeniden kaleme aldı.

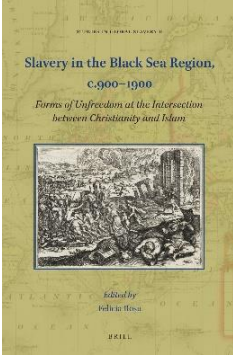
Nart Türküsü bu alandaki boşluğu doldurmak açısından Türkiyeli okuyucular için harika bir çalışma oldu.

Mongol Caucasia: Invasions, Conquest, and Government of a Frontier Region in Thirteenth-Century Eurasia (1204-1295)

Lorenzo Publici
Brill's Inner Asian Library,
2021, 282 s.
ISBN: 978-90-04-50352-6

Çalışma, 13. yüzyılda kuzeyde Azak Denizi'nden günümüz Gürcistan ve Ermenistan'ına kadar Moğolların Kafkasya'yı fethi ve egemenliğine odaklanıyor. Yerleşik uygarlıklar ve göçebe kültürler, bu bölgede uzun bir etkileşim geçmişine sahipken, Moğol fetihleri bölgeyi Orta Çağ Avrupası ve Asya'nın daha yoğun bir şekilde bütünleştiği ve birbirine bağlı olduğu bir sınır haline getirdi. Moğollar, Kafkasya'yı hem Avrupa hem de Asya deneyimlerine ve geleneklerine dayanan tutarlı bir güç haline getirdiler. Bu derin dönüşüm sürecinin doğuşu, bu kitabın ana temasını oluşturmaktadır.

Slavery in the Black Sea Region, c.900–1900: Forms of Unfreedom at the Intersection between Christianity and Islam (Karadeniz Bölgesinde Kölelik, 900 – 1900: Hristiyanlık ve İslamiyet Kesişiminde Özgürlüksüzlük Biçimleri)

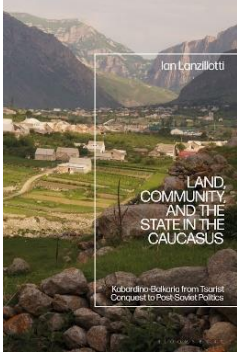
Felicia Roşu (Ed.)

Brill's Inner Asian Library, 2022, 442 s.

ISBN: 978-90-04-47071-2

Karadeniz Bölgesinde Kölelik, 900 – 1900; Karadeniz bölgesini kültürlerin, yasal rejimlerin, dinlerin ve köleleştirme uygulamalarının bir karşılaşma alanı olarak araştırıyor. Bölümlerde tartışılan konular arasında Bizans köleliği, geç ortaçağ köle ticareti kalıpları, Hristiyan toplumlarında kölelik, Tatar ve Kazak baskınları, Çerkeslerin köle ticaretindeki konumu ve Akdeniz, Atlantik ile karşılaştırmalar yer alıyor. Bu kitap, Karadeniz bölgesindeki özgürlüksüzlük biçimleri hakkında daha geniş bir tartışmayı teşvik etmeyi ve küresel kölelik üzerine daha geniş tartışmalarda bu bölgenin önemine dikkat çekmeyi amaçlıyor.

Katkıda bulunanlar: Viorel Achim, Michel Balard, Hannah Barker, Andrzej Gliwa, Colin Heywood, Sergei Pavlovich Karpov, Mikhail Kizilov, Dariusz Kołodziejczyk, Maryna Kravets, Natalia Królikowska-Jedlińska, Sandra Origone, Victor Ostapchuk, Daphne Penna, Felicia Roşu, and Ehud R. Toledano.

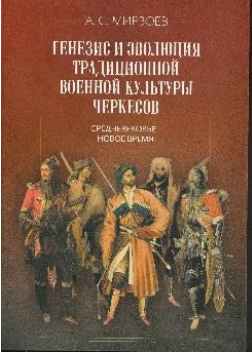
Land, Community, and the State in the Caucasus: Kabardino-Balkaria from Tsarist Conquest to Post-Soviet Politics

(Kafkasya'da Toprak, Cemaat ve Devlet: Çarlık Fethinden Sovyet Sonrası Politikaya Kabardey-Balkar)

Ian Lanzillotti
Bloomsbury Academic
2021, 328 s.
ISBN: 978-1350137448

Kafkasya'da Toprak, Cemaat ve Devlet'te Ian Lanzillotti, Kabardey-Balkar tarihinin izini 18. yüzyılın sonlarında Rus hakimiyetinin genişlemesinden, Sovyet sonrası dönemin etno-milliyetçi seferberliklerine kadar izliyor. Kafkasya'nın dağlık bölgelerindeki komşu topluluklar Sovyet çöküşünün ortasında şiddete maruz kalırken, Rusya'nın çok etnikli Kabardey-Balkar Cumhuriyeti toprak ve kimlik üzerindeki gerilimlere rağmen toplumlar arası barışı korumayı başardı. Lanzillotti, Orta Kafkasya'da toprak mülkiyeti etrafında gelişen tarihi ilişkileri ve onların kalıcı miraslarını inceleyerek bu bölgenin şiddetli etnik çatışmalardan nasıl kaçındığını araştırıyor. Bu çalışma, Kabardey-Balkar'ın devlet, bölge halkları ve yaşadıkları mekan arasındaki dinamik etkileşimlerden nasıl oluştuğunu ortaya koyuyor.

Kabardey-Balkar'ın İngilizcedeki ilk tarih incelemesi olan bu kitapta yazar Rusya'nın merkezi arşivlerindeki kaynakları ve Kafkasya bölgesinden nadir ve genellikle gözden kaçan arşiv belgelerini kullandı. Bu nedenle kitap, Kafkasya'da toprak, toplum ve devlet, modern Rusya ve barış çalışmaları araştırmacıları için önemli bir kaynaktır.

Генезис и эволюция традиционной военной культуры черкесов (Средневековье – Новое время)
(Çerkeslerin Geleneksel Savaş Kültürünün Kökenleri ve Evrimi (Ortaçağ'dan Bugüne))

Aslanbek Mirzoyev (Merzey)
Mariya ve Viktor Kotlyarovi Yayınevi
Nalçik, 2021, 400 s.
ISBN: 978-5-93681-288-0

Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar Bilim Merkezi Beşeri Araştırmalar Enstitüsü Ortaçağ ve Yakın Tarih Bölümü öğretim üyesi olan Aslanbek Mirzoyev (Merzey) monografisinde, daha önce “Çerkes Baskıncılığı – Zeko” kitabında incelediği savaş kültürü konusunu genişletiyor. Baskıncılık dışında, tarihi süreçte meydana gelen dönüşümler göz önüne alınarak savaş kültürünün diğer kurumları ve yönleri analiz ediliyor.

Samir Khotko yine bu sayıda yayınlanan “Оружие и обычаи войны у черкесов” (Çerkeslerde Silahlar ve Savaş Gelenekleri) başlıklı makalesinde kitabın ve konunun ayrıntılı değerlendirmesini yapıyor.

Историко-культурное развитие Северного Кавказа во второй половине XIX – начале XXI в.: от военно-народного управления к межкультурным коммуникациям (19. Yüzyılın İkinci Yarısından - 21. Yüzyılın Başlarına Kuzey Kafkasya'nın Tarihsel ve Kültürel Gelişimi: Askeri-Milli Yönetimden Kültürlerarası İletişime)

E.İ. Kobahidze, S.A. Aylarova, G.V. Chochiev, İ.T. Tsovieva, B.V. Tuueva K.L.

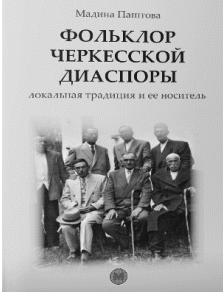
Kuzey Osetya Hetagurov Devlet Üniversitesi

Vladikafkas, 2020, 366 s.

ISBN: 978-5-91480-314-5

Kitap, 19. yüzyılın ikinci yarısından günümüze Kuzey Kafkasya'nın tarihinin belirli dönemlerinde siyasi ve kültürel gelişim süreçlerini incelemektedir. Tarihsel ve kültürel süreç, belirli dönemlerin sosyal ve politik zorlukları nedeniyle değişen yönetim paradigmaları ve yönergeleri bağlamında sunulmaktadır. Bölge tarihinin geç imparatorluk döneminden Sovyet sonrası döneme kadar Kuzey Kafkasya'ya yönelik devlet politikasının sosyo-kültürel bileşenine özel bir önem verilmektedir. Kitapta bazıları bilimsel dolaşıma ilk kez giren geniş bir kaynak kompleksi kullanılmıştır.

Kitap tarihçiler, etnologlar, siyasetbilimciler ve Kuzey Kafkasya tarihiyle, özellikle onun sosyokültürel yönüyle ilgilenen herkese yöneliktir.

**Фольклор черкесской диаспоры:
локальная традиция и ее носитель**
(Çerkes Diasporasının Folklorü: Yerel Gelenek
ve Taşıyıcısı)

Madina Pashtova
Maykop, 2020
Metropol Yayınları, Ankara
ISBN: 978-605-9463-38-6

Antropologların yaşayan sözlü geleneği, kimliğin tarihi biçimlerini, kayıp düşünce ve davranış kalıplarını ararken karşılaştıkları eşsiz bir bilgi kaynağı, diaspora topluluklarının sözlü geleneğidir. Bu kitap Türkiye Çerkes diasporasının folkloru hakkındaki ilk monografi çalışmasıdır. Yazar çalışmasında 2009-2018 yılları arasında yaptığı beş araştırma gezisi sırasında topladığı saha materyallerine, Orta Anadolu'da bulunan Uzunyayla Çerkeslerinden orijinal dilinde kaydedilmiş materyallere ve orada yaşadığı süre boyunca yaptığı kendi gözlemlerine dayanarak geleneksel kültürün yerel ölçekte bir incelemesini sunuyor. Sadece burada var olan süje ve motiflerle, karakterlerle birlikte kitapta aynı zamanda evrensel folklor olguları da veriliyor. Tüm Çerkesler için ortak olan etnik değerler, kültür taşıyıcılarının kendi yorumlarıyla, kendi sözleri, kavramları ve kategorileriyle ortaya konuyor.

Çalışma Adıgey Cumhuriyeti T.M. Keraşev Beşeri Araştırmalar Enstitüsü (Maykop) bünyesinde yürütüldü. Kitabın yazarı Madina M. Pashtova halkbilimcidir ve Erciyes Üniversitesi Çerkes Dili ve Kültürü Bölümü'nde misafir öğretim üyesi olarak çalışıyor.

Обрядовая культура причерноморских адыгов: рождение и воспитание
(Karadeniz Çerkeslerinin Ritüel Kültürü: Doğum ve Yetiştirme)

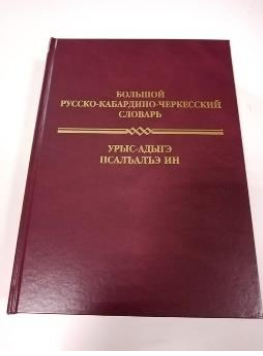
Tamara Çuntjeva

Poligraf, Maykop

2019, 204 s.

ISBN 560420451X, 9785604204511

Daha önce yayınladığı kitabında Karadeniz Çerkeslerinde düğün ve tören adetlerine odaklanan Tamara Chuintjeva, bu çalışmasında doğum ve yetiştirme ritüellerine odaklanıyor. Bir çocuğun doğumu ve yetiştirilmesiyle ilgili Çerkes-Şapsığ ritüellerinin, manevi ve ahlaki değerleri ve eğitim potansiyelini inceleme bağlamında ayrıntılı bir açıklamasını veren bu kitabın temel amacı Şapsığların ritüel kültüründe halkın eğitim deneyimini, genç neslin eğitimindeki rollerini, Çerkeslerin maneviyat ve zihniyetinin gelişimini göstermektir.

Большой Русско–кабардино-черкесский словарь (Büyük Rusça –Kabardey-Çerkesçe Sözlük)

Bijoyev B.Ç., Jiletejev H.Ç., Kumıkova D.M.,
Timijev H.T.

Rusya Bilimler Akademisi Kabardey-Balkar
Bilim Merkezi (KBNTs RAN)

2021, 792 s.

Kabardey-Balkar Enstitüsü tarafından yayınlanan sözlük 75 binden fazla sözcük ve söz öbeği içeren, Çerkes sözlükbilimi tarihindeki en kapsamlı çalışmadır.

Yazarlarının düşüncesine göre, Sovyet sonrası dönemde her iki dile giren ekonomi, siyaset, teknoloji, sanayi, iş dünyası, din, spor, mutfak gelenekleri, moda, müzik, sanat vb. ile ilişkili kavramları kayıt altına almak sözlüğün önemli görevlerinden biridir. Yakın geçmişte bu kavramların önemli bir kısmı eskimiş, periferide kalmış ve ideolojik bakımdan yabancı olarak kabul ediliyordu ve Sovyet sözlüklerinde kendine yer bulamamıştı.

Toplumun ve dilin tüm bu gelişim süreçleri (yeni oluşma, güncel olma, arkaikleşme, canlanma) yazarları yeni ve ideolojik olarak özgür bir sözlükbilimsel eserin hazırlanması için gerekli yöntemi bulmaya teşvik etti.

Yeni sözcüklerin, yeni anlamların ve söz öbeklerinin çevirisinde, Rusçadan veya Rusça aracılığıyla hazır sözcükleri sözlüğe dahil etmek yerine Çerkes dilinin imkanlarından azami derecede yararlanıldı.

**Грузинско-черкесско-абхазский
этимологический словарь**

(Gürcüce-Çerkesçe-Abhazca Etimoloji
Sözlüğü)

Merab Çuhua

Tiflis, 2021

Profesör Merab Çuhua'nın Tiflis'te yayınlanan Gürcüce-Çerkesçe-Abhazca Etimoloji Sözlüğü 1030 sayfadan ve 1700 civarında madde başı sözcükten oluşuyor. Sözlükte, yazarın Kafkas Dilleri'nin ses sistemi için hazırladığı ortak transkripsiyon da yer alıyor. Çalışmada Çerkes, Abhaz, Abaza, Gürcü, Megrel-Laz, Svan dillerinin kök materyali, yani uygun yöntem uygulandığında dillerin genetik akrabalığını gösteren temel söz varlığı inceleniyor. Sözlükte Bask, Dağıstan, Çeçen-İnguş ve diğer Kafkas dillerinden, eski uygarlıkların (Hatti, Sümer, Kassit, Hurri-Urartu) dillerinden paralellikler veriliyor.

Konflikty kaukaskie w XX wieku

(20'nci Yüzyılda Kafkasya'da Çatışmalar)

Paweł Olszewski

Jan Kochanowski Üniversitesi, Polonya

2021, 336 s.

ISBN: 978-83-7133-984-4

"20'nci Yüzyılda Kafkasya'da Çatışmalar" başlığıyla yayınlanan Lehçe çalışma, Kuzey ve Güney Kafkasya'nın tarihini, 20. yüzyılda bu bölgede meydana gelen sayısız çatışmanın prizması üzerinden sunmaktadır. Kafkas devletleri Güney'in uluslararası durumunu büyük ölçüde belirlemiş ve belirlemektedir. Ayrıca, Rusya Federasyonu'nun bir parçası olan Kuzey Kafkasya'nın iç durumunu da etkilemektedir. Kitapta anlatılan Gürcistan'daki iç savaş, Güney Osetya ve Abhazya sorunu, Dağlık Karabağ konusunda Azerbaycan-Ermeni ihtilafı veya Rusya ile Çeçenya arasındaki savaşlar, Kafkas halklarıyla ülkenin diğer bölgelerindeki yönetici seçkinler arasındaki ilişkilerin çeşitli yönlerini şekillendirmeye devam ediyor. Kitapta ortaya konan sorunlar, Kuzey ve Güney Kafkasya'nın çağdaş iç ve uluslararası durumunun yanı sıra geçmişin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

